

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*«Η Ελευθερία Έκφρασης και ο Προκλητικός Μισαλλόδοξος Λόγος
κατά το Εθνικό και Υπερεθνικό Δίκαιο»*

Αρετής Λιακάκη

Επιβλέπων Καθηγητής: Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης

Συνεπιβλέποντες Καθηγητές: Χαρίκλεια Λάτσιου - Φερενίκη Παναγοπούλου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2016

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
A. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΓΕΝΙΚΑ	8
1. Έννοια και ratio της συνταγματικής κατοχύρωσης κατά το εθνικό Σύνταγμα και περιορισμοί	9
2. Η έννοια της ελευθερίας της έκφρασης κατά την ΕΣΔΑ	13
3. Το Διεθνές Σύμφωνο	16
4. Φορείς και Αποδέκτες	17
5. Στάθμιση της ελευθερίας της έκφρασης με άλλα δικαιώματα	18
6. Αξία του λόγου	24
B. ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟΣ ΛΟΓΟΣ	26
1. Οριοθέτηση των εννοιών	26
2. Η αντιμετώπιση του προκλητικού και του μισαλλόδοξου λόγου	27
2.1. Οι δυο τάσεις	27
2.2. Επιχειρήματα των δυο πλευρών	29
Γ. Η ΠΟΙΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΕ ΔΙΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	33
1. Το περιεχόμενο των επιμέρους πράξεων	36
1.1. Διάδοση ιδεών που βασιζονται στη φυλετική ανωτερότητα ή το μίσος	36
1.2. Προτροπή σε υιοθέτηση διακριτικής μεταχείρισης	38
1.3. Συσσωμάτωση ως αξιόποινη έκφραση διακριτικής μεταχείρισης	39
1.4. Άρνηση ιστορικών γεγονότων	40
2. Το συμφέρον ενημέρωσης της κοινής γνώμης ως λόγος άρσης του αδίκου	42
Δ. Η ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ.	44
1. Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων	44
1.1. Νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ.	44
1.2. Νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 10 παρ. 2 της ΕΔΣΑ.	49
1.3. Νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ.....	52
1.4. Νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 17 της ΕΣΔΑ και ελευθερία της έκφρασης	59
E. ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΠΟΥ ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΤΟΝ ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟ ΛΟΓΟ ..	60
1. Το ΣΤ΄ Κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα	60
1.1. Προβλήματα σε σχέση με το ελληνικό Σύνταγμα	62
1.1.1. Συνταγματικότητα	62

1.1.2. Σχετικά με τις διατάξεις του ΣΤ' κεφαλαίου του Ποινικού Κώδικα.....	63
1.1.3. Τα εγκλήματα βλάβης	63
1.1.4. Το έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης	66
1.1.5. Τα εγκλήματα αφηρημένα - συγκεκριμένης διακινδύνευσης.....	67
2. Η Ελληνική Νομοθεσία για την Ποινική Αντιμετώπιση Εκδηλώσεων Ρατσισμού και Ξενοφοβίας	69
2.1. Ο προηγούμενος ν. 927/1979 «περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις».....	69
2.1.1. Οι ρυθμίσεις του νόμου	69
2.1.2. Η κριτική στον παλιό ν. 927/1979	72
2.2. Οι τροποποιήσεις του ν. 4285/2014 στον ν. 927/1979: η σημερινή ελληνική αντιρατσιστική νομοθεσία.....	73
2.2.1. Το άρθρο 1 του νόμου.....	74
2.2.2. Το άρθρο 2 του νόμου.....	78
2.2.3. Το έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά (άρθρο 81 ^Α ΠΚ)	81
2.2.4. Οι λοιπές διατάξεις και τα κενά του νόμου	83
3. Η Προστατευόμενη Αξία στη Νομοθεσία για την Ποινική Αντιμετώπιση Εκδηλώσεων Ρατσισμού και Ξενοφοβίας.....	87
3.1. Το προστατευόμενο-προσβαλλόμενο από τον ρατσιστικό λόγο έννομο αγαθό	87
3.2. Η στάθμιση με άλλες αξίες: ελληνική αντιρατσιστική νομοθεσία και ελευθερία της έκφρασης.....	91
ΣΤ. Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΝΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΞΕΝΟΦΟΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ	95
1. Η Ελληνική Νομολογία.....	96
1.1. Οι αποφάσεις των δικαστηρίων της ουσίας	96
1.2. Η Ολομέλεια Αρείου Πάγου 3/2010	98
1.3. Η υπ' αρ. 2383/2015 Απόφαση του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Ρεθύμνου.	101
Z. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ.....	106
H. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	112
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	116
Ελληνικές πηγές και βιβλιογραφία	116
ΒΙΒΛΙΑ - ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	123
ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ	125

Ελληνικές:	125
Ξένες:	126
ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	128
Ελληνόγλωσσα	128

*«Δεν συμφωνώ με όσα λες, αλλά θα υπερασπίζω και με το τίμημα της ζωής μου ακόμα ελεύθερα να λες όσα πρεσβεύεις»
Βολταίρος*

«Πολέμησα κατά της κυριαρχίας των λευκών και πολέμησα κατά της κυριαρχίας των μαύρων. Ονειρεύομαι το ιδανικό μίας δημοκρατικής και ελεύθερης κοινωνίας, όπου όλοι οι άνθρωποι θα ζουν μαζί, σε αρμονία και με ίσες ευκαιρίες. Είναι ένα ιδανικό, για το οποίο ελπίζω να ζήσω και να πετύχω. Αν όμως αυτό χρειάζεται, είναι ένα ιδανικό, για το οποίο είμαι προετοιμασμένος να πεθάνω» Nelson Mandela

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν μια έκφραση τίθεται υπό απαγόρευση, αφαιρείται από την ελεύθερη συζήτηση.¹ Με την παράφραση της ρήσης του Αμερικανού δικαστή επιχειρείται να τονιστεί η επίδραση των περιορισμών στην ελευθερία έκφρασης γνώμης με τη θέσπιση διατάξεων που καθιστούν αξιόποινη την εκφορά ορισμένων ειδών λόγου. Το δικαίωμα έκφρασης έχει εξυμνηθεί από φιλοσόφους, νομικούς, δικαστές και πολιτικούς, σε όλο το φάσμα της ιστορίας, από την αρχαιότητα ως σήμερα. Η προστασία του κατοχυρώνεται σε πάμπολλα επαναστατικά και καταστατικά κείμενα πολλών χωρών, διεθνείς συμβάσεις και χάρτες ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο, όσο κι αν η κατοχύρωση του δικαιώματος έκφρασης θεωρείται στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες έννοια ταυτόσημη με τη δημοκρατία, κανείς δεν πρέπει να διστάζει να υπενθυμίζει την πρωταρχική του αξία.² Η ελευθερία έκφρασης της γνώμης δε μπορεί βέβαια να είναι απόλυτη. Ως ατομικό δικαίωμα περιορίζεται για την άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων των άλλων, αλλά και όταν το συμφέρον της δημοκρατικής κοινωνίας συνολικά το απαιτεί. Τέτοιους περιορισμούς περιλαμβάνουν και οι διατάξεις που απαγορεύουν τον προκλητικό λόγο που ωθεί στην βία, καθώς και τον μισαλλόδοξο λόγο. Το ζήτημα που τίθεται είναι αν αυτού του είδους οι περιορισμοί είναι θεμιτοί ή αν παρεμποδίζουν υπέρμετρα την ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος που χαρακτηρίζεται ως ο ακρογωνιαίος λίθος της δημοκρατίας. Όλοι καταλαβαίνουμε πόσο κομβικό και θεμελιώδες είναι αυτό το θέμα. Διότι πάνω σε αυτό στηρίζεται το δημοκρατικό μας «συμβόλαιο». Χωρίς ανεκτικότητα και πλουραλισμό, χωρίς κλίμα δημοκρατικού διαλόγου, χωρίς απόρριψη των φανατισμών, δεν υπάρχει δημοκρατία ή και η υπάρχουσα αφυδατώνεται και μαραίνεται. Ή σε τελική ανάλυση ποια θα πρέπει να είναι η νομική τους αντιμετώπιση, ώστε να παραχωρείται το μικρότερο δυνατό κομμάτι από την ελευθερία έκφρασης.

---

¹ Παράφραση της έκφρασης «ό,τι προστίθεται στην εξύβριση, αφαιρείται από την ελεύθερη συζήτηση» Αμερικανού Δικαστή. Το απόσπασμα είναι από τον Ανδρουλάκη. Η αυθεντία της εξουσίας και το έγκλημα της περιβρίσεως της αρχής, Νομικό Βήμα (1977), σ.σ. 865-882 και 1105-1123.

² Η ελευθερία έκφρασης είναι η βασίλισσα των ελευθεριών όπως την έχει αποκαλέσει ο Γάλλος καθηγητής συνταγματικού δικαίου Louis Favoreau. Είναι το θεμέλιο όλων των άλλων ελευθεριών όπως εύστοχα έχει ο παλιός Δικαστής Louis Edmond Pettiti. <http://www.constitutionalism.gr/site/rammos-charlie-hebdo/>

Το τραγικό περιστατικό των 12 δολοφονιών των δημοσιογράφων του σατιρικού εικονογραφημένου περιοδικού Charlie- Hebdo, στο Παρίσι στις 7 Ιανουαρίου του παρελθόντος έτους εξαιτίας των σκίτσων του Μωάμεθ, η τρομακτική άνοδος³ του πολιτικού κόμματος Χρυσή Αυγή με τις προκλητικές, ρατσιστικές και μισαλλόδοξες θέσεις του, οι δηλώσεις^{4 5} του βουλευτή του ανωτέρω κόμματος Ηλία Κασιδιάρη, ότι το Ολοκαύτωμα δεν έλαβε χώρα, αλλά και η αθώωση της Λεπέν⁶ για το αδίκημα της δημόσιας υποκίνησης μίσους κατά των μουσουλμάνων τον Δεκέμβριο του έτους 2015, αναδεικνύουν την επικαιρότητα του εν λόγω ζητήματος και αναθερμαίνουν το ενδιαφέρον για το δικαίωμα έκφρασης και τους περιορισμούς, που επιτρέπεται να του επιβληθούν.

Στόχος της διπλωματικής μου είναι αυτός ακριβώς να καταδείξω, ποια είναι τα όρια της ελευθερίας λόγου, της ελευθερίας έκφρασης, της ελευθερίας διατύπωσης γνώμης και τι οφείλουν ν' ανέχονται οι διαφωνούντες με αυτήν. Με βάση αυτούς τους προβληματισμούς στην ανάπτυξη που ακολουθεί, κρίνεται σκόπιμο να γίνει η εξής παρουσίαση:

Το πρώτο κεφάλαιο (Α) αφιερώνεται στη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης, με αναφορά και σε επιλεγμένα διεθνή κείμενα που κατοχυρώνουν το δικαίωμα στην έκφραση της γνώμης και συγκεκριμένα

---

³ Αποτελέσματα εκλογών Χ.Α αρχηγού κόμματος Νικόλαου Μιχαολιάκου έτους 2012 6,97%, έτους 2015 6,99% www.Wikipedia.gr

⁴ Ύστερα από την ανάγνωση αποσπάσματος από τα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών», από τα έδρανα της Βουλής τον περασμένο Οκτώβριο, ο βουλευτής της Χ.Α. Ο Η. Κασιδιάρης, στην ολομέλεια της Βουλής της 6.6.2013, προέβη σε προκλητική δήλωση ενώπιον του Κοινοβουλίου ότι είναι αρνητής του Ολοκαυτώματος. www.kis.gr

⁵ Δύο μέρες μετά ο βουλευτής Αχαΐας της Χ.Α. Μιχ. Αρβανίτης, σε ομιλία του στα γραφεία του κόμματος στο Αγρίνιο, έδωσε μαθήματα ιστορίας τονίζοντας ότι ο όρος «Ολοκαύτωμα» είναι απαράδεκτος. Εξηγώντας τη δική του «ιστορική εκδοχή» ο βουλευτής της Χ.Α. ανέφερε, ότι τα στρατόπεδα των Ναζί ήταν στρατόπεδα εργασίας, ότι οι Γερμανοί δεν ήταν ανόητοι ώστε να βάζουν στους φούρνους τους εργάτες τους, ότι τα θύματα οφείλονταν στον τύφο και ότι οι Γερμανοί αναγκάζονταν να καίνε τα πτώματα (!...). Και ο βουλευτής της Χ.Α. συνέχισε: «Το μόνο που απασχολεί τα εβραϊόπληκτα και εβραιοκίνητα κόμματα που ρυπαίνουν το κοινοβούλιο είναι ότι εμείς δεν αναγνωρίσαμε το ολοκαύτωμα». www.kis.gr

⁶ Απαλλάχθηκε η επικεφαλής του ακροδεξιού Εθνικού Μετώπου στη Γαλλία Μαρίν Λεπέν από τις κατηγορίες που αντιμετώπιζε για υποκίνηση μίσους. Η υπόθεση αφορούσε σχόλια που έκανε κατά τη διάρκεια της ομιλίας της τον Δεκέμβριο του 2010, με τα οποία συνέκρινε τις προσευχές των μουσουλμάνων με την κατοχή των Ναζί. Οι κατηγορίες που αντιμετώπιζε η Λεπέν αφορούσαν την υποκίνηση διακρίσεων, βίας και μίσους, κατά ορισμένης ομάδας ανθρώπων που βασίζεται στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Η δίωξη της Λεπέν κινήθηκε μετά από άρση της ασυλίας της στην οποία προχώρησε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το έτος 2013. <http://www.thetoc.gr/diethni/article/apallaxthike-i-lepen-aro-katigoriew-gia-upokinisi-misous>

στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στα ζητήματα στάθμισης της ελευθερίας έκφρασης με άλλα δικαιώματα. Επίσης, γίνεται αναφορά στην αξία του λόγου που δικαιολογεί την προστασία του δικαιώματος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (Β) γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένους περιορισμούς στην ελευθερία της έκφρασης και ειδικότερα σε κάποια είδη λόγου, των οποίων η εκφορά κρίνεται αξιόποινη βάσει των νόμων σε ορισμένες περιπτώσεις. Πρόκειται για τον προκλητικό λόγο που είναι επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη και το μισαλλόδοξο λόγο.⁷ Στο εν λόγω κεφάλαιο αρχικά οριοθετούνται οι έννοιες, έπειτα αναλύονται οι δυο βασικές τάσεις της θεωρίας για την αντιμετώπιση των μορφών αυτών λόγου και τα επιχειρήματα υπέρ και κατά αυτού του λόγου.

Το τρίτο κεφάλαιο (Γ) επικεντρώνεται στα ευρωπαϊκά και διεθνή κείμενα που ποινικοποιούν τις διακρίσεις και τον προκλητικό λόγο που εξωθεί στη βία και στο μίσος, τα οποία επηρέασαν αναμφίβολα και στη διαμόρφωση της ελληνικής αντιρατσιστικής νομοθεσίας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (Δ) σχολιάζονται η πρόσφατη και αξιοσημείωτη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για την ελευθερία της έκφρασης, τον προκλητικό και το μισαλλόδοξο λόγο, καθώς και την απαγόρευση των διακρίσεων.

Το πέμπτο κεφάλαιο (Ε) αφενός περιλαμβάνει τις εθνικές διατάξεις που απαγορεύουν τον προκλητικό λόγο που οδηγεί σε διακινδύνευση της δημόσιας τάξης και το μισαλλόδοξο λόγο, καθώς και τα προβλήματα που προκύπτουν σε σχέση με το ελληνικό Σύνταγμα, αφετέρου περιλαμβάνει σε πρώτο επίπεδο μια διερεύνηση του γενικότερου πλαισίου της αντιρατσιστικής νομοθεσίας στο ελληνικό ποινικό δίκαιο, ξεκινώντας από το προγενέστερο νομικό καθεστώς του ν.927/1979 και καταλήγοντας στο σημερινό καθεστώς με τις τροποποιήσεις που επέφερε ο ν. 4285/2014. Συνεκτικό ιστό αυτής της ανάλυσης του μεγαλύτερου μέρους αυτού του κεφαλαίου αποτελεί το κορυφαίο ερώτημα της νομιμότητας και της αναγκαιότητας της αντιρατσιστικής

---

⁷ Για λόγους που αφορούν την εκ των προτέρων καθορισμένη έκταση της παρούσας έρευνας δεν εξετάζονται άλλες μορφές περιορισμού του δικαιώματος έκφρασης, όπως είναι η εξύβριση και η δυσφήμιση, καθώς και άλλες διατάξεις που προβλέπουν περιορισμούς, όπως οι σχετικές με την πάταξη της τρομοκρατίας ή την βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος.

νομοθεσίας, καθώς και του δικαιοπολιτικά ευκταίου βεληνεκούς της, το οποίο απαντάται μέσα από την αναζήτηση της προστατευτέας αξίας πίσω από την ποινική αντιμετώπιση εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας.

Στο έκτο κεφάλαιο (ΣΤ) θα εξεταστεί η εφαρμογή της αντιρατσιστικής νομοθεσίας στην πράξη, με την ανάλυση αποφάσεων της ελληνικής νομολογίας που ερμήνευσαν κρίσιμες νομικές παραμέτρους του ζητήματος και την πρόσφατη βέβαια απόφαση του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Ρεθύμνου, όπου έκρινε το άρθρο 2 του Νόμου 4285/2014 αντισυνταγματικό και αθώωσε τον καθηγητή Ρίχτερ.

Στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο (Ζ) θα επιχειρηθεί μία φιλοσοφική προσέγγιση της προστασίας του δικαιώματος της έκφρασης και των ορίων της, παραθέτοντας και σχετικά αποφθέγματα φιλοσόφων για το εν λόγω δικαίωμα.

Η ανάπτυξη κλείνει με κάποιες συμπερασματικές παρατηρήσεις.

A. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΓΕΝΙΚΑ

Η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί χωρίς αμφιβολία ένα από τα κύρια θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας.⁸ Αυτό ίσχυε ανέκαθεν (πρβλ. άρθρο 1 της γαλλικής διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 «Η ελεύθερη διάδοση των σκέψεων και των γνώμων είναι ένα από τα πολυτιμότερα δικαιώματα του ανθρώπου»), ισχύει όμως σε αυξημένο βαθμό σήμερα στη μεταβιομηχανική κοινωνία.

Στο παρόν κεφάλαιο θα γίνει μια σύντομη αναφορά στις κυριότερες διεθνείς συμβάσεις, που έχουν κυρωθεί από την Ελλάδα και έχουν δεσμευτική ισχύ⁹ και κατοχυρώνουν την ελευθερία έκφρασης, δίνοντας έμφαση στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στο Ελληνικό Σύνταγμα.

---

⁸ Χρυσόγονος (2002), σελ. 84

⁹ Υπάρχουν ακόμα το άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών και το άρθρο 11 των θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης που έχουν υπογραφεί από την Ελλάδα, αλλά δεν έχουν δεσμευτική ισχύ.

1. Έννοια και ratio της συνταγματικής κατοχύρωσης κατά το εθνικό Σύνταγμα και περιορισμοί.

Σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος «1. Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους». Στο εν λόγω άρθρο εμπεριέχεται η αντικειμενική αρχή της ελευθερίας των ιδεών. Το Σύνταγμα κατοχυρώνει τη συνολική ελευθερία των ιδεών ως αντικειμενική αρχή με ιδιαίτερα μεγάλη σημασία για το όλο δικαιοπολιτικό σύστημα και για ένα έκαστο φορέα. Η γενικότερη ελευθερία των ιδεών αναλύεται σε τρεις μερικότερες ελευθερίες, α) την ελευθερία παραγωγής ιδεών δηλαδή την ελευθερία σκέψης, στοχασμών, β) την ελευθερία πίστης, δηλαδή την ελευθερία συνείδησης, ύπαρξης και «κατοχής» ιδεών, και γ) την ελευθερία έκφρασης των ιδεών, δηλαδή την ελευθερία κυκλοφορίας και διάδοσης των ιδεών.¹⁰ Ως «ιδέα» με την ευρύτερη έννοια του όρου μπορεί να οριστεί οποιαδήποτε αναφορά του ανθρώπινου πνεύματος. Ιδέα είναι επομένως οποιαδήποτε σκέψη, αντίληψη, κρίση κ.λ.π. Ο ακριβής εννοιολογικός προσδιορισμός της ιδέας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη φιλοσοφία¹¹ αλλά και άλλους χώρους της επιστήμης. Οι όροι «ιδέα» και «στοχασμός» συνδέονται πολύ στενά. Στοχασμός είναι η πνευματική λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου της οποίας αποτέλεσμα είναι η ιδέα. Προηγείται δηλαδή η σκέψη και έπεται η ιδέα. Ο όρος «στοχασμός» χρησιμοποιείται επίσης διττά. Δηλώνει την εγκεφαλική λειτουργία αλλά και το αποτέλεσμα της, χρησιμοποιείται δηλαδή και ως συνώνυμο της ιδέας. Ο όρος «στοχασμός» χρησιμοποιείται από τον συντακτικό νομοθέτη στο άρθρο 14 παρ. 1 ως συνώνυμο της ιδέας.

¹⁰ Δημητρόπουλος (2008), σελ. 547

¹¹ Ως φιλοσοφικός όρος «η ιδέα» χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται με τέσσερις βασικές σημασίες. Πρώτον, κατά τον Πλάτωνα η ιδέα αναφέρεται σε μία υπεραίσθητη οντότητα, την οποία ο άνθρωπος μπορεί να συλλάβει μόνο με το νου. Οτιδήποτε υπάρχει ή εκδηλώνεται γύρω μας και το συλλαμβάνουμε μέσω των αισθήσεών μας και της εμπειρίας μας είναι απεικασμα ή αντίγραφο μιας αντίστοιχης απόλυτης ιδέας. Δεύτερον, στους κόλπους της σχολαστικής φιλοσοφίας του Μεσαίωνα οι ιδέες θεωρήθηκαν ως τα πρότυπα, σύμφωνα με τα οποία ο Θεός συνέλαβε τα πράγματα και τα δημιούργησε. Ως εκ τούτου, οι ιδέες υπάρχουν μέσα στο νου του Θεού. Τρίτον, κατά τη διδασκαλία του εμπειρισμού του 17^{ου} και του 18ου αιώνα, την οποία εισηγήθηκαν οι Βρετανοί φιλόσοφοι Λοκ, Μπέρκλεϋ και Χιουμ, οι ιδέες συγκροτούν τα περιεχόμενα της εμπειρίας, της αντίληψης, της μνήμης, της φαντασίας κ.ο.κ. Τέταρτον, κατά τον Καντ οι ιδέες δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα, δεν αποτελούν πρότυπα ή παραστάσεις της ούτε μας βοηθούν να γνωρίσουμε τα αισθητά πράγματα και να αιτιολογήσουμε την ύπαρξή τους. Οι ιδέες υποστήριξε ο Καντ είναι ρυθμιστικές αρχές, εννοώντας ότι δεν μας αποκαλύπτουν αυτές τι υπάρχει στην πραγματικότητα, αλλά τι πρέπει να ισχύει. Πελεgrίνης (2013), σελ. 312

Η έκφραση αναφέρεται στην εξωτερίκευση της ιδέας, της συνείδησης του ανθρώπου. Σε αντίθεση προς τη συνείδηση που είναι εσωτερική, η έκφραση έχει υπόσταση εξωτερική, αφορά την προς τα έξω εμφάνιση της συνείδησης. Συνώνυμος προς την έκφραση είναι και ο λόγος με την ευρύτερη έννοια του όρου.¹²

Η ελευθερία έκφρασης μπορεί να διακριθεί ως εξής. Στη θετική ελευθερία έκφρασης και στην αρνητική. Τη θετική ελευθερία της έκφρασης μπορούμε να την ορίσουμε ως το δικαίωμα να λαμβάνεις, να διαμορφώνεις, να έχεις, να εκφράζεις και να διαδίδεις γνώμες και, ως ένα σημείο, πληροφορίες χωρίς να υφίσταται καμία παρεμπόδιση, παρενόχληση ή δυσμενή έννομη συνέπεια. Εξάλλου, η αλήθεια της γνώμης δεν έχει καμία νομική σημασία, αφού δεν προστατεύεται μόνον η «ορθή» αλλά και η «λανθασμένη» γνώμη. Δεν προστατεύεται μόνο η κρατούσα, αλλά και η μη κρατούσα, η μειοψηφούσα γνώμη, η οποία μάλιστα έχει ιδιαίτερη ανάγκη προστασίας. Εξυπακούεται, ότι η θετική ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει και την ελευθερία να εκφράζεται κανείς με όποιον τρόπο, όχι απαραίτητα γλωσσικό (π.χ νοήματα, ενδυμασίες κ.λ.π), ή πάντως σε όποια γλώσσα αυτός επιθυμεί.¹³ Το τελευταίο όμως δεν ισχύει όταν δεν πρόκειται για άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης, αλλά για επιτέλεση νόμιμου καθήκοντος, π.χ σύνταξη δημοσίου εγγράφου. Εκεί ισχύει η αρχή να μπορεί ο πολίτης να επικοινωνεί στη γλώσσα του με τη δημόσια εξουσία στην οποία υπόκειται» Και τούτο διότι «σύμφωνα με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό και επομένως γλώσσα στην οποία εκφράζεται δημόσια εξουσία δεν μπορεί να είναι άλλη από τη γλώσσα του λαού»¹⁴.

Στο άρθρο 14 παρ. 1 του Συντ. κατοχυρώνεται, όμως από την άλλη πλευρά, και η αρνητική ελευθερία της έκφρασης. Από τη χρησιμοποίηση του δυνητικού «καθένας μπορεί» συνάγεται εξ αντιδιαστολής, ότι καθένας δεν υποχρεούται να εκφράσει τις γνώμες του. Αντίθετα, μπορεί να επιβληθεί υποχρέωση παροχής πληροφοριών, γνώσεων ή στοιχείων, π.χ για ανακριτικούς, φορολογικούς ή στατιστικούς σκοπούς,¹⁵ μέσα πάντως στα όρια που διαγράφονται από την κατά το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντ. προστασία της προσωπικότητας.

---

¹² Δημητρόπουλος (2008), σελ. 540

¹³ Δαγτόγλου (2005), σελ.495.

¹⁴ Μποτόπουλος (1989), σελ.120.

¹⁵ Δαγτόγλου (2005), σελ. 500

Η χρήση όμως του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης δεν είναι απεριόριστη, αλλά τελεί υπό τη γενική επιφύλαξη του νόμου «τηρώντας τους νόμους του Κράτους». ¹⁶ Η νομολογία ερμηνεύει τη ρήτρα αυτή με την έννοια ότι αναφέρεται στους γενικούς νόμους. Τέτοιοι δεν είναι όσοι επιδιώκουν την με οποιοδήποτε τρόπο παρεμπόδιση της έκφρασης και διάδοσης γνώμης ή ιδέας ή πληροφορίας ή του ελέγχου των πράξεων ή παραλείψεων των κρατικών οργάνων στην άσκηση των καθηκόντων τους, διότι θα παραβίαζαν το άρθρο 14 του Συντ. Αντίθετα, θεωρούνται θεμιτοί όσοι νόμοι κατατείνουν στην προστασία του ατόμου ή του κοινωνικού συνόλου από την καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης γνώμης ή διάδοσης πληροφοριών. Η αναφορά άλλωστε στην καταχρηστική άσκηση δικαιώματος μάλλον συσκοτίζει το πρόβλημα, χωρίς να εισφέρει τίποτα ουσιαστικό στο δικανικό συλλογισμό. Το ζήτημα είναι αν ο νόμος προστατεύει έννομα αγαθά και δικαιώματα τρίτων προσώπων ή του κοινωνικού συνόλου και αν η concreto στάθμιση και πρακτική εναρμόνιση των εκατέρωθεν δικαιωμάτων δικαιολογεί τον περιορισμό ή όχι ενώ αυτός δεν επιτρέπεται να αναιρεί την ελευθερία της έκφρασης. Τούτο συμβαίνει, όταν η άσκησή της υπάγεται σε καθεστώς προηγούμενης διοικητικής άδειας. Στην έννοια πάντως των κατά το άρθρο 14 Συντ. «νόμων του κράτους» γίνεται δεκτό, ότι συμπεριλαμβάνονται και οι ουσιαστικοί νόμοι. ¹⁷

Αυτονόητο περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης, θα ισχυριζόταν κανείς, θεσπίζουν πρώτα –πρώτα οι διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, οι οποίες προβλέπουν και τιμωρούν τα εγκλήματα κατά της τιμής. Και είναι αυτονόητος ο περιορισμός αυτός, διότι το άρθρο 5 παρ. 2 του Συντ. επιτάσσει την απόλυτη προστασία της τιμής όλων όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια, χωρίς βέβαια να παύει να είναι απαραίτητη και εδώ μια εναρμόνιση μεταξύ της προστασίας αυτής αφενός και του δικαιώματος για άσκηση κριτικής αφετέρου. ¹⁸

---

¹⁶ ΣτΕ Ολ. 2108/1988 ΕΔΚΑ 30,688

¹⁷ Μάνεσης (1977), σελ. 176

¹⁸ Βλ. άρθρο 367 παρ. 1 ΠΚ όπου ορίζει «Δεν αποτελούν άδικη πράξη :α) οι δυσμενείς κρίσεις για επιστημονικές, καλλιτεχνικές ή επαγγελματικές εργασίες, β) οι δυσμενείς εκφράσεις που περιέχονται σε έγγραφο δημόσιας αρχής για αντικείμενα που ανάγονται στον κύκλο της υπηρεσίας της, καθώς και γ) οι εκδηλώσεις που γίνονται για την εκτέλεση νόμιμων καθηκόντων, την άσκηση νόμιμης εξουσίας ή για τη διαφύλαξη (προστασία) δικαιώματος ή από άλλο δικαιολογημένο ενδιαφέρον ή δ) σε ανάλογες περιπτώσεις. Μαργαρίτης (2009), σελ. 1012

Περιορισμοί στην ελευθερία της έκφρασης γίνεται δεκτό εξάλλου ότι μπορούν να θεσπιστούν για λόγους προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, της υγείας ή της ξένης ιδιοκτησίας.¹⁹ Είναι συνεπώς συνταγματική η απαγόρευση της αναγραφής λέξεων ή φράσεων ή παραστάσεων ή συμβόλων σε τείχους ή σε άλλες επιφάνειες ιστορικών ιδίως μνημείων, δημοσίων κτιρίων, ναών και κτιρίων που δεν ανήκουν στην ιδιοκτησία όποιου γράφει τα παραπάνω.

Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει και στο άρθρο 5 Α παρ. 1 του Ελληνικού Συντάγματος που κατοχυρώνει ένα γενικότερο δικαίωμα στην πληροφόρηση.²⁰ Κατά το κείμενο του άρθρου : *«Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση, όπως νόμος ορίζει. Περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό είναι δυνατόν να επιβληθούν με νόμο εφόσον είναι απολύτως αναγκαίοι και δικαιολογούνται για λόγους εθνικής ασφάλειας, καταπολέμησης του εγκλήματος ή προστασίας των δικαιωμάτων και συμφερόντων τρίτων»*. Περιεχόμενο του δικαιώματος αυτού είναι τόσο η ενεργητική ελευθερία του πληροφορείν, όσο και η παθητική ελευθερία του πληροφορείσθαι.²¹ Οι ελευθερίες αυτές βέβαια προστατεύονταν μέσω των υπάρχουσών και πριν την αναθεώρηση διατάξεων, όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω. Ωστόσο, η ρητή καθιέρωσή τους κρίθηκε αναγκαία από τον αναθεωρητικό νομοθέτη με τον όλο και αυξανόμενο ρόλο των μέσων μαζικής ενημέρωσης στη σύγχρονη εποχή.

Σημαντικοί είναι οι περιορισμοί που προβλέπει για το δικαίωμα αυτό η πρώτη παράγραφος του άρθρου 5 Α. Οι περιορισμοί αυτοί μάλιστα οφείλουν να πληρούν τους όρους που θέτει η αρχή της αναλογικότητας, η οποία υπονοείται μέσω της φράσης ‘απολύτως αναγκαίοι’. Οι θεμιτοί λόγοι περιορισμού συνεπώς πρέπει να ερμηνεύονται

---

¹⁹Βλ. όμως Μον.Πρ.Ορεστ 1105/1984. Το σύστημα προστασίας περιβάλλοντος από την αφισσορύπανση και της ξένης ιδιοκτησίας από τις ζημιές, καταλήγει σε πλήρη αφαίρεση της δυνατότητας εκφράσεως, συλλογής και διαδόσεως ιδεών και πληροφοριών από τα άτομα στην καθημερινή πολιτική ζωή του τόπου, δεν είναι νόμιμος περιορισμός της ελευθερίας. Ο περιορισμός αυτός θίγει την ουσία του δικαιώματος από το οποίο απορρέει. ΝοΒ 33,896.

²⁰ Ουσιώδες θεμέλιο της κοινωνίας της πληροφορίας όπως περιγράφεται και στο Άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι ότι ο καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της άποψης και έκφρασης. Ότι αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνει το δικαίωμα να έχει κανείς άποψη χωρίς να υφίσταται επιρροές και να αναζητά, να λαμβάνει και να μοιράζεται πληροφορίες και ιδέες με κάθε μέσο και ανεξαρτήτως συνόρων. Η επικοινωνία είναι μία θεμελιώδης κοινωνική διεργασία, μια βασική ανθρώπινη ανάγκη και το θεμέλιο της όλης κοινωνικής οργάνωσης. Αποτελεί το επίκεντρο της Κοινωνίας της Πληροφορίας. Παντού, ο καθένας θα πρέπει να έχει την ευκαιρία να συμμετέχει και κανένας δεν πρέπει να εξαιρείται από τα αγαθά που προσφέρει η Κοινωνία της Πληροφορίας. www.wikipedia.gr

²¹ Δαγτόγλου (2005),σ.σ. 521-537

στενά. Έτσι, η εθνική ασφάλεια περιλαμβάνει μόνο την εξωτερική απειλή για το κράτος και κυρίως θέματα που αφορούν την εθνική άμυνα.²² Η καταπολέμηση του εγκλήματος αναφέρεται σε σοβαρά εγκλήματα, κυρίως κακουργηματικού χαρακτήρα. Τέλος, η προστασία των δικαιωμάτων των τρίτων αποτελεί έτσι κι αλλιώς το όριο όλων των δικαιωμάτων προκειμένου να είναι δυνατή η εναρμονισμένη άσκησή τους.²³

2. Η έννοια της ελευθερίας της έκφρασης κατά την ΕΣΔΑ

Το δικαίωμα στην έκφραση της γνώμης κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου²⁴ (εφεξής ΕΣΔΑ ή Σύμβαση). Σύμφωνα με αυτό: *«1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερία εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης ως και την ελευθερία λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρο δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας. 2. Η άσκηση των ελευθεριών τούτων, συνεπαγόμενων καθήκοντα και ευθύνες δύναται να υπαχθεί εις ορισμένες διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπόμενους υπό του νόμου και αποτελούντες αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνική ασφάλειαν, την εδαφική ακεραιότητα ή δημοσία ασφάλεια, την προάσπιση της τάξεως και πρόληψη του εγκλήματος, την προστασία της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδιση της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλιση του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας».*

Το άρθρο 10 φανερώνει ρητώς ότι το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης περιλαμβάνει την ελευθερία της γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών χωρίς παρέμβαση από τις αρχές και ασχέτως συνόρων. Η ελευθερία της γνώμης αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της ελευθερίας της έκφρασης και περιλαμβάνει την ελευθερία του ατόμου να διαμορφώνει γνώμη, ν' αλλάζει γνώμη κατά τη βούλησή του και ν' αποσιωπά τη γνώμη του. Η ελευθερία της πληροφορίας συμβάλλει στη

---

²² Χρυσόγονος (2002),σελ. 196

²³ Δαγτόγλου (2005), σ.σ.138-153

²⁴ Σισιλιάνος (2013) σελ. 410

διαμόρφωση και την έκφραση γνώμης. Η ελευθερία της γνώμης είναι στενά συνδεδεμένη αλλά ευρύτερη από την ελευθερία της σκέψης, την οποία κατοχυρώνει το άρθρο 9 της Σύμβασης.

Το ΕΔΔΑ ερμηνεύει διασταλτικά τις έννοιες πληροφορίες και ιδέες. Η έννοια της πληροφορίας δεν καλύπτει μόνο γεγονότα και ειδήσεις με τη στενή έννοια του όρου, ή ζητήματα τα οποία απασχολούν το ευρύ σύνολο και συζητούνται στον Τύπο. Πληροφορία συνιστά και η τηλεοπτική διαφήμιση,²⁵ η διαφήμιση στον έντυπο τύπο, φωτογραφίες, η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας, η διατύπωση κριτικής για το ιατρικό επάγγελμα από μέλος του ιατρικού συλλόγου. Κατά συνέπεια, η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης δεν περιορίζεται στο σύνθηρες πεδίο ανταλλαγής πολιτικών, θρησκευτικών, φιλοσοφικών απόψεων και δεν προσδιορίζεται από τη σημασία της πληροφορίας, το περιεχόμενο και την ποιότητά της. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, το άρθρο 10 εφαρμόζεται σε σχέση με πληροφορίες και ιδέες, οι οποίες δύνανται να γίνουν προσβλητικές, σοκαριστικές ή ενοχλητικές. Το άρθρο 10 δεν προστατεύει μόνο την ουσία και το περιεχόμενο των απόψεων, αλλά και τον τρόπο έκφρασης ή το μέσο διάδοσης.

Στη δεύτερη παράγραφο αναφέρονται οι περιορισμοί που δύνανται να επιβληθούν στο δικαίωμα έκφρασης. Η διατύπωση είναι παρόμοια με αυτή του Συμφώνου, αλλά στην ΕΣΔΑ γίνεται ειδικότερη και πιο σαφής αναφορά στα συμφέροντα της κοινωνίας υπέρ των οποίων δύναται να καμφθεί η ελευθερία έκφρασης, όπως η εδαφική ακεραιότητα, η δημόσια ασφάλεια, η προάσπιση της τάξεως και η πρόληψη του εγκλήματος (αντί του όρου δημόσια τάξη), η παρεμπόδιση κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών και η διασφάλιση του κύρους και της αμεροληψίας της δικαιοσύνης.²⁶ Οι περιορισμοί βέβαια πρέπει να προβλέπονται από το νόμο, να εξυπηρετούν ένα θεμιτό σκοπό και να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η φράση «να προβλέπονται από το νόμο» δεν έχει μόνο την προφανή έννοια της αρχής *nullum crimen sine lege*, δηλαδή την έννοια να έχει θεσπιστεί συγκεκριμένη διάταξη, συγκεκριμένος νόμος, έχει πολύ περισσότερο την έννοια η διάταξη που προβλέπει τον περιορισμό να είναι αρκετά σαφής και ξεκάθαρη, ώστε να μπορεί ο καθένας να ρυθμίζει

---

²⁵ Σκουρής (1996) σ.σ. 60-96

²⁶ Σισιλιάνος (2013), σελ. 419

εκ των προτέρων τη συμπεριφορά του, ώστε η τελευταία να μην εμπίπτει στην απαγορευμένη. Θα πρέπει δηλαδή να μπορεί να προβλέψει ότι μια συμπεριφορά του θα μπορούσε να αποτελεί μέρος αυτής που περιορίζεται βάσει νόμου, ώστε να την αποφύγει. Πρόκειται για τη σαφήνεια και την προβλεψιμότητα του νόμου²⁷

Η φράση «να εξυπηρετούν ένα θεμιτό σκοπό» αναφέρεται στα έννομα αγαθά και συμφέροντα, των οποίων η προστασία δικαιολογεί τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης σε ορισμένες περιπτώσεις. Αυτά θα μπορούσαν να χωριστούν σε δυο κατηγορίες: από τη μια τίθενται τα συμφέροντα της κοινωνίας ως σύνολου, όπως η δημόσια τάξη και ασφάλεια, η εδαφική ακεραιότητα και η πρόληψη του εγκλήματος. Από την άλλη τίθενται τα δικαιώματα των τρίτων που μπορεί να θίγονται από μια συμπεριφορά ή έκφραση.²⁸ Κατά το Δικαστήριο η αναφορά των συμφερόντων αυτών στο άρθρο 10 είναι εξαντλητική.²⁹

Τέλος, η φράση «να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία» έχει την έννοια ότι οι περιορισμοί θα πρέπει να είναι απαραίτητοι και κατάλληλοι να εξυπηρετήσουν τους θεμιτούς σκοπούς που τίθενται ανάλογα με τις ανάγκες της δημοκρατικής κοινωνίας. Θα πρέπει δηλαδή να επιλέγονται εκείνοι που εξυπηρετούν καλύτερα τα συμφέροντά της. Εξετάζοντας το ΕΔΔΑ τη ρήτρα αυτή αναζητεί την ύπαρξη μιας «επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης», που επιβάλλει τον περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης και προχωρά σε στάθμιση ανάμεσα στο δικαίωμα έκφρασης και τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό. Η αρχή της αναλογικότητας, αν και δεν αναφέρεται ρητά στο άρθρο 10, είναι ένα απαραίτητο εργαλείο για να εξετάσει το Δικαστήριο, αν τα μέτρα περιορισμού της έκφρασης ήταν κατάλληλα για την προστασία του θεμιτού σκοπού. Ειδικότερα, ο περιορισμός πρέπει να είναι α) πρόσφορος για την επίτευξη του αποτελέσματος, β) ο λιγότερο επαχθής και επώδυνος για το δικαίωμα έκφρασης και γ) ανάλογος προς το θεμιτό σκοπό που επιδιώκεται³⁰.

---

²⁷ Σαρμάς (2003), σ.σ. 171-174

²⁸ Το δικαίωμα της προστασίας και της υπόληψης εμπίπτει στο πεδίο προστασίας του άρθρου 8 της Σύμβασης ως μέρος του δικαιώματος στον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής. Σισιλιάνος (2013), σελ. 424

²⁹ Κτιστάκης (2004), σελ. 142

³⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 25 του Σ 1975/2001/2008 «Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν. Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να

3. Το Διεθνές Σύμφωνο

Το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση της γνώμης κατοχυρώνεται από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (εφεξής Σύμφωνο)³¹ του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, που ψηφίστηκε στις 19 Δεκεμβρίου 1966 και τέθηκε σε ισχύ στις 23 Μαρτίου 1976, αλλά κυρώθηκε από την Ελλάδα μόλις το 1997 με το νόμο 2462/97 (ΦΕΚ Α' 25). Σύμφωνα με το άρθρο 19 του Συμφώνου «1. Κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του. 2. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του. 3. Η άσκηση των δικαιωμάτων, που προβλέπονται στην παράγραφο 2 του άρθρου αυτού, συνεπάγεται ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Μπορεί, επομένως, να υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι όμως πρέπει να προβλέπονται με σαφήνεια από το νόμο και να είναι απαραίτητοι: α. Για το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων. β. Για την προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών».

Σύμφωνα με το άρθρο αυτό προστατεύεται τόσο το δικαίωμα να έχει κανείς γνώμη, όσο και η ελευθερία αναζήτησης, διάδοσης και λήψης πληροφοριών και ιδεών με οποιοδήποτε τρόπο και μέσο, προφορικά και γραπτά. Το πρώτο είναι απαραβίαστο, αφού οι περιορισμοί της τρίτης παραγράφου δεν έχουν εφαρμογή σε αυτό. Αντίθετα, το δικαίωμα έκφρασης της γνώμης υπόκειται σε περιορισμούς. Οι φορείς του δικαιώματος φέρουν κατά το κείμενο του άρθρου ειδικά καθήκοντα και ευθύνες κατά την άσκησή του που δικαιολογούν τον περιορισμό του. Αν και δεν προσδιορίζονται ειδικότερα τα καθήκοντα και οι ευθύνες, γίνεται δεκτό ότι η αναφορά σε αυτά υπονοεί κυρίως τις υποχρεώσεις αυτών που λαμβάνουν και μεταδίδουν τις πληροφορίες, δηλαδή την υπευθυνότητα των δημοσιογράφων, αλλά και των ίδιων των μέσων ενημέρωσης.³² Η

προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας». Παραράς (2001), σελ. 158

³¹Πρόκειται για την «International Covenant on Civil and Political Rights».

³² Ρούκουνας (1995) σελ. 92

Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών³³ έχει τονίσει πάντως ότι η ανάπτυξη των μοντέρνων μέσων ενημέρωσης απαιτεί τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων από τα κράτη προκειμένου να εμποδίσουν την αυξανόμενη εξουσία των σύγχρονων μέσων να παρεμβαίνουν στην ελεύθερη άσκηση της έκφρασης γνώμης από τον καθένα κατά τρόπο που είναι αντίθετος με την παράγραφο 3 του άρθρου 19.

Οι περιορισμοί στην ελευθερία έκφρασης επιβάλλονται στην πράξη είτε από κανόνες που έρχονται να ρυθμίσουν το ίδιο το δικαίωμα είτε από διατάξεις που θεσπίζονται για τη ρύθμιση άλλων έννομων καταστάσεων ή δικαιωμάτων και καταλήγουν να περιορίζουν έμμεσα την ελεύθερη γνώμη. Η αλληλεπίδραση αυτών των κανόνων με την αρχή της ελευθερίας έκφρασης είναι που τελικά διαμορφώνει το ουσιαστικό περιεχόμενο του ατομικού αυτού δικαιώματος.

Οι περιορισμοί της τρίτης παραγράφου αποσκοπούν είτε στην προστασία των δικαιωμάτων των τρίτων, είτε στα συμφέροντα της κοινωνίας συνολικά, αλλά δεν επιτρέπεται να θέσουν σε κίνδυνο τον πυρήνα του δικαιώματος. Έτσι, πρέπει να προβλέπονται από το νόμο και να είναι αναγκαίοι και κατάλληλοι να πετύχουν τους πιο πάνω σκοπούς. Η αναλογικότητα και αναγκαιότητα του περιορισμού για την εξυπηρέτηση των θεμιτών αυτών σκοπών αποτελεί πρόσθετη ασφαλιστική δικλείδα για την ελεύθερη εκφορά του λόγου.³⁴

4. Φορείς και Αποδέκτες

Φορείς του δικαιώματος ελεύθερης έκφρασης είναι χωρίς διάκριση οι Έλληνες και οι αλλοδαποί, όπως καθίσταται σαφές από την ίδια τη διατύπωση του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντ. Ακόμη φορείς είναι τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, αφού συχνά με την έκφραση της συλλογικής γνώμης προωθούνται αποτελεσματικά οι σκοποί τους (π.χ ψήφισμα της γενικής συνέλευσης σωματείου ή έκδοση ανακοίνωσης από τη διοίκησή του), αλλά και ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα, όπως ιδίως τα πολιτικά κόμματα. Επίσης, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου υπό προϋποθέσεις για τις οποίες

---

³³ Πρόκειται για την UN Human Rights Committee.

³⁴ ΣτΕ1913/94 Από την έννοια του κράτους δικαίου απορρέει η συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, κατά την οποία οι περιορισμοί που επιβάλλονται από τον νομοθέτη και την διοίκηση στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων πρέπει να είναι μόνο οι αναγκαίοι και να συνάπτονται με τον επιδιωκόμενο από τον νόμο σκοπό, Παραρτάς (2001), σελ. 162

ήδη έγινε λόγος, δύνανται να είναι φορείς του δικαιώματος αυτού. Έτσι π.χ οι Σύγκλητοι των Α.Ε.Ι μπορούν να εκφέρουν τη γνώμη τους, ως εκφραστές των αντίστοιχων ιδρυμάτων, για θεσμικές μεταρρυθμίσεις ή οικονομικά μέτρα που σχεδιάζει το Υπουργείο Παιδείας να επιβάλλει στην ανώτατη εκπαίδευση.

Αποδέκτης της ισχύος δεν είναι μόνο η κρατική εξουσία, αλλά και οι ιδιώτες³⁵, αφενός διότι το άρθρο 14 παρ. 1 του Συντ. δεν φαίνεται να διαφοροποιεί ανάλογα με την κατεύθυνση από την οποία προέρχεται η κατά της ελευθερίας απειλή, αφετέρου διότι η τελευταία μπορεί να προκύψει ακριβώς από αυτούς. Η μάλλον είναι αναπόφευκτο να προκύψει η απειλή από τους ιδιώτες, ίσως περισσότερο μάλιστα σε σύγκριση με την κρατική εξουσία. Το ΕΔΔΑ εξάλλου δέχεται ότι φορείς της ελευθερίας της έκφρασης είναι φυσικά και νομικά πρόσωπα. Το ΕΔΔΑ συγκεκριμένα έχει δεχθεί προσφυγές στις οποίες εταιρείες, ενώσεις προσώπων, καθώς και πολιτικά κόμματα επικαλέστηκαν το άρθρο 10. Το άρθρο 10 εφαρμόζεται ανεξαρτήτως της ιδιότητας του φυσικού προσώπου ή της φύσης των δραστηριοτήτων του νομικού προσώπου.³⁶

5. Στάθμιση της ελευθερίας της έκφρασης με άλλα δικαιώματα.

Η ελευθερία έκφρασης της γνώμης και το δικαίωμα στην πληροφόρηση έρχονται συχνά κατά την άσκησή τους σε σύγκρουση με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα. Αυτό συμβαίνει, γιατί η ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος έκφρασης από κάποιον μπορεί να εμποδίζει την απρόσκοπτη άσκηση ενός άλλου δικαιώματος από κάποιον άλλο. Σε μια τέτοια περίπτωση και εφόσον γίνεται δεκτή η τυπική ισοδυναμία των διατάξεων του Συντάγματος,³⁷ άρα και των δικαιωμάτων, που απαγορεύει την ιεράρχησή τους³⁸ η λύση μπορεί να επιτευχθεί μόνο με το να δοθεί προτεραιότητα -στη συγκεκριμένη σχέση και όχι αφηρημένα³⁹ στο ένα από τα συγκρουόμενα δικαιώματα. Αυτό θα γίνει με τη διαδικασία της στάθμισης, η οποία θα αποσκοπεί στην όσο το δυνατό πρακτική

---

³⁵ Χρυσόγονος (2002), σελ.274

³⁶ Σισιλιάνος (2013), σελ. 396

³⁷ Χρυσόγονος (2002), σελ. 102

³⁸ Τσάτσος (1988), σελ. 296

³⁹ Χρυσόγονος (2002), σελ. 103

εναρμόνιση και των δυο. Τα δικαιώματα με τα οποία συνήθως έρχεται σε σύγκρουση η ελευθερία της έκφρασης είναι το δικαίωμα στην ίση μεταχείριση και στη μη διάκριση, το δικαίωμα στην προστασία της προσωπικότητας και το δικαίωμα στην προστασία του ιδιωτικού βίου και στην πληροφοριακή αυτοδιάθεση.

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι η ελευθερία έκφρασης και το δικαίωμα στην ίση μεταχείριση και στη μη-διάκριση εξυπηρετούν παρόμοιους σκοπούς: την ανεκτικότητα και το σεβασμό της διαφορετικότητας στη σύγχρονη ανοιχτή, πλουραλιστική κοινωνία. Από τη μια η ελευθερία έκφρασης κατοχυρώνεται για να επιτρέψει την ανεμπόδιστη κυκλοφορία των ιδεών τόσο αυτών που εκπροσωπούν αντιλήψεις, οι οποίες γίνονται δεκτές από τους περισσότερους, όσο και αυτών που εκφράζουν μικρές μειοψηφίες. Από την άλλη ανάλογη είναι και η λειτουργία της αρχής της μη-διάκρισης, όσον αφορά τη λήψη μέτρων που αποσκοπούν στην προσφορά ίσων ευκαιριών σε όλους.

Η ελεύθερη άσκηση όμως των δυο δικαιωμάτων δεν είναι αυτονόητη στην περίπτωση των διατάξεων που απαγορεύουν το μισαλλόδοξο λόγο⁴⁰. Η καλύτερα είναι ξεκάθαρο ότι ο νομοθέτης εν προκειμένω φαίνεται να δείχνει μια προτίμηση στο δικαίωμα στην ίση μεταχείριση, παρά στην ελευθερία του λόγου. Η επιλογή αυτή δεν γίνεται βέβαια αυθαίρετα, αλλά εξυπηρετεί ένα θεμιτό σκοπό: το αποτέλεσμα από την αποφυγή εκφοράς λόγων που μπορούν να προκαλέσουν διάφορες μορφές διακρίσεων θεωρείται από πολλούς ως αναγκαίο μέσο για την ενίσχυση της ισότητας και κυρίως της θέσης των μειονεκτούντων ομάδων. Με λίγα λόγια η απαγόρευση των ρατσιστικών μηνυμάτων θεωρείται ότι επιφέρει θετικά αποτελέσματα προς τον σκοπό της ίσης μεταχείρισης, όχι μόνο με συμβολικό τρόπο, αλλά και έμπρακτα, γιατί αποτρέπει τη μετάδοση απόψεων που είναι μειωτικές για κάποιους και άρα την ίδια την απαξίωσή τους.

Υπάρχει βέβαια και ο αντίλογος. Οι υποστηρικτές του ελεύθερου λόγου εισφέρουν επιχειρήματα που αντικρούουν αυτές τις θεωρίες. Κατά αυτούς αν και οι απαγορεύσεις του μισαλλόδοξου λόγου εισάγονται για να προστατεύσουν τις μειονοτικές ομάδες καταλήγουν να λειτουργούν εις βάρος τους.⁴¹ Αναφέρουν το παράδειγμα πολλών χωρών, στις οποίες, μολονότι ισχύει νομοθεσία ενάντια στις μισαλλόδοξες ιδέες, η θέση

---

⁴⁰ Για ορισμό της έννοιας βλ. παρακάτω.

⁴¹ Heinze (2006), σ. σ. 543-582

των μειονοτικών ομάδων δεν έχει βελτιωθεί και κυρίως δεν υπάρχει σεβασμός του δικού τους δικαιώματος έκφρασης. Αντίθετα η μόνη συνέπεια αυτής της απαγόρευσης μοιάζει να είναι η αυξανόμενη λογοκρισία και ο θρίαμβος της πολιτικής ορθότητας.

Αρκετοί θεωρητικοί προτείνουν την κατάργηση αυτών των απαγορεύσεων ως τη μόνη λύση⁴². Η αλήθεια είναι ότι η εκφορά γενικών μισαλλόδοξων μηνυμάτων φαίνεται να καλύπτεται από την προστασία της ελευθερίας έκφρασης στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες της ανοχής και του πλουραλισμού. Η προστασία των μειονοτήτων και η επίτευξη της μη-διάκρισης δεν εξαρτάται από την ποινικοποίηση των μισαλλόδοξων απόψεων. Η στάθμιση της ελευθερίας έκφρασης και του δικαιώματος στην ίση μεταχείριση σε σχέση με το θέμα αυτό είναι μάλλον περιττή. Το ότι απαιτούνται ρυθμίσεις είναι αδιαμφισβήτητο. Ρυθμίσεις προς την κατεύθυνση της αντιμετώπισης των διακρίσεων με θετικά μέτρα υπέρ των μειονοτήτων και με πολιτικές που θα στοχεύουν στην προβολή της ανεκτικότητας. Οι νομοθετικές λύσεις περιορισμού του λόγου δεν φαίνεται να συμβάλουν στον σκοπό αυτό, εκτός κι αν μπορεί να θεωρηθεί ότι τέτοια προβλήματα αντιμετωπίζονται με την υποκρισία.

Η σύγκρουση μεταξύ του δικαιώματος στην ελεύθερη γνώμη και στην πληροφόρηση και του δικαιώματος στην προστασία της προσωπικότητας είναι συχνό φαινόμενο στην εποχή της κυριαρχίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Ειδήσεις συνοδευόμενες από σχόλια και αξιολογικές κρίσεις μπορούν να θίξουν την τιμή ή το όνομα ή την εικόνα του προσώπου, στοιχεία που μαζί με άλλα συνθέτουν την έννοια της προσωπικότητας.⁴³

Η στάθμιση που είναι αναγκαία να γίνει για τη διευθέτηση της σύγκρουσης αυτής παρουσιάζεται ανάγλυφα στη γνωστή υπόθεση Μπαμπινιώτη,⁴⁴ μια υπόθεση που προκάλεσε συζητήσεις και αντιδράσεις. Επρόκειτο, ως γνωστό, για το λήμμα «Βούλγαρος» του λεξικού του γνωστού καθηγητή, που θεωρήθηκε ότι πρόσβαλε την τιμή ορισμένων ατόμων, κατοίκων Θεσσαλονίκης, που ζήτησαν με αίτηση ασφαλιστικών μέτρων την απόλυσή της. Η υπόθεση εισήχθη στον Άρειο Πάγο (εφεξής ΑΠ) μετά από άσκηση αναίρεσης υπέρ του νόμου που άσκησε ο Εισαγγελέας. Η πλειοψηφία του ΑΠ

---

⁴² Τσακυράκης (1996), σ. σ. 261-279

⁴³ Για το περιεχόμενο του δικαιώματος της προσωπικότητας βάσει του άρθρου 57 ΑΚ βλ. Καράκωστα, (1997), σ.σ. 36-38

⁴⁴ Πρόκειται για την Ολ. ΑΠ 13/1999 στην ιστοσελίδα της ΝΟΜΟΣ

ακολουθώντας τη μέθοδο της στάθμισης των δυο δικαιωμάτων δέχτηκε, ότι επειδή η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και της επιστήμης αποσκοπεί στη «διαφύλαξη ύψιστων κοινωνικών αγαθών, καλύπτει (νομιμοποιεί) και προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας που τυχόν ενυπάρχουν στην ενάσκησή τους, οι οποίες έτσι, εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου, δεν είναι παράνομες, διότι η προσωπικότητα, και αν θίγεται, έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδεέστερη σημασία σε σχέση με το αγαθό των ως άνω ελευθεριών». Έκρινε δηλαδή, ότι η ελευθερία έκφρασης είναι «αξιολογικώς υπέρτερη» από το δικαίωμα στην προσωπικότητα, όταν όμως δεν υφίσταται προσβολή της αξίας του ανθρώπου.⁴⁵

Η άποψη αυτή, αν και στο συγκεκριμένο θέμα οδήγησε σε ορθό αποτέλεσμα, εμφανίζει ένα μεθοδολογικό πρόβλημα στη διαδικασία της στάθμισης, όπως παρουσιάστηκε και παραπάνω. Εκφράζει μια ξεκάθαρη προτίμηση υπέρ της ελευθερίας του λόγου σε σχέση με το δικαίωμα στην προσωπικότητα, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις συγκεκριμένες περιστάσεις. Η προτίμηση αυτή μπορεί να καμφθεί μόνο εφόσον υπάρχει προσβολή της αξίας του ανθρώπου. Εν προκειμένω όμως δεν πρόκειται πλέον για στάθμιση, αλλά για ουσιαστική ιεράρχηση των συγκρουόμενων δικαιωμάτων, μέθοδος η οποία έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των διατάξεων του Συντάγματος.⁴⁶ Η αστοχία της γνώμης της πλειοψηφίας επιβεβαιώνεται περισσότερο, αν συγκριθεί με την άποψη της ελάσσονος πλειοψηφίας. Σύμφωνα με αυτή την τελευταία όχι μόνο δεν υφίσταται παρανομία στην καταγραφή της έννοιας της λέξης «Βούλγαρος», αφού αυτή εντάσσεται στην επαγγελματική και επιστημονική δραστηριότητα ενός λεξικογράφου και είναι «αξιολογικά άχρωμη», αλλά ούτε καν προσβολή της προσωπικότητας. Η γνώμη αυτή ορίζοντας την επαγγελματική συμπεριφορά ενός επιστήμονα-λεξικογράφου καταλήγει ότι αυτή δεν μπορεί να προκαλέσει προσβολή της προσωπικότητας υπό την έννοια του άρθρου 57 ΑΚ, ακόμα και όταν καταγράφει προσβλητικές για κάποιους λέξεις. Η άποψη αυτή δεν έκανε καμιά αναφορά στα συγκρουόμενα στην εν λόγω υπόθεση άρθρα του Συντάγματος. Παρόλ' αυτά φαίνεται να

---

⁴⁵ Βλ. όμως και αντίθετα την υπ' αρ. 18.134/1998 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, όπου το δικαίωμα στην επιστημονική έρευνα κρίθηκε υποδεέστερο από το δικαίωμα στην προσωπικότητα. Πράγματι εκεί κρίθηκε ότι ένα «καλό λεξικό δεν μεταγράφει μόνο τη γλωσσική πραγματικότητα, αλλά έχει σαν αποτέλεσμα και να διδάσκει», διαφορετικά το Δικαστήριο (που θέλησε να δώσει προτεραιότητα στην προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας) δύναται να διατάσσει από κάθε μελλοντική ανατύπωση ή έκδοση». Κοσκινά- Σαριδάκη (2013), σελ. 88

⁴⁶ Χρυσόγονος (2002), σ.σ. 103-105

είναι πιο κοντά στην τεχνική της στάθμισης των δυο δικαιωμάτων, που αναφέρθηκε παραπάνω. Κι αυτό, διότι εξετάζει την ελευθερία έκφρασης και το δικαίωμα στην προσωπικότητα υπό το φως των συγκεκριμένων συνθηκών και κλίνει τελικά υπέρ της πρώτης εν όψει των δεδομένων στοιχείων της υπόθεσης και όχι μέσω μιας γενικότερης κοινωνιολογικής ή αξιολογικής κρίσης. Αντιπαραθέτει την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης και της επιστήμης, που εδώ αντανακλάται στην επιστημονική δραστηριότητα του λεξικογράφου, με το δικαίωμα στην προσωπικότητα που εκδηλώνεται εν προκειμένω με το στοιχείο της εθνικής ταυτότητας των ατόμων, που θεωρούν ότι προσβλήθηκαν. Για να προβεί στην τελική επιλογή υπέρ ενός ή του άλλου δικαιώματος χρησιμοποιεί, όχι γενικές αξιολογήσεις, παρά τον ίδιο τον νόμο ως κριτήριο.⁴⁷ Ο νόμος προσφέρει τα αναγκαία και αντικειμενικά στοιχεία, η χρήση των οποίων θα συνδράμει στην τελική στάθμιση των αντικρουόμενων δικαιωμάτων. Έτσι αποφεύγονται αφηρημένες κρίσεις, που δεν οδηγούν πάντα σε ασφαλή συμπεράσματα.

Τέλος στη σύγχρονη εποχή η ραγδαία εξέλιξη της πληροφορικής αποτέλεσε κίνητρο για να επικεντρωθεί το ενδιαφέρον των νομικών και των νομοθετών στην προστασία της ιδιωτικής ζωής κυρίως από την επεξεργασία δεδομένων, η οποία ακριβώς μέσω της τεχνολογίας επεκτάθηκε και αυτοματοποιήθηκε. Οι διαστάσεις που έλαβε ιδίως τα τελευταία χρόνια η διαδικασία της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων ήταν το έναυσμα για τον αναθεωρητικό νομοθέτη προκειμένου να θεσπίσει ειδική διάταξη στο νέο Σύνταγμα του 2001, το άρθρο 9Α, το οποίο κατοχυρώνει ρητά το δικαίωμα προστασίας του ατόμου *«από τη συλλογή, επεξεργασία και χρήση, ιδίως με ηλεκτρονικά μέσα, των προσωπικών του δεδομένων»*. Το δικαίωμα στον πληροφοριακό αυτοκαθορισμό, όπως αλλιώς λέγεται, συνιστά το δικαίωμα του καθενός να αποφασίζει και να συγκαθορίζει ποιες πληροφορίες που αφορούν το πρόσωπό του θα αποκαλύπτονται στους άλλους.⁴⁸ Το δικαίωμα αυτό, όπως και το δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής έρχονται συχνά σε αντίθεση με την ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης. Δεν είναι τυχαίο ότι στην αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001 εκτός από το άρθρο 9Α προστέθηκε και το άρθρο 5Α, που αναφέρθηκε παραπάνω, για το δικαίωμα στην πληροφόρηση. Από τη μια καθένας

---

⁴⁷ Καμτσίδου (2001), σ.σ. 311-315

⁴⁸ Ιγγλεζάκη (2003), σ. σ. 51-55

δικαιούται να έχει πρόσβαση σε πληροφορίες, από την άλλη το άτομο έχει δικαίωμα στην ιδιωτικότητα και στην μη αποκάλυψη δεδομένων που το αφορούν.⁴⁹ Ο ν. 2472/97 (ΦΕΚ Α' 50), που βασίζεται στην Οδηγία 95/46/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 24 Οκτωβρίου 1995 για την εναρμόνιση των ευρωπαϊκών νομοθεσιών σε σχέση με την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, περιλαμβάνει προβλέψεις από τις οποίες διαφαίνεται η συγκρουόμενη σχέση αυτών των δικαιωμάτων. Έτσι εκφράστηκε η άποψη ότι η διάταξη του άρθρου 7 παρ. 2 εδ. ζ⁵⁰ αντίκειται στο άρθρο 14 του Συντάγματος που απαγορεύει κάθε προληπτικό μέτρο κατά του τύπου.⁵¹

Εντούτοις η ίδια η κοινοτική Οδηγία είχε προβλέψει την πιθανότητα σύγκρουσης. Στο άρθρο 9 της εν λόγω Οδηγίας αναφέρεται: *«Για την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που πραγματοποιείται αποκλειστικώς για δημοσιογραφικούς σκοπούς ή στο πλαίσιο καλλιτεχνικής ή λογοτεχνικής έκφρασης, τα κράτη μέλη προβλέπουν τις εξαιρέσεις ή παρεκκλίσεις από τις διατάξεις του παρόντος κεφαλαίου, του κεφαλαίου IV και του κεφαλαίου VI μόνο στο βαθμό που είναι αναγκαίες ώστε το δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής να συμβιβάζεται με τους κανόνες που διέπουν την ελευθερία έκφρασης»*. Εξάλλου, το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων εξετάζοντας την εν λόγω Οδηγία τόνισε ότι *«οι διατάξεις της οδηγίας 95/46 δεν περιέχουν, αυτές καθ' εαυτές, περιορισμό αντίθετο προς τη γενική αρχή της ελευθερίας της εκφράσεως ή προς άλλα δικαιώματα και ελευθερίες που ισχύουν εντός της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και αντιστοιχούν ιδίως στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ. Εναπόκειται στις εθνικές αρχές⁵²⁵³ και στα εθνικά δικαστήρια που*

---

⁴⁹ Ωστόσο, επικρατεί η άποψη ότι δεδομένα καλυπτόμενα από το πέπλο εμπιστευτικότητας που επιβάλλει, είτε ο ευαίσθητος προσωπικός ή επαγγελματικός χαρακτήρας τους, είτε η συνάρτησή τους με την αποτελεσματική επιδίωξη ενός συνταγματικού αγαθού, όπως λ.χ η εθνική ασφάλεια, δεν αποτελούν πραγματικούς περιορισμούς της ελευθερίας πληροφόρησης. Γιατί, αυτό που αποβλέπουν να αποσιωπήσουν δεν αποτελεί πληροφορία, αλλά απλό δεδομένο, που δεν πρέπει να τεθεί, αλλ' ούτε και έχει ακόμα τεθεί σε κυκλοφορία. Τάκης (2004) σ.σ.76-79

⁵⁰ Κατά τη διάταξη αυτή «Άρθρο 7 .....2. Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η συλλογή και η επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, καθώς και η ίδρυση και λειτουργία σχετικού αρχείου, ύστερα από άδεια της αρχής, όταν συντρέχουν μία ή περισσότερες από τις ακόλουθες προϋποθέσεις: α)...ζ) Η επεξεργασία αφορά δεδομένα δημοσίων προσώπων, εφόσον αυτά συνδέονται με την άσκηση δημοσίου λειτουργήματος ή τη διαχείριση συμφερόντων τρίτων, και πραγματοποιείται αποκλειστικά για την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Η άδεια της αρχής χορηγείται μόνο, εφόσον η επεξεργασία είναι απολύτως αναγκαία για την εξασφάλιση του δικαιώματος πληροφόρησης επί θεμάτων δημοσίου ενδιαφέροντος καθώς και στο πλαίσιο καλλιτεχνικής έκφρασης και εφόσον δεν παραβιάζεται καθ' οιονδήποτε τρόπο το δικαίωμα προστασίας της ιδιωτικής και καλλιτεχνικής ζωής»

⁵¹ Έτσι Τσάτσος/Σκουρής/Σπυρόπουλος(1998),σ.499-520

⁵² Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ) δεν υιοθετεί ένα μαχητό τεκμήριο υπέρ της προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, έναντι άλλων συγκρουόμενων αγαθών. Αντιθέτως, κατά την εξέταση των υποθέσεων λαμβάνει χώρα in concreto οριοθέτηση των πεδίων

είναι αρμόδια για την εφαρμογή της εθνικής ρυθμίσεως περί μεταφοράς στο εσωτερικό δίκαιο της οδηγίας 95/46 να διασφαλίσουν τη δίκαιη στάθμιση των άξιών προστασίας δικαιωμάτων και συμφερόντων, συμπεριλαμβανομένων των θεμελιωδών δικαιωμάτων που προστατεύει η κοινοτική έννομη τάξη».

6. Αξία του λόγου

Το σύνθημα των στοχαστών του Διαφωτισμού ήταν «ούτε Θεός, ούτε αφέντης».⁵⁴ Η Γαλλική Επανάσταση έθεσε ως ένα από τους πρωταρχικούς της στόχους την ελευθερία έκφρασης, για την οποία δεν υπάρχουν ταμπού θέματα, ούτε αυθεντίες τις οποίες δε θα μπορεί κανείς ν' αγγίξει. Στο άρθρο 11 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 ορίζεται ότι η ελεύθερη διακίνηση των σκέψεων και των γνώμων είναι ένα από τα πλέον πολύτιμα δικαιώματα. Στην απόφαση του Γαλλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 10-11-1984 (Entrepreneurs de presse) αναφέρονται μεταξύ άλλων ειδικά για την ελευθερία του τύπου, η οποία είναι ειδικότερη έκφραση της ελευθερίας λόγου και της ελευθερίας έκφρασης: «Η ελευθερία του τύπου είναι μια θεμελιώδης ελευθερία και μάλιστα ακόμα πιο πολύτιμη, διότι η άσκησή της είναι μία από τις ουσιώδεις εγγυήσεις του σεβασμού των άλλων δικαιωμάτων και ελευθεριών και της εθνικής κυριαρχίας. Ο καθηγητής Louis Favoreau είπε για το δικαίωμα στην πληροφόρηση, που είναι και αυτό ειδικότερη έκφραση της ελευθερίας έκφρασης: «Τι θα απέμενε από μια δημοκρατία, αν σε αυτή δε συγκρούονταν γνώμες ελεύθερα διαμορφωμένες με βάση μια πληροφόρηση ευρέως διαδεδομένη, και διαφορετικές εναλλακτικές επιλογές σε σχέση με αυτό που απαιτείται για την ανάπτυξη της πολιτείας;».⁵⁵

εφαρμογής των συγκρουόμενων δικαιωμάτων, σύμφωνα με τις αρχές της ad hoc σταθμίσεως των αντιτιθέμενων συμφερόντων και της πρακτικής αρμονίας, καθώς, σύμφωνα με το Σύνταγμα, δεν προκύπτει in abstracto επικράτηση του ενός ατομικού δικαιώματος επί του άλλου. Ταυτόχρονα εφαρμόζεται η αρχή της αναλογικότητας με τέτοιο τρόπο, ώστε τα προστατευόμενα αγαθά να διατηρήσουν την κανονιστική τους εμβέλεια, Παναγοπούλου-Κουτνατζή (2016), σελ. 43

⁵³ Βλ. ενδεικ. ΑΠΔΠΧ, Αποφάσεις 26/2007, 43/2007, 58/2007, 36/2012, 165/2012, 16/2015, 17/2015, 52/2015 όπου η ελευθερία του τύπου, δικαίωμα των πολιτών στην πληροφόρηση και δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής του ατόμου συνυπάρχουν αρμονικά με την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Παναγοπούλου-Κουτνατζή (2016), σελ. 43

⁵⁴<http://www.constitutionalism.gr/site/rammos-charlie-hebdo/>

⁵⁵ <http://www.constitutionalism.gr/site/rammos-charlie-hebdo/>

Εξάλλου υπάρχουν πολλοί λόγοι που εξηγούν γιατί το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης χρίζει τέτοιας προστασίας.⁵⁶ Κατ' αρχάς η ελευθερία έκφρασης συμβάλλει στην ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην ολοκλήρωση του εαυτού. Θα μπορούσε μάλιστα να ισχυριστεί κανείς ότι η ελεύθερη διαμόρφωση και έκφραση των ιδεών αποτελεί ειδικότερη έκφραση της προσωπικότητας. Ο λόγος και η ικανότητα άρθρωσής του είναι ένα από τα μοναδικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν την ανθρώπινη φύση κάνοντας τον ξεχωριστό. Ο άνθρωπος χωρίς την ελευθερία λόγου δεν θα ήταν ο ίδιος. Το αποδεικνύουν τα πολλά παραδείγματα ανθρώπων που από διάφορες αιτίες στερήθηκαν τη δυνατότητα έκφρασης. Η επικοινωνία και η ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων στηρίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ελευθερία έκφρασης. Δεν θα μπορούσε λοιπόν παρά να απολαμβάνει η ελευθερία αυτή τη μεγαλύτερη δυνατή προστασία.

Επιπλέον ο διάλογος και η ανταλλαγή ιδεών συμβάλλει στην πρόοδο της κοινωνίας και στη γνώση. Οι μεγάλες εφευρέσεις, η ανάπτυξη της τεχνολογίας και η εξέλιξη των επιστημών οφείλουν πολλά στην ελευθερία έκφρασης. Η ανταλλαγή επιχειρημάτων, ο αντίλογος ακόμα και οι διαφωνίες συντέλεσαν και συντελούν στην ανάπτυξη και αν μη τι άλλο στην ανακάλυψη της αλήθειας.⁵⁷ Πολλές επιστημονικές παραδοχές του παρελθόντος έχουν σήμερα ανατραπεί. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο χωρίς τη συνεχή ελεύθερη διακίνηση των ιδεών που επιτρέπει στον καθένα να συμβάλει τη δική του εκδοχή με αποτέλεσμα, έστω και μακροπρόθεσμο, την πρόοδο των επιστημών και άρα της ίδιας της κοινωνίας.

Ο τρίτος και βασικότερος λόγος που επιβάλλει τη μεγαλύτερη δυνατή προστασία της ελευθερίας της έκφρασης είναι η συμβολή της στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.⁵⁸ Δε χρειάζεται να αναφερθεί το παράδειγμα της αθηναϊκής δημοκρατίας με την εκκλησία του δήμου για να δειχθεί η σημασία του διαλόγου για την ίδια την ύπαρξη του πολιτεύματος που θεωρείται ότι αρμόζει καλύτερα στην ανθρώπινη φύση. Η λαϊκή κυριαρχία, το θεμέλιο της δημοκρατίας, θα ήταν κενό γράμμα χωρίς την ελευθερία του λόγου. Η έκφραση και η διάδοση των απόψεων της μειοψηφίας θα ήταν αδύνατη χωρίς το δικαίωμα στην έκφραση. Στην κατοχύρωση και παγίωση των δικαιωμάτων των

---

⁵⁶ Τσακυράκης (1997), σ. 281-285

⁵⁷ Barendt (1985), σ.σ. 8-14

⁵⁸ Παιονίδης (1998), σ.σ.29-56

μειονοτήτων η συμβολή της ελεύθερης έκφρασης γνώμης ήταν εξίσου σημαντική. Όλες οι κατακτήσεις της σημερινής δημοκρατικής κοινωνίας δε θα είχαν επιτευχθεί, αν δε δινόταν τόσο βάρος στην προστασία του δικαιώματος έκφρασης. Η εξέχουσα σημασία της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης στη δημοκρατία συνεπάγεται το σεβασμό όλων των απόψεων.⁵⁹ Η δημοκρατία είναι σύμφυτη με τον πλουραλισμό και την πολυφωνία. Η πραγμάτωσή τους επιτυγχάνεται μόνο με την ελεύθερη κυκλοφορία όλων των ιδεών, ακόμα και αυτών που δεν είναι «βολικές» για τη δημοκρατία. Κατά την άποψη αυτή, η ελεύθερη έκφραση αναγνωρίζεται τόσο για τις δημοφιλείς, όσο και για τις ανεπιθύμητες ιδέες. Περιλαμβάνει και το λόγο που μπορεί να μην είναι αρεστός σε πολλούς. Το ότι μια ιδέα μπορεί να είναι προκλητική ή προσβλητική για κάποιον ή κάποιους είναι ένα τίμημα, που πρέπει να πληρωθεί προς όφελος της δημοκρατίας και όχι λόγος περιορισμού του δικαιώματος έκφρασης.

B. ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟΣ ΛΟΓΟΣ

1. Οριοθέτηση των εννοιών

Ο προκλητικός λόγος είναι είδος έκφρασης που καταρχήν προστατεύεται από την ελευθερία έκφρασης, καθώς η ελεύθερη κυκλοφορία ενοχλητικών απόψεων είναι ίδιον μιας δημοκρατικής πλουραλιστικής κοινωνίας. Ωστόσο, υφίστανται και περιπτώσεις προκλητικού λόγου που έχουν αρνητικά αποτελέσματα. Πρόκειται για το λόγο που προκαλεί, διεγείρει, ενθαρρύνει ή εγκωμιάζει την καταφυγή στη βία ή την τέλεση αδικημάτων με αποτέλεσμα τη διατάραξη της δημόσιας τάξης ή τον άμεσο κίνδυνο διατάραξης της δημόσιας τάξης. Ο όρος προκλητικός χαρακτηρίζει εν προκειμένω το λόγο που σκοπός της έκφρασής του είναι το ξέσπασμα βίας και η ανατροπή της ειρήνης των πολιτών ή η διάπραξη αδικημάτων ή απλώς ο εγκωμιασμός και η εξύμνηση όλων αυτών. Στην ανάπτυξη που ακολουθεί χρησιμοποιείται κυρίως με την αρνητική αυτή έννοια. Με την έννοια «μισαλλόδοξος λόγος» εννοείται η έκφραση που είναι προσβλητική, εκφοβιστική

---

⁵⁹Τσακυράκης (1997), σελ. 265

και η οποία προκαλεί μίσος ή διάκριση μεταξύ των ανθρώπων⁶⁰. Μισαλλόδοξος κατ' αυτή την έννοια είναι συνεπώς ο λόγος, που εκφράζει μίσος προς τους άλλους ή έχει ως συνέπεια τη δημιουργία διακρίσεων μεταξύ των πολιτών λόγω φυλής, χρώματος, εθνικότητας, θρησκείας, φιλοσοφικών πεποιθήσεων και σεξουαλικών προτιμήσεων. Εδώ εντάσσονται εκφράσεις ρατσισμού⁶¹ και ξενοφοβίας.

Ο μισαλλόδοξος λόγος μπορεί επίσης να οριστεί ως «κάθε μορφή έκφρασης η οποία απευθύνεται σε αντικείμενα προκατάληψης που οι δράστες χρησιμοποιούν προκειμένου να πληγώσουν και να υποτιμήσουν τους αποδέκτες της». Ο μισαλλόδοξος λόγος εκφέρεται με πολλές και διάφορες μορφές, συμπεριλαμβανομένης της δια ζώσης ομιλίας, των συμβόλων που εμφανίζονται σε παρελάσεις, της πυρπόλησης των σταυρών και, πιο πρόσφατα, διαμέσου ιστοσελίδων. Είναι λόγος, που μεταφέρει ένα μήνυμα κατωτερότητας, στρέφεται εναντίον μελών μίας ιστορικά καταπιεσμένης ομάδας, παίρνει τη μορφή δίωξης, ενώ εκφράζει μίσος και επιδιώκει την ταπείνωση.⁶²

2. Η αντιμετώπιση του προκλητικού και του μισαλλόδοξου λόγου

2.1. Οι δυο τάσεις

Υπάρχουν δυο βασικές κατευθύνσεις για την αντιμετώπιση του προκλητικού και του μισαλλόδοξου λόγου από τους θεωρητικούς της ελευθερίας του λόγου.⁶³ Η μια υποστηρίζει μια πιο φιλελεύθερη στάση που τείνει στην υπερπροστασία του λόγου και προσεταιρίζεται στοιχεία από το αμερικανικό μοντέλο που έχει διαμορφώσει το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ σχετικά με την Πρώτη Τροποποίηση. Η δεύτερη διατηρεί μια πιο μετριοπαθή άποψη και δέχεται την επιβολή απαγορεύσεων στον προκλητικό και τον

---

⁶⁰ Μισαλλοδοξία σημαίνει εχθρότητα και συνεπώς έλλειψη ανοχής για κάθε αντίθετη άποψη, θεωρία και ιδίως ιδεολογία: Θρησκευτική, εθνική, πολιτική. Βλ. σχετ., στο λήμμα «Μισαλλοδοξία» (Λεξικό Μπαμπινιώτη) στο «Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής», Νέα Ελληνική Γλώσσα, ΠΥΛΗ για την ελληνική γλώσσα, στον επίσημο διαδικτυακό τόπο <http://greek-language.gr>. Το εν λόγω έργο «Πύλη για την ελληνική γλώσσα και τη γλωσσική εκπαίδευση» έχει ενταχθεί στο πρόγραμμα για την κοινωνία της πληροφορίας, συγχρηματοδοτείται από την ΕΕ και υλοποιείται από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

⁶¹ Ρατσιστικός λόγος μπορεί να προσδιοριστεί ο λόγος που εκφράζει προκατάληψη, υποτίμηση ή μίσος εναντίον ορισμένων προσώπων ή ομάδας προσώπων, λόγω της φυλής, του χρώματος, της εθνικότητας, του φύλου, της θρησκείας ή των προσωπικών πεποιθήσεων, της γλώσσας, της σεξουαλικής προτίμησης, των σωματικών ή πνευματικών μειονεκτημάτων τους ή άλλων διακριτικών χαρακτηριστικών τους, Τσακυράκης (1996), σελ. 261

⁶² Η ειδική αναφορά του Δρ. Frances Henry για την Καναδική Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, μετά την καταγγελία του Richard Warman εναντίον της Καναδικής Ομάδας Εθνοκάθαρσης, και των Kulbashian, Richardson και Tri-City Skins (24 Απριλίου 2004). βλ. Raphael Cohen-Almagor, Ο μισαλλόδοξος λόγος στον Καναδά διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.hate-speech-canada.doc>

⁶³ Brugger (2002), σελ. 117

μισαλλόδοξο λόγο, που όμως θα ερμηνεύονται στενά και δανείζεται στοιχεία κυρίως από τις ευρωπαϊκές χώρες και τα κείμενα των διεθνών οργανισμών για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι κύριες διαφορές που παρουσιάζουν τα δυο μοντέλα θα μπορούσαν να συνοψιστούν στις εξής: η προστασία στην ελευθερία έκφρασης, που προβλέπει η Πρώτη Τροποποίηση του αμερικανικού Συντάγματος είναι σχεδόν απόλυτη: «το Κογκρέσο δε θα ψηφίσει κανένα νόμο . περιοριστικό της ελευθερίας του λόγου ...»⁶⁴. Η διάταξη αυτή έχει την έννοια ότι το δικαίωμα στην ελεύθερη γνώμη δε μπορεί να περιοριστεί βάσει του περιεχομένου της έκφρασης και μόνο. Από την πλούσια νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ έχει προκύψει το λεγόμενο κριτήριο του «σαφούς και παρόντος κινδύνου» με βάση το οποίο κρίνεται το θεμιτό ενός περιορισμού της ελευθερίας έκφρασης ή όχι.⁶⁵ Άμεσος είναι ο κίνδυνος, όταν δεν είναι απλώς πιθανός, αλλά όταν ‘το κακό’ πρόκειται να συμβεί εντός ολίγου ή είναι δυνατό να προκληθεί άμεσα. Άρα και οι διατάξεις που απαγορεύουν τον προκλητικό και το μισαλλόδοξο λόγο κρίνονται σύμφωνα με αυτό το κριτήριο και στις πιο πολλές περιπτώσεις έχουν κριθεί αντισυνταγματικές.

Επιπρόσθετα, κανείς περιορισμός δεν πρέπει να επιβληθεί στο δικαίωμα έκφρασης, όταν υπάρχει η δυνατότητα να ληφθούν εναλλακτικά μέτρα. Κάτι τέτοιο εκτιμάται ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες και την ικανότητα των αρχών να εμποδίσουν τις δυσμενείς συνέπειες του λόγου, τη βία, το μίσος ή τη διάκριση. Όταν παρόλα αυτά είναι απαραίτητο να επιβληθούν περιορισμοί στην έκφραση, τα μέτρα που θα ληφθούν θα πρέπει να είναι τα λιγότερο επαχθή για το δικαίωμα έκφρασης, να επιδιώκουν ένα θεμιτό σκοπό και να μη σχετίζονται με το περιεχόμενο του λόγου.

Αντίθετα, οι υπερασπιστές του μετριοπαθούς μοντέλου είναι υπέρ των περιορισμών που απαγορεύουν τον προκλητικό λόγο που ωθεί στη βία και το μισαλλόδοξο λόγο. Μάλιστα δέχονται σε αρκετές περιπτώσεις την αναγκαιότητα θέσπισης ποινικών διατάξεων που απαγορεύουν αυτά τα είδη λόγου, χωρίς να απαιτείται να έχουν αυτοί ως συνέπεια τη διατάραξη της δημόσιας τάξης ή την παρότρυνση της βίας ή του μίσους ή της διάκρισης. Αυτή είναι η αντιμετώπιση για παράδειγμα των αρνητών

---

⁶⁴ «Το Κογκρέσο δε θα θεσπίσει κανένα νόμο που να περιορίζει την ελευθερία του λόγου ή του τύπου». Και «όταν λέμε κανένα, εννοούμε **κανένα νόμο**» έλεγε ο ανώτατος αμερικανός δικαστής Hugo Black. <http://www.constitutionalism.gr/site/rammos-charlie-hebdo/>

⁶⁵ Τσακυράκης (1997), σ. 141.

του Ολοκαυτώματος, καθώς και του ρατσιστικού λόγου. Η στάση αυτή δέχεται απαγορεύσεις στον προκλητικό και το μισαλλόδοξο λόγο μόνο βάσει του περιεχομένου του και όχι βάσει των συνεπειών τους.

2.2. Επιχειρήματα των δυο πλευρών

Κατά το ‘φιλελεύθερο’ δόγμα για το δικαίωμα έκφρασης η ελευθερία του λόγου έχει μια προεξέχουσα θέση, επιχείρημα που στηρίζεται σε θεωρίες,⁶⁶ οι οποίες πηγάζουν κυρίως από τη σημασία του λόγου στο δημοκρατικό πολίτευμα και δευτερευόντως από τη σύνδεσή του με την προσωπική ολοκλήρωση του ατόμου.⁶⁷ Το προβάδισμα αυτό αφορούσε αρχικά τον πολιτικό λόγο. Με την εξέλιξη όμως της νομολογίας του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ κάθε κατηγορία έκφρασης έτεινε να ενταχθεί στον πολιτικό λόγο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δινόταν μεγάλο βάρος στη σημασία του διαλόγου σε μια δημοκρατική κοινωνία, η οποία επιβάλλει να μην αποκλείεται καμιά ιδέα από τη δημόσια αντιπαράθεση, ενώ η αρχή της αυτοκυβέρνησης συνυφασμένη με την έννοια της ατομικής αυτονομίας και της ολοκλήρωσης του εαυτού απαιτούν το σεβασμό στην ελεύθερη έκφραση κάθε άποψης όση δυσφορία κι αν προκαλεί αυτή.⁶⁸ Έτσι εξηγείται η σχεδόν απόλυτη προστασία της οποίας χαίρει κάθε γενικό πολιτικό μήνυμα, έστω και αν κάποιος προσβάλλονται ή ενοχλούνται και ας πληρώνεται το τίμημα της χαλάρωσης της τάξης. Η διαδικασία της στάθμισης που διαμόρφωσε το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ⁶⁹ απέδειξε τελικά ότι ο κανόνας είναι η προστασία του λόγου και η εξαίρεση ο περιορισμός του, όταν συντρέχει άμεσος και παρών κίνδυνος. Αυτή είναι η έννοια της σχεδόν απόλυτης προστασίας.

---

⁶⁶ Για μια αναλυτική παρουσίαση των θεωριών προστασίας της ελεύθερης έκφρασης, βλ. Heinze (2006), σ. σ. 8-11 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου). Ο συγγραφέας κάνει λόγο για α) θεωρίες της αγοράς ιδεών, σύμφωνα με τις οποίες δε χρειάζεται να απαγορευτούν οι χαμηλής στάθμης ιδέες, γιατί θα χαθούν από τον αυστηρό ανταγωνισμό στην ελεύθερη αγορά ιδεών. Οι καλές απόψεις θα σωθούν, β) θεωρίες της διατήρησης της ειρηνικής κοινωνικής συμβίωσης, κατά τις οποίες στη δημοκρατία ο διάλογος και η ειρηνική αντιπαράθεση συμβάλλουν στη μακροπρόθεσμη διατήρηση της ειρηνικής συμβίωσης, γ) δεοντολογικές θεωρίες που βλέπουν την ελευθερία έκφρασης ως μία αξία καθεαυτή και όχι ως ένα μέσο για την επίτευξη ανωτέρων σκοπών και δ) ρεπουμπλικανικές θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η διεξαγωγή διαλόγου είναι καθήκον στη δημοκρατία, γιατί καθέννας πρέπει να γνωρίζει τη γνώμη του άλλου και συνεπώς η κυβέρνηση δε μπορεί να τον φιμώνει. Ο ίδιος υποστηρίζει μία πέμπτη συνεκτική θεωρία, η οποία επιτρέπει στα κράτη της δυτικής Ευρώπης, που ακολουθούν μια περισσότερο φιλο-σοσιαλιστική πολιτική να εφαρμόσουν τα κριτήρια του αυστηρά φιλελεύθερου αμερικανικού μοντέλου με μεγαλύτερη επιτυχία.

⁶⁷ Barendt (1985), σ.σ. 146-152

⁶⁸ Τσακυράκης (1997), σ.σ. 107-108

⁶⁹ Barendt (1985), σ.σ. 32-33

Εξίσου σημαντική ήταν και η αρχή της ελεύθερης αγοράς ιδεών που διατυπώθηκε επανειλημμένα σε αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου⁷⁰. Κατά την αρχή αυτή κάθε άποψη, όσο προκλητική κι αν είναι, έχει τη θέση της στον ανταγωνισμό της αγοράς ιδεών και δεν μπορεί να αποκλειστεί για το λόγο αυτό. Το αν θα επιβιώσει στον ανταγωνισμό αυτό εξαρτάται από την αντιπαράθεση και το διάλογο και όχι από προσβλητικό ή ενοχλητικό του περιεχομένου της.⁷¹ Βάσει αυτής της αρχής ο καλύτερος τρόπος αντίδρασης στον προκλητικό λόγο είναι ο αντίλογος και η ανοχή του λόγου και όχι ο περιορισμός του.

Μια δεύτερη κατηγορία επιχειρημάτων του μοντέλου αυτού προστασίας του λόγου στρέφεται κατά των απαγορεύσεων του λεγόμενου «hate speech» και υποστηρίζει ότι τέτοιου είδους απαγορεύσεις δεν προσφέρουν ως ρύθμιση τίποτα ουσιαστικό στην κοινωνική συμβίωση και έχουν αντίθετα αποτελέσματα από τα επιθυμητά.⁷² Πλούσια είναι τα παραδείγματα ειδικότερα από την περίπτωση του μισαλλόδοξου λόγου. Η απαγόρευση αυτού του είδους λόγου μπορεί για κάποιους να είναι θεμιτή, γιατί θεωρούν το περιεχόμενό του απεχθές. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για όλους. Κάτι που είναι ιδιαίτερος δυσάρεστο για τον έναν μπορεί να βρίσκει σύμφωνο τον άλλο. Αυτή η διαφωνία και η αδυναμία να διαχωριστεί κάθετα τι είναι ευάρεστο και τι όχι συνεπάγεται την αδυναμία να επιλεγεί τι πρέπει να θεωρείται επιτρεπόμενος λόγος και τι απαγορευμένος. Η απαγόρευση λοιπόν μιας συγκεκριμένης μορφής λόγου δεν προσφέρει καμιά λύση, αλλά αντίθετα τραυματίζει την ελευθερία της έκφρασης και ανοίγει το δρόμο για μια καταστροφική για την ελευθερία λόγου πορεία που δεν έχει γυρισμό.⁷³

Η αντίθετη μετριοπαθής πλευρά δεν προσδίδει στο δικαίωμα έκφρασης της γνώμης εξέχουσα θέση, παρά ενδιαφέρεται εξίσου για την ισότητα και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.⁷⁴ Για τους υποστηρικτές των απαγορεύσεων στον προκλητικό λόγο που οδηγεί στη βία και στον μισαλλόδοξο λόγο υπάρχουν σημαντικά συμφέροντα που πρέπει να προστατευτούν και που δικαιολογούν την υποχώρηση σε ορισμένες περιπτώσεις της

---

⁷⁰ Πρόκειται για τη φράση «free trade in ideas» που πρωτοδιατυπώθηκε από τον Δικαστή Holmes ως μειοψηφούσα στην *Abrahams vs United States*, 250 US 616 (1919), βλ. Smith στο *There's such a thing as free speech and it's a good thing, too*, στο Whillock, R. K./Slaydon D., σ. 236-237

⁷¹ Τσακυράκης (1997), σ.σ. 116-117

⁷² Heinze (2006), σ.σ. 19-21

⁷³ Τσακυράκης (1997), σ.σ. 277-278

⁷⁴ Brugger (2002), σ.σ. 117

ελευθερίας του λόγου.⁷⁵ Η προστασία των μειονοτήτων είναι ένα από αυτά. Οι μισαλλόδοξες και ρατσιστικές ιδεολογίες στρέφονται ενάντια στις καταπιεσμένες μειονότητες καθιστώντας δυσκολότερη κάθε προσπάθεια στήριξής τους. Η απαγόρευση των ρατσιστικών μηνυμάτων είναι ένα από τα βήματα που βοηθούν στην αποκατάσταση της θέσης των μειονοτικών πληθυσμών στην κοινωνία. Η επικράτηση της ισότητας και η εξάλειψη των διακρίσεων επιτυγχάνεται ευκολότερα με τον περιορισμό των μισαλλόδοξων απόψεων. Για τους υποστηρικτές των απαγορεύσεων η υπερβολική ελευθερία στο δικαίωμα γνώμης είναι επικίνδυνη,⁷⁶ γιατί κινδυνεύει να οδηγήσει σε ασυδοσία. Υπάρχει ο φόβος ότι η δημοκρατία και ο ελεύθερος διάλογος δεν αρκούν, αλλά απαιτούνται και κάποιες ασφαλιστικές δικλείδες, έστω και εις βάρος της ελευθερίας του λόγου. Η αιματοβαμμένη ιστορία άλλωστε της Ευρώπης⁷⁷ έχει αποδείξει ότι οι ολοκληρωτικές ιδεολογίες μπορούν να κυριαρχήσουν. Έτσι εξηγείται η ευαισθησία των ευρωπαϊκών κρατών στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την ισότητα.

Επιπλέον, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι ο προκλητικός και ο μισαλλόδοξος λόγος είναι για κάποιους ιδιαίτερα προσβλητικός. Πολύ συχνά τα λόγια καταφέρουν πληγές μεγαλύτερες και βαθύτερες από τα όπλα. Προκαλούν ψυχική οδύνη, η οποία δε σβήνεται απλώς με έναν αντίλογο. Το συναισθηματικό άλγος των ανθρώπων που γίνονται αποδέκτες προκλητικών και μισαλλόδοξων μηνυμάτων δε μπορεί να το καταλάβει παρά μόνο κάποιος που το έχει υποστεί. Μολονότι η αξία της ελεύθερης έκφρασης είναι πολύτιμη, δεν πρέπει όλες οι μορφές της να αντιμετωπίζονται το ίδιο. Τα μισαλλόδοξα και ρατσιστικά λόγια δεν συμβάλλουν επουδενί ούτε στη διεξαγωγή του διαλόγου, ούτε στην πρόοδο. Η απαγόρευσή τους δεν είναι συνεπώς μόνο θεμιτή, αλλά και άκρως αναγκαία. Ακόμα κι αν ο περιορισμός δεν οδηγήσει στην κατάργηση του ρατσισμού, έχει παρόλα αυτά συμβολικό και παιδευτικό χαρακτήρα.⁷⁸

Εξάλλου, ανακύπτουν και δύο ερωτήματα σχετικά. Η εκφορά ενός λόγου που ορίζεται ως "μισαλλόδοξος" στις σχετικές νομοθεσίες (αντιρατσιστικές) καλύπτεται, κατ' αρχήν, από την ελευθερία της έκφρασης, αλλά για κάποιους λόγους προστασίας άλλων αγαθών απαγορεύεται και τιμωρείται; Ή, αντίθετα, ο μισαλλόδοξος λόγος στρέφεται,

---

⁷⁵ Heinze (2006), σελ. 6

⁷⁶ Heinze (2006), σελ. 8

⁷⁷ Mc Gonagle (2001), σ.σ. 4-5

⁷⁸ Τσακυράκης (1997)σ.σ. 274-275

μεταξύ άλλων δικαιωμάτων και κατά της ελευθερίας του λόγου και, κατά πασών των ελευθεριών και δικαιωμάτων των θυμάτων του, και, συνεπώς, βρίσκεται εννοιολογικά εκτός του πεδίου της ελευθερίας αυτής; Η απάντηση στασιάζεται. Κατά τον Χρήστο Ράμμο⁷⁹, ο μισαλλόδοξος λόγος κάθε αποχρώσεως, δηλαδή όποιος και αν είναι ο στόχος του (φυλή, φύλο, θρησκεία, ιδεολογία, σεξουαλικός προσανατολισμός, σωματικές ή πνευματικές μειονεξίες, ασθένειες κλπ.), πάντοτε μάχεται και θέλει να θέσει εκποδών την κοινωνία που έχει ως πυρήνα της την αυταξία του κάθε ανθρώπου και σκοπό της την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Ο μισαλλόδοξος λόγος, επιτιθέμενος σε συγκεκριμένες κάθε φορά κατηγορίες ανθρώπων, με αφορμή διάφορα χαρακτηριστικά τους στοχεύει - στην ηπιότερη εκδοχή του - να φιμώσει τους ανθρώπους που αποτελούν το στόχο του, δηλαδή προσβάλλει ταυτόχρονα και την ελευθερία έκφρασης των συγκεκριμένων ανθρώπων - στη δε χειρότερη και συνήθως απώτερη εκδοχή του στοχεύει την εξόντωσή τους. Συνεπώς, ο μισαλλόδοξος λόγος δεν εμπίπτει στο πεδίο της ελευθερίας της έκφρασης, δηλαδή η εκφορά του δεν αποτελεί εκδήλωση της ελευθερίας της έκφρασης. Κατά μια εκδοχή δεν πρόκειται καν για έλλογο ανθρώπινο λόγο, δεν πρόκειται δηλαδή για λόγο.⁸⁰

Εξάλλου, ο μισαλλόδοξος λόγος και η μισαλλόδοξη τέχνη, κάθε αποχρώσεως, έχουν στόχο αποκλειστικά το θυμικό του αναγνώστη, ακροατή ή θεατή, και την καλλιέργεια ή επιβεβαίωση προκαταλήψεων, με σκοπό την ανάπτυξη εχθρότητας απέναντι σε άλλους ανθρώπους. Αντίθετα, ο αποκαλούμενος αντισυμβατικός λόγος ή η αντισυμβατική τέχνη, ακόμα και στις πιο προκλητικές εκδοχές τους, δεν έχουν ως στόχο την καλλιέργεια εχθρότητας ούτε τη φίμωση, πολύ περισσότερο την εξόντωση, του στόχου τους. Ο αντισυμβατικός λόγος ή τέχνη είναι πάντοτε απόπειρες εισαγωγής νεωτερισμών σε παγιωμένους τρόπους έκφρασης, ή απόπειρες αμφισβήτησης κατεστημένων αντιλήψεων, και διεκδικούν, μέσω της προκλητικότητας και της επιθετικότητας στους κατεστημένους τρόπους έκφρασης ή στις κατεστημένες αντιλήψεις, ένα χώρο ύπαρξης, μέσα σε ένα περιβάλλον που είναι, κατ' αρχήν, αρνητικό απέναντί

---

⁷⁹ Ράμμος (2015) σελ 39

⁸⁰ Για το μισαλλόδοξο λόγο στην χώρα μας βλ. την υπ' αριθμ. 65738/2014 απόφαση του Η' Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Αθηνών, με την οποία καταδικάστηκε ο Αλ. Πλωμαρίτης υποψήφιος βουλευτής Α' Αθηνών της Χρυσής Αυγής και μέλος της Κεντρικής της Επιτροπής για παραβίαση του αντιρατσιστικού νόμου (927/1979).

τους. Και όταν ακόμα εξαντλούνται σε έναν απλό εντυπωσιασμό ή μια κενή περιεχομένου πρόκληση, χωρίς να εισφέρουν κάτι νέο στο λόγο ή στην τέχνη -ζήτημα το οποίο δεν είναι σε κάθε περίπτωση αρμόδιος ο νομοθέτης ή ο δικαστής να το κρίνει - δεν προκαλούν, πάντως, εχθρότητα προς οποιονδήποτε, όμοια με αυτήν που προκαλεί ο μισαλλόδοξος λόγος.

Γι' αυτό, στην περίπτωση του αντισυμβατικού ή προκλητικού λόγου ή τέχνης, οι προστατευτικές αρχές της νομολογίας του ΕΔΔΑ σχετικά με τους λόγους θέσπισης περιορισμών στην ελευθερία της έκφρασης φαίνεται να αρκούν για την προστασία των αγαθών που αναφέρονται στο άρθρο 10 από τυχόν προσβολές. Αντίθετα, χωρίς τις ειδικές και λεπτομερείς αντιρατσιστικές νομοθεσίες, οι οποίες είναι, εξ άλλου, απόλυτα συμβατές με το άρθρο 10, είναι λίαν αμφίβολο αν θα ήταν εφικτή κάποια αποτελεσματική προστασία και αυτών των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ανηκόντων στις κατηγορίες των θυμάτων του μισαλλόδοξου λόγου (που απειλεί την ελευθερία της δικής τους έκφρασης, προκαλεί διακρίσεις ή ακόμα και εγκληματικές ενέργειες εις βάρος τους) από τις συνέπειες του. Από τις συνέπειες δηλαδή ενός λόγου, ο οποίος, ακριβώς επειδή στοχεύει σε στοιχεία του θυμικού του κάθε ανθρώπου (αναγνώστη, ακροατή ή θεατή), έχει εύκολη, γρήγορη και μαζική πρόσβαση στο στόχο του, όσο περιθωριακή και αν είναι, στην αρχή, η πηγή του.

Γ. Η ΠΟΙΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΕ ΔΙΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Στο κεφάλαιο αυτό της παρούσας εργασίας επιχειρείται να προσδιοριστούν οι προϋποθέσεις, υπό τις οποίες μπορούν να αναχθούν σε ποινικά αδικήματα εκφράσεις υποτιμητικές για μέλη ομάδων που διακρίνονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, (όπως φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, γλώσσα ή χρώμα), προτροπές για υιοθέτηση διακριτικής μεταχείρισης σε βάρος τους ή άρνηση εγκληματικών πράξεων που έχουν τελεστεί εναντίον τους, καθώς και πράξεις συσσωμάτωσης για την προώθηση ρατσιστικών ιδεών. Για το σκοπό αυτό ερευνάται το περιεχόμενο των διεθνών υποχρεώσεων που έχει αναλάβει η χώρα μας, ενώ αναφορά γίνεται και στην ελευθερία του τύπου να αναμεταδίδει τέτοιου είδους εκφράσεις, καθώς και στην ενημέρωση της

κοινής γνώμης ως λόγος άρσης του αδικού. Αντικείμενο έρευνας του κεφαλαίου θ' αποτελέσουν και τα όρια της ποινικοποίησης των πράξεων εκείνων οι οποίες, με βάση τα διεθνή κείμενα, πρέπει να αναχθούν σε αξιόποινες. Ως βάση για τον προσδιορισμό των ορίων της ποινικοποίησης, θα χρησιμοποιηθεί το Κείμενο της Διεθνούς Σύμβασης του 1965, που φαίνεται να υπερκαλύπτει τις απαιτήσεις των άλλων δύο κειμένων, με εξαίρεση το έγκλημα της άρνησης των ιστορικών γεγονότων, του οποίου η ποινικοποίηση ζητείται, όπως αναλύεται παρακάτω, μόνο από το Πρόσθετο Πρωτόκολλο του 2003 και την Απόφαση- Πλαίσιο του 2008.⁸¹

Η απαγόρευση των διακρίσεων⁸² θεμελιώνεται σε σειρά διεθνών και ευρωπαϊκών κειμένων με δεσμευτική ισχύ, που έχουν εκδοθεί τόσο από τον ΟΗΕ και το Συμβούλιο της Ευρώπης⁸³, όσο και από την Ευρωπαϊκή Ένωση⁸⁴. Σε τρία από αυτά –και ειδικότερα στη διεθνή Σύμβαση του ΟΗΕ⁸⁵ για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων (1965)⁸⁶, το Πρόσθετο Πρωτόκολλο στη Σύμβαση για το κυβερνοέγκλημα, σχετικά με την ποινικοποίηση πράξεων ρατσιστικής και ξενοφοβικής φύσης, που τελούνται μέσω των συστημάτων ηλεκτρονικών υπολογιστών (2003)⁸⁷, καθώς και στην Απόφαση – Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ – προβλέπεται η ποινικοποίηση πράξεων που σχετίζονται με τη διάδοση ρατσιστικών ιδεών.

---

⁸¹ Η ψήφιση του Ν. 4285/2014 με τίτλο «Τροποποίηση του ν.972/1979 (Α'139) έγινε με σκοπό την προσαρμογή του στην απόφαση – πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328) και άλλες διατάξεις», βλ. κατωτέρω κεφάλαιο.

⁸² Για τις έννοιες διακρίσεις, βία, μίσος, βλέπε πέμπτο κεφάλαιο, σελ. 74

⁸³ Άρθρο 14 Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), Πρόσθετο Πρωτόκολλο στη Σύμβαση για το Κυβερνοέγκλημα, σχετικά με την ποινικοποίηση πράξεων ρατσιστικής και ξενοφοβικής φύσης, που τελούνται μέσω των συστημάτων ηλεκτρονικών υπολογιστών (2003), 12 Πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ της 4-11-2000 βλ. παρακάτω κεφάλαιο.

⁸⁴ Άρθρα 13 Συνθήκης ΕΚ, 29 Συνθήκης για την ΕΕ και 21 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Οδηγία 2000/43/ΕΚ της 29-6-2000, περί εφαρμογής της ίσης μεταχείρισης προσώπων, ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής (ΕΕ L 180/19-7-2000, σ. 22), Οδηγία 2000/78/ΕΚ της 27-11-2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, Απόφαση- Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου της 28^η Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (ΕΕ L 328 /6.12.2008, σ. 55

⁸⁵ Άρθρο 2 Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948), Διεθνής Σύμβαση για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων (1965), άρθρα 2 και 20 παρ. 2 Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (1966).

⁸⁶ Έχει υπογραφεί χωρίς επιφυλάξεις και κυρωθεί από την Ελλάδα με το ν. δ 494/1970.

⁸⁷ Έχει υπογραφεί, αλλά δεν έχει ακόμα κυρωθεί από τη χώρα μας.

Ειδικότερα, στη Διεθνή Σύμβαση του ΟΗΕ προβλέπεται ότι πρέπει να ποινικοποιηθεί α)κάθε διάδοση ιδεών που βασίζονται στη φυλετική ανωτερότητα ή το μίσος β)κάθε παρότρυνση για κάθε φυλετική διάκριση γ)πράξεις βίας ή παρότρυνση για διάπραξη τέτοιων πράξεων εναντίον οποιασδήποτε φυλής ή ομάδας προσώπων άλλου χρώματος ή εθνολογικής προέλευσης και δ)κάθε πράξη συμμετοχής σε οργάνωση που παροτρύνει σε ρατσιστική διάκριση ή την ενθαρρύνει.⁸⁸

Στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο του 2003 προβλέπεται η υποχρέωση ποινικοποίησης, εφόσον τελούνται μέσω συστημάτων υπολογιστών: α) της διάδοσης ρατσιστικού και ξενοφοβικού υλικού β) του εκφοβισμού προσώπων για τέλεση σε βάρος τους σοβαρών εγκλημάτων, επειδή ανήκουν σε ομάδα που διακρίνεται λόγω φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής ή θρησκείας γ) της δημόσιας προσβολής προσώπων επειδή ανήκουν σε κάποια από τις πιο πάνω ομάδες και δ) της διάδοσης υλικού, στο οποίο διατυπώνεται άρνηση, υποτίμηση, έγκριση ή δικαιολόγηση γενοκτονίας ή εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας.⁸⁹

Τέλος στην Απόφαση –Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ προβλέπεται η υποχρέωση ποινικοποίησης, α)της δημόσιας υποκίνησης βίας ή μίσους που στρέφεται κατά ομάδες προσώπων ή μέλους ομάδας, η οποία προσδιορίζεται βάσει της φυλής, του χρώματος, της θρησκείας, των γενεαλογικών καταβολών ή της εθνικής ή εθνοτικής καταβολής, β)τέλεσης της προηγούμενης πράξης με δημόσια διάδοση ή διανομή φυλλαδίων, εικόνων ή άλλου υλικού, και γ) της δημόσιας επιδοκιμασίας, άρνησης ή άλλου χονδροειδούς υποτίμησης και σοβαρότητας όσον αφορά εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και εγκλήματα πολέμου, όπως ορίζονται στα άρθρα 6, 7 και 8 του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, ή εγκλήματα του άρθρου 6 του Καταστατικού του Διεθνούς Στρατοδικείου που προσαρτήθηκε στη συμφωνία του Λονδίνου της 8-8-1945, εφόσον στρέφεται κατά ομάδας η οποία προσδιορίζεται με τα πιο πάνω χαρακτηριστικά, και εκδηλώνεται κατά τρόπο που είναι πιθανόν να υποκινήσει βία ή μίσος κατά της ομάδας ή μέλους της.

---

⁸⁸ Άρθρο 4 της Διεθνούς Σύμβασης.

⁸⁹ Άρθρα 3-6 του Πρωτοκόλλου.

1. Το περιεχόμενο των επιμέρους πράξεων

1.1. Διάδοση ιδεών που βασίζονται στη φυλετική ανωτερότητα ή το μίσος

Ξεκινώντας από την πρώτη πράξη, τη διάδοση, δηλαδή ιδεών που βασίζονται στη φυλετική ανωτερότητα ή το μίσος, μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κανείς ότι η συγκεκριμένη πράξη δεν εμπεριέχει καμία προσβολή εννόμου αγαθού. Προβάλλοντας κάποιος την ανωτερότητα της φυλής του, τα ειδικά προσόντα ή τις ικανότητές της, δεν θίγει ακόμα τη δημόσια τάξη, έστω και αν δημόσια αναπτύσσει τους συλλογισμούς του.⁹⁰

Η πράξη αρχίζει να αποκτά ποινικό ενδιαφέρον, όταν παίρνει τα χαρακτηριστικά της «δημόσιας προσβολής προσώπων, επειδή ανήκουν σε συγκεκριμένη ομάδα», όπως περιγράφεται στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο στη σύμβαση για το Κυβερνοέγκλημα. Θα μπορούσε ασφαλώς να πει κανείς ότι ο όρος «προσβολή» είναι εξαιρετικά ασαφής. Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη ότι με τα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα επιχειρείται η αντιμετώπιση των ρατσιστικών διακρίσεων, ως «προσβολή» θα πρέπει να νοηθεί κάθε υποτίμηση ή μειωτικός χαρακτηρισμός μέσω του οποίου αμφισβητείται η ισότιμη συμμετοχή των μελών μιας ομάδας στην κοινωνική ζωή. Με δεδομένο, άλλωστε, ότι η ποινικοποίηση συναρτάται με τη «δημόσια» τέλεση της πράξης ή τη διάδοση των ρατσιστικών ιδεών, αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι καθαυτή η έκφραση της συγκεκριμένης άποψης, αλλά η απήχηση που μπορεί να έχει στη διαμόρφωση του κοινωνικού βίου.

Με άλλα λόγια, αυτοτελές ποινικό ενδιαφέρον φαίνεται να αποκτά η πράξη, όταν δημιουργεί αντικειμενικά τους όρους, ώστε ν' αποκλειστεί η δυνατότητα ισότιμης και ελεύθερης συμμετοχής ομάδων του πληθυσμού στην κοινωνική ζωή, και αυτό είναι νοητό όταν δημιουργεί μία επιθετική ετοιμότητα κατά των μελών των συγκεκριμένων ομάδων, όταν δηλαδή διαθέτει πραγματική δύναμη υποκίνησης, χαρακτηριστικό που όπως κατ' επανάληψη έχει τονίσει το ΕΔΔΑ, δεν προϋποθέτει πάντα προτροπή για τέλεση ορισμένων πράξεων.⁹¹ Όταν λ.χ το μέλος μιας ομάδας νεαρών, μιλώντας σε τηλεοπτική εκπομπή, διατυπώνει το αξίωμα ότι οι νέγροι δεν είναι ανθρώπινα όντα,⁹² αλλά αντίθετα, καθώς έχουν όλα τα σωματικά χαρακτηριστικά ενός γορίλα, είναι ζώα,

⁹⁰ Συμεωνίδου-Καστανίδου (2013), σελ. 485

⁹¹ Συμεωνίδου-Καστανίδου (2013), σελ. 485

⁹² Υπόθεση Jersild κατά Δανίας (23-9-1994), βλ. αναλυτικά επόμενο κεφάλαιο

όπως και όλοι οι άλλοι οικονομικοί μετανάστες, η πράξη του έχει τη δύναμη (συνυπολογίζοντας το μέγεθος του ακροατηρίου, τις συνθήκες κρίσης σε μια χώρα και άλλους παράγοντες) να υποκινήσει καθαυτή σε διακριτική μεταχείριση και άλλους ανθρώπους, και για τον λόγο αυτό διαφοροποιείται η απαξία της από την ίδια αυτή πράξη όταν τελείται στο πλαίσιο μιας ιδιωτικής συζήτησης. Η ίδια, άλλωστε, η διάδοση των προσβλητικών εκφράσεων μπορεί κάποτε να εμπεριέχει και απειλή για μαζική τέλεση εγκλημάτων σε βάρος ομάδων πολιτών, όπως συνέβη σε υπόθεση που απασχόλησε τα ελληνικά δικαστήρια, όταν μέλη του λιμενικού σώματος αμέσως μετά την παρέλαση στο πλαίσιο εθνικής γιορτής, συνέχισαν την πορεία τους σε συντεταγμένο σχηματισμό, φωνάζοντας συνθήματα, όπως «Το αίμα σου θα χύσουμε γουρούνι Αλβανέ» ή τους λένε Σκοπιανούς, τους λένε Αλβανούς, τα ρούχα μου θα ράψω με δέρματα από αυτούς» (απόσπασμα κατηγορητηρίου).⁹³

Η απαξία τέτοιου είδους πράξεων είναι λάθος να εντοπίζεται μόνο στην αμφισβήτηση των δικαιωμάτων συγκεκριμένων ομάδων, γιατί, ιστορικά, ποτέ ο αντίκτυπος ή τα αποτελέσματα του λόγου μίσους δεν περιορίστηκαν σε συγκεκριμένη ομάδα. Όπως ορθά παρατηρείται στον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, «ο αντίκτυπος των εγκλημάτων μίσους ξεπερνά τα όρια της απλής αλληλεπίδρασης μεταξύ δράστη και θύματος». Τα εγκλήματα μίσους θέτουν υπό αμφισβήτηση τα θεμέλια των σύγχρονων πλουραλιστικών κοινωνιών, οι οποίες βασίζονται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια». Ακριβώς αυτή η δυναμική ολικής καταστροφής των θεμελίων μιας ανεκτικής, δημοκρατικής κοινωνίας προσδίδει στις συγκεκριμένες πράξεις τον άδικο χαρακτήρα τους.

Το στοιχείο, όμως, αυτό θα πρέπει να προκύπτει ήδη από την περιγραφή του νόμου. Πρέπει, δηλαδή, να τυποποιηθεί μόνον εκείνη η πράξη υποτίμησης ή μειωτικής διάκρισης κατά των μελών μιας ομάδας, εξαιτίας της ένταξής τους σε αυτήν, η οποία είναι αντικειμενικά πρόσφορη, εξαιτίας του τρόπου και των συνθηκών υπό τις οποίες τελείται, να κινητοποιήσει αόριστο αριθμό ατόμων σε διακριτική μεταχείριση κατά της συγκεκριμένης ομάδας, προκαλώντας έτσι δυνατότητα κινδύνου για τη δημόσια τάξη.

---

⁹³ Υπόθεση που κρίθηκε από το Ναυτοδικείο Πειραιά στις 20-12-2011, βλ. κατωτέρω κεφάλαιο σελ. 97

1.2. Προτροπή σε υιοθέτηση διακριτικής μεταχείρισης

Η προτροπή στην υιοθέτηση διακριτικής μεταχείρισης κατά ομάδων πολιτών – λ.χ. –δημιουργία γκέτο- ή πολύ περισσότερο σε πράξεις βίας κατά των μελών μιας ομάδας, είναι μια συμπεριφορά της οποίας η ποινικοποίηση ζητείται τόσο από τη Διεθνή Σύμβαση του 1965, όσο και από το Πρωτόκολλο του 2003 και την Απόφαση Πλαίσιο του 2008. Για τη στοιχειοθέτηση του εγκλήματος δεν είναι όμως αρκετή μια απλή παρακίνηση για την τέλεση κάποιας πράξης, καθώς πολλές φορές ο λόγος –κυρίως ο πολιτικός- μπορεί να έχει μια ένταση στην εκφορά του, χωρίς κατ’ ανάγκη να είναι επικίνδυνος.⁹⁴ Όπως έχει δεχθεί το ΕΔΔΑ, η υποκίνηση σε μίσος ή πράξεις βίας θα πρέπει να είναι αντικειμενικά πρόσφορη να κινητοποιήσει στην τέλεση των συγκεκριμένων πράξεων, προσφορότητα που κρίνεται με γνώμονα την ιδιότητα του δράστη, τον αριθμό και τα ειδικότερα χαρακτηριστικά των αποδεκτών του μηνύματος και τις συγκεκριμένες συνθήκες τόπου και χρόνου. Αυτή η δύναμη κινητοποίησης που πρέπει να εμπεριέχει η προτροπή κρίνεται άλλωστε και από τη θεωρία ως αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου να θεμελιωθεί μία δυνατότητα κινδύνου για τη δημόσια τάξη στο αντίστοιχο κατά περιεχόμενο έγκλημα της διέγερσης.⁹⁵ Αν η δημόσια τάξη, ειδικότερα βλάπτεται στην περίπτωση που αναιρείται η δυνατότητα κάποιων ομάδων να συμμετέχουν ισότιμα και ελεύθερα στο κοινωνικό γίγνεσθαι –πρακτικά όταν το πλήθος καταστρέφει λ.χ. τα καταστήματα ή τα σπίτια των μελών μιας ομάδας – πραγματικός κίνδυνος υπάρχει όταν ένα πλήθος κινείται ήδη για την υλοποίηση των προτεινόμενων πράξεων, τις οποίες μπορεί και να μην υλοποιήσει, αν λ.χ. επέμβει εγκαίρως η αστυνομία, ενώ απλή δυνατότητα κινδύνου γεννιέται όταν ο λόγος απευθύνεται σε ένα πλήθος το οποίο είναι έτοιμο να δράσει (εξαιτίας των ευρύτερων συνθηκών που επικρατούν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή) που έχει τη δυνατότητα να το κάνει, χωρίς να ενδιαφέρει αν τελικά θα κινηθεί πράγματι κάποιος αριθμός ατόμων για να πραγματοποιήσει την επίθεση.

Η τυποποίηση, επομένως, κάθε προτροπής που απευθύνεται σε αόριστο αριθμό ατόμων για την εκτέλεση συγκεκριμένων πράξεων διακριτικής μεταχείρισης ή πράξεων βίας, εφόσον έχει τη δύναμη μαζικής κινητοποίησης για την υλοποίηση των πράξεων

⁹⁴ Συμεωνίδου-Καστανίδου (2013), σελ. 486

⁹⁵ Μανωλεδάκης (1994), σελ. 56

αυτών, εμπεριέχει ήδη αρκετό άδικο ως έγκλημα δυνητικής διακινδύνευσης της δημόσιας τάξης.⁹⁶

1.3. Συσσωμάτωση ως αξιόποινη έκφραση διακριτικής μεταχείρισης

Η ποινικοποίηση της συμμετοχής σε ομάδα για την πραγματοποίηση ρατσιστικής προπαγάνδας ή την τέλεση πράξεων κατά των μελών ομάδων που διακρίνονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ζητείται μόνο από τη Διεθνή Σύμβαση του 1965. Η δράση τέτοιων ομάδων απασχολεί άλλωστε ιδιαίτερα τους διεθνείς οργανισμούς τα τελευταία χρόνια. Η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ καταδίκασε με ψήφισμά της τη δράση των ομάδων αυτών, τονίζοντας ότι συμβάλλουν στην πυροδότηση του ρατσισμού, της ξеноφοβίας και της μισαλλοδοξίας, ενώ ο αρμόδιος Ειδικός Αγορητής του ΟΗΕ για τις φυλετικές διακρίσεις έχει διατυπώσει την άποψη ότι οι συγκεκριμένες ομάδες αποτελούν σοβαρή απειλή για τις θεμελιώδεις ελευθερίες, η οποία πολλές φορές γίνεται απειλή για την ίδια τη δημοκρατία.

Τους κινδύνους από τη δράση των εξτρεμιστικών ρατσιστικών οργανώσεων και τους τρόπους δράσης τους, τόσο σε βάρος των μεταναστών όσο και για την στρατολόγηση νέων μελών, κυρίως μεταξύ των νέων, έχει επισημάνει σε σειρά εκθέσεων της και η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Τέτοιου είδους συσσωματώσεις αποτελούν εστίες κινδύνου που εκ των πραγμάτων αναιρούν την ισότιμη συμμετοχή όλων στην κοινωνική ζωή, προσβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο τη δημόσια τάξη, όπως ακριβώς την προσβάλλει και η ύπαρξη εγκληματικών και τρομοκρατικών οργανώσεων ή κοινών συμμοριών. Αρκεί βεβαίως οι συγκεκριμένες ομάδες να είναι με τέτοιο τρόπο συγκροτημένες ώστε να εμφανίζουν διάρκεια και να έχουν τη δομή και στελέχωση που τους επιτρέπουν να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους.⁹⁷

Δεν είναι, αντίθετα, αναγκαία η ανάπτυξη οποιασδήποτε σχετικής δραστηριότητας από την πλευρά τους. Όπως σημειώνει η Επιτροπή για την εξάλειψη των ρατσιστικών διακρίσεων του ΟΗΕ, στην Γενική της Σύσταση 15 (1993): «Πολλά Κράτη υποστήριξαν ότι στις δικαικές τους τάξεις δεν είναι ορθό να κηρυχθεί παράνομη μια οργάνωση πριν τα μέλη της προωθήσουν ή υποκινήσουν ρατσιστικές διαθέσεις. Η Επιτροπή είναι της γνώμης ότι το άρθρο 4 παρ. 2 δημιουργεί μεγαλύτερες δεσμεύσεις

---

⁹⁶ Ανθόπουλος (2000), σελ. 118

⁹⁷ Μανωλεδάκης (1994) σελ. 110

στα κράτη. Η συμμετοχή σε τέτοιου είδους οργανώσεις θα πρέπει από μόνη της να είναι αξιόποινη».

1.4. Άρνηση ιστορικών γεγονότων

Ιδιαίτερη συζήτηση έχει γίνει στη θεωρία, αν η αμφισβήτηση ιστορικών γεγονότων ⁹⁸(την Ποινικοποίηση της οποίας δεν ζητεί η Διεθνής Σύμβαση του 1965, αλλά το Πρωτόκολλο στην Σύμβαση για το Κυβερνοέγκλημα καθώς και η Απόφαση – Πλαίσιο του 2008) προσβάλλει πράγματι κάποιο έννομο αγαθό.

Αξίζει να αναφερθεί ότι στο Πρωτόκολλο ζητείται κατ' αρχήν η ποινικοποίηση κάθε τέτοιας πράξης, χωρίς ωστόσο να μπορεί εύκολα να συναχθεί τι ακριβώς επιδιώκεται να προστατευθεί. Στην Εισηγητική Έκθεση σημειώνεται ότι η έκφραση τέτοιων ιδεών προσβάλλει την μνήμη των θυμάτων και τους συγγενείς τους και απειλεί την «αξιοπρέπεια της ανθρώπινης ικανότητας». Ωστόσο, η προσβολή της μνήμης δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αυτοτελώς προστατευόμενο μέγεθος, ενώ και η προσβολή των συγγενών φαίνεται αμφίβολης αξίας, κυρίως στις περιπτώσεις που δεν υπάρχουν συγγενείς ή έχει περάσει τόσο πολύς χρόνος, ώστε να είναι αμφίβολο αν ακόμα ζουν ή αν αισθάνονται την άρνηση των γεγονότων ως πράξη που τους θίγει. Τέλος, και η αξιοπρέπεια της ανθρώπινης κοινότητας είναι ένα μέγεθος που διακρίνεται για την αοριστία του περιεχομένου του.

Επιπλέον, με δεδομένο ότι η αντιμετώπιση τέτοιων γεγονότων αποτελεί σε πολλές περιπτώσεις αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των κρατών, η ποινική απαξία των συγκεκριμένων πράξεων δεν φαίνεται σε κάθε περίπτωση δεδομένη. Αν λ.χ ο Τούρκος Υπουργός Εξωτερικών δώσει συνέντευξη στην Ελλάδα και, εκφράζοντας την επίσημη πολιτική της Τουρκίας, αρνηθεί τη γενοκτονία των Ποντίων, την οποία έχει ωστόσο αναγνωρίσει η Ελληνική Βουλή, μπορεί ασφαλώς να προσβάλει τη μνήμη του ποντιακού πληθυσμού της χώρας, δύσκολα όμως μπορεί να θεωρηθεί ότι προσβάλλει ένα

---

⁹⁸ Ως γνωστό στη Γαλλία, με τον νόμο του Gayssot, έχει θεσπιστεί το λεγόμενο έγκλημα του αναθεωρητισμού, το οποίο συνίσταται στην άρνηση ή την αμφισβήτηση της ύπαρξης των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας που διέπραξαν οι Ναζί κατά τη διάρκεια του δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο νόμος του Gayssot έχει δεχθεί κριτική με το όχι αβάσιμο επιχείρημα, ότι τείνει να μεταβάλλει τους δικαστές σε ιστορικούς και να τους εμπλέξει σε ιστοριογραφικές και πολιτικές διαμάχες. Η θέσπισή του όμως, ίσως βρίσκει μια εξήγηση στο γεγονός ότι η Γαλλία, περισσότερο από τη Γερμανία ή οποιοδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, είναι ένα εργαστήριο παραγωγής αναθεωρητικού λόγου στην πιο ακραία του έκφραση (Garaudy, Rassiner, Faurisson), Ανθόπουλος (2000), σελ.143

έννομο αγαθό, που ως υπαρκτό κοινωνικό μέγεθος συγκαθορίζει την κοινωνική πραγματικότητα.

Έτσι, το μόνο πραγματικά προστατευόμενο μέγεθος φαίνεται να προκύπτει από την παρατήρηση των συντακτών της Εισηγητικής Έκθεσης, αλλά και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ότι *«τέτοιες συμπεριφορές ....αποσκοπούν στο να ενισχύσουν ή να προωθήσουν την πολιτική που οδήγησε στο Ολοκαύτωμα και έχουν εμπνεύσει τη δράση ρατσιστικών οργανώσεων»*. Με την αναφορά αυτή, το βάρος πέφτει, όπως καταλαβαίνει κανείς στη δύναμη κινητοποίησης άλλων, που έχουν τέτοιου είδους πράξεις. Αυτός είναι και ο λόγος, που στο ίδιο πρωτόκολλο προσφέρεται στα Κράτη η δυνατότητα να περιορίσουν το αξιόποιο μόνο στις πράξεις που τελούνται με σκοπό πρόκλησης μίσους, διακρίσεων ή βίας. Αλλά και στην Απόφαση – Πλαίσιο του 2008, ζητείται η ποινικοποίηση εκείνων μόνο των πράξεων που μπορούν *«να υποκινήσουν βία ή μίσος»*.

Στη θεωρία έχει βέβαια υποστηριχθεί η άποψη, ότι η άρνηση ιστορικών γεγονότων, ακόμα και όταν ως αναγκαία επιπλέον προϋπόθεση της ποινικοποίησης τίθεται η δυνατότητα διατάραξης της δημόσιας τάξης, δε μπορεί να αναχθεί σε ποινικό αδίκημα, διότι η συμπεριφορά αυτή δεν είναι εκ φύσεως πρόσφορη να προκαλέσει καθ' εαυτή καταστάσεις συγκεκριμένου κινδύνου. Ο φόβος «δηλητηρίασης του πολιτικού κλίματος», δεν αρκεί για να προσδώσει στην ποινικοποίηση νομιμοποιητικό έρεισμα.⁹⁹

Ωστόσο, όταν κανείς προσεγγίζει τη δημόσια τάξη ως ένα αντικειμενικά προσδιοριζόμενο, υπαρκτό έννομο αγαθό, η αναφορά στη δυνατότητα διατάραξής της προσλαμβάνει εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο. Η άρνηση ιστορικών γεγονότων αποκτά ποινικό ενδιαφέρον όταν γίνεται με τέτοιο τρόπο και σε τέτοιες συνθήκες, ώστε να είναι αντικειμενικά πρόσφορη να κινητοποιήσει σε πράξεις βίας ή μισαλλοδοξίας κατά των μελών μιας ομάδας που προσδιορίζεται με ορισμένα χαρακτηριστικά. Επομένως, η ίδια η διαμόρφωση του συγκεκριμένου εγκλήματος ως δυνητικής διακινδύνευσης της δημόσιας τάξης, αποκλείει την επιβολή ποινής για κάθε πράξη που *«πιθανόν δηλητηριάζει το πολιτικό κλίμα»*, και για τον λόγο αυτόν αποκλείει και την δυνατότητα αντιμετώπισης της συγκεκριμένης τυποποίησης ως «συμβολικού ποινικού δικαίου». Ορθά παρατηρεί ο Roxin, ότι ενώ η απλή άρνηση ιστορικών γεγονότων δεν προσβάλλει υπαρκτά έννομα αγαθά και επομένως δεν μπορεί να αποτελεί αξιόποινη

---

⁹⁹ Μοροζίνης (2010), σ. 453

πράξη, η ίδια αυτή πράξη εμπεριέχει πραγματικό άδικο όταν τελείται με τέτοιο τρόπο, ώστε ν' απειλεί την ελευθερία και την ασφάλεια τμημάτων του πληθυσμού που ζουν ανάμεσά μας και έχουν θιγεί από τις πράξεις αυτές. Άλλωστε και το ΕΔΔΑ, αποκλείοντας την άρνηση του Ολοκαυτώματος από το προστατευτικό πεδίο της ελευθερίας έκφρασης, ουσιαστικά δέχεται ότι η πράξη αυτή εμπεριέχει πάντα υποκίνηση σε αντισημιτισμό και έτσι θίγει τη δημόσια τάξη.¹⁰⁰

Θα μπορούσε, ασφαλώς, να πει κανείς ότι αυτή η συμπεριφορά υπάγεται ήδη στο εύρος της δημόσιας προτροπής για τέλεση αξιόποινων πράξεων σε βάρος συγκεκριμένων ομάδων πολιτών. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν είναι ακριβές, γιατί η «προτροπή», είτε με τη μορφή της πρόκλησης είτε με αυτήν της διέγερσης, πρέπει πάντως να υποδεικνύει την τέλεση συγκεκριμένων πράξεων –έστω κι αν δεν καθορίζονται επακριβώς κατά τόπο και χρόνο – κάτι που δεν είναι αναγκαίο στο έγκλημα της άρνησης των ιστορικών γεγονότων.

Με τα δεδομένα αυτά, το αξιόποιο μπορεί να δικαιολογηθεί όταν κάποιος δημόσια αρνείται, υποτιμά ή εγκωμιάζει ιστορικά γεγονότα που είναι απολύτως αποδεδειγμένα, όπως το Ολοκαύτωμα, αλλά και άλλα ιστορικά γεγονότα από αυτά που απαριθμούνται στην Απόφαση –Πλαίσιο του 2008, υπό την προϋπόθεση όμως πια ότι η πράξη του τελείται με τέτοιο τρόπο και σε τέτοιες συνθήκες, ώστε να μπορεί πράγματι να κινητοποιήσει κάποια άτομα σε διακριτική μεταχείριση ή πράξεις βίας κατά μελών συγκεκριμένων ομάδων, δημιουργώντας, έτσι, δυνατότητα κινδύνου για τη δημόσια τάξη.

2. Το συμφέρον ενημέρωσης της κοινής γνώμης ως λόγος άρσης του αδίκου

Με δεδομένο ότι η επίκληση της ελευθερίας της έκφρασης δε μπορεί να δικαιολογήσει τη διατύπωση λόγου που στηρίζει τη διακριτική μεταχείριση και έχει τη δύναμη να κινητοποιήσει σε εκδηλώσεις μίσους ή πράξεις βίας, το πρόβλημα που έχει τεθεί είναι αν η κοινοποίηση τέτοιου είδους πράξεων μέσω του τύπου ή των μέσων μαζικής ενημέρωσης αποτελεί επίσης αξιόποινη συμπεριφορά. Στην περίπτωση αυτή ο

---

¹⁰⁰ Καρεκλάς (1995), σ. σ. 634-635

εκδότης, ο δημοσιογράφος σε τηλεοπτική ή ραδιοφωνική συζήτηση ή ο διευθυντής του σταθμού, εμφανίζεται κατά κανόνα ως συνεργός της τελικά άδικης πράξης που έχει τελεστεί.¹⁰¹ Στην περίπτωση λ.χ του αγήματος των μελών του λιμενικού σώματος, οι οποίοι εκφώνουσαν συνθήματα κατά αλλοδαπών που βρίσκονται στην Ελλάδα, η αρχική πράξη έγινε αντιληπτή μόνο από μερικές εκατοντάδες ακροατών, ενώ η αναπαραγωγή της από την τηλεόραση και τις εφημερίδες την κατέστησε γνωστή σε εκατομμύρια πολιτών. Θα μπορούσαν λοιπόν να ζητηθούν ευθύνες από τους δημοσιογράφους. Τους εκδότες εφημερίδων ή τους υπευθύνους τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών προγραμμάτων που αναπαρήγαγαν τα συγκεκριμένα συνθήματα;

Η απάντηση δε μπορεί a priori να είναι ούτε θετική ούτε αρνητική, καθώς η σχετική προβληματική φαίνεται να συναρτάται με εκείνην της ενάσκησης δικαιολογημένου συμφέροντος στα εγκλήματα κατά της τιμής, στο πλαίσιο της οποίας η κατάφαση ή μη του τελικού αδίκου εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο τελείται η πράξη.¹⁰²

Όταν πράγματι ο λόγος είναι τυπικά επιστημονικός ή ενημερωτικός, όταν ο δημοσιογράφος κρατά αποστάσεις, όταν γενικά, τηρείται το αναγκαίο μέτρο για την ενημέρωση της κοινής γνώμης σχετικά με ένα ζήτημα που συγκεντρώνει ενδιαφέρον, τότε η πράξη μπορεί πράγματι να δικαιολογηθεί.

Όταν αντίθετα η παρουσίαση γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να συνιστά ουσιαστικά μια νέα αυτοτελή υποκίνηση σε διακριτική μεταχείριση, όπως λ.χ όταν συνοδεύεται από επαινετικούς χαρακτηρισμούς για τη συμπεριφορά των δραστών ή προβάλλεται με τρόπο που δείχνει ότι ο δημοσιογράφος ταυτίζεται με εκείνον που διατυπώνει τις συγκεκριμένες απόψεις, ασφαλώς η πράξη δεν μπορεί να δικαιολογηθεί. Αν λ.χ ένας τηλεοπτικός σταθμός προβάλλει καθημερινά, επανειλημμένα και χωρίς σχόλια το βίντεο όπου εμφανίζεται κάποιος να υποστηρίζει ότι «όλοι οι νέγροι είναι ζώα», ο δημοσιογράφος που το κάνει ή ο υπεύθυνος του προγράμματος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εκπληρώνει ένα καθήκον ενημέρωσης.

---

¹⁰¹ Η μόνη περίπτωση που μπορεί να μη συντρέχει το στοιχείο αυτό είναι όταν ο ρατσιστικός λόγος διατυπώνεται στο πλαίσιο ζωντανής συζήτησης, χωρίς ο δημοσιογράφος να γνωρίζει εκ των προτέρων τις απόψεις του προσκεκλημένου του.

¹⁰² Συμεωνίδου-Καστανίδου (2013), σελ. 484.

Δ. Η ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ.

1. Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο κλήθηκε σε πολυάριθμες περιπτώσεις να οριοθετήσει την «κανονιστική συνάντηση» μεταξύ της κατοχυρωμένης στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ ελευθερίας της έκφρασης και της κατοχυρωμένης στο άρθρο 14 της ΕΣΔΑ απαγόρευσης των διακρίσεων. Το δικαστήριο του Στρασβούργου κλήθηκε επί του συγκεκριμένου ζητήματος να συμβιβάσει δύο θεμελιώδεις παραδοχές που το ίδιο είχε κάνει, αφενός μεν το ότι σε μία υγιή δημοκρατική κοινωνία η ελευθερία της έκφρασης συνιστά προϋπόθεση τόσο της ολοκλήρωσης του ατόμου όσο και απαρέγκλιτο όρο ενίσχυσης της δημοκρατίας¹⁰³, αφετέρου δε το ότι η ανεκτικότητα και ο σεβασμός της ίσης αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων αποτελούν τα θεμέλια μιας δημοκρατικής και πλουραλιστικής κοινωνίας. Στην *in abstracto* στάθμιση δέχθηκε το δικαστήριο, ότι η ρητορική μίσους δε μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στο περιεχόμενο της προστατευόμενης από τη σύμβαση ελευθερίας της έκφρασης υιοθετώντας ένα διπλό κριτήριο ελέγχου. Στόχος του παρόντος κεφαλαίου, είναι να παραθέσω ενδεικτική νομολογία που αφορά το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, αλλά και νομολογία που αφορά τους θεμιτούς περιορισμούς που υπόκειται η ελευθερία της έκφρασης σύμφωνα με το άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, καθώς και ενδεικτική νομολογία που αφορά το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ, ώστε ο αναγνώστης να προβληματιστεί για τα όρια της εφαρμογής αφενός της ελευθερίας της έκφρασης και των περιορισμών της και αφετέρου της απαγόρευσης των διακρίσεων. Για τη χάραξη των ορίων της ελευθερίας της έκφρασης και τη διάδοση των ρατσιστικών ιδεών απαραίτητη είναι και η παράθεση της νομολογιακής εφαρμογής του άρθρου 17 της ΕΣΔΑ στο παρόν κεφάλαιο.

1.1. Νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ.

Στην πρώτη απόφαση που αφορούσε το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, την *Handyside vs Ηνωμένου Βασιλείου* (απόφαση της 7 Δεκεμβρίου 1976), το Δικαστήριο διακήρυξε ότι η

---

¹⁰³ Σισιλιάνος (2013), σελ.405

ελευθερία έκφρασης «έχει εφαρμογή όχι μόνο για τις πληροφορίες ή ιδέες που γίνονται ευχάριστα δεκτές ή θεωρούνται μη προσβλητικές ή αδιάφορες, αλλά επίσης για εκείνες που προσβάλλουν, σοκάρουν ή ενοχλούν το κράτος ή οποιοδήποτε τμήμα του πληθυσμού. Αυτές είναι οι απαιτήσεις του πλουραλισμού, της ανεκτικότητας και της αποδοχής του διαφορετικού χωρίς τα οποία δε θα υπήρχε δημοκρατική κοινωνία».^{104 105}

Το ΕΔΔΑ επανέλαβε την ίδια ρήση σε πληθώρα ανάλογων αποφάσεων τονίζοντας την ιδιαίτερη σημασία της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης ως θεμέλιο λίθο της δημοκρατίας και της αναγκαίας για την ύπαρξή της πολυφωνίας δικαιώνοντας τη συμβολή του στην προστασία της ελευθερίας του λόγου. Η ειδικότερη περίπτωση του μισαλλόδοξου και του προκλητικού λόγου που ενθαρρύνει την καταφυγή στη βία, απασχόλησε επίσης συχνά το Δικαστήριο, με μεγάλο μάλιστα αριθμό αποφάσεων την τελευταία δεκαετία, ενώ δεν έλειψε και το ελληνικό ενδιαφέρον, όπως θα δειχτεί αναλυτικότερα παρακάτω. Ωστόσο, ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που το Δικαστήριο δέχθηκε ότι η καταδίκη για παραβίαση διατάξεων που απαγορεύουν το μισαλλόδοξο ή προκλητικό λόγο, είναι συμβατή με τη Σύμβαση και ειδικότερα με το άρθρο 10. Ειδικότερα, το Δικαστήριο ακολουθεί και στο θέμα αυτό την πάγια τακτική του. Εξετάζει αρχικά αν υπήρξε επέμβαση στην ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος έκφρασης της γνώμης και αν μια τέτοια επέμβαση προβλεπόταν από τον εθνικό νόμο. Αν δεχτεί κάτι τέτοιο, ερευνά περαιτέρω αν η επέμβαση αυτή απέβλεπε στην εκπλήρωση ενός θεμιτού σκοπού από αυτούς που κατά την δεύτερη παράγραφο του άρθρου 10¹⁰⁶ δικαιολογούν τον περιορισμό του δικαιώματος. Εφόσον υφίσταται θεμιτός σκοπός, απομένει μόνο η πλήρωση ενός τελευταίου όρου αυτού της αναγκαιότητας του περιορισμού σε μια δημοκρατική κοινωνία υπό το φως της αρχής της αναλογικότητας. Η ύπαρξη μιας «επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης», που ήταν αδύνατο να αντιμετωπιστεί χωρίς επέμβαση στο δικαίωμα έκφρασης κρίνεται ως θεμιτός λόγος περιορισμού της θεμελιώδους αυτής ελευθερίας.

---

¹⁰⁴ Handyside vs Ηνωμένου Βασιλείου, 7 Δεκεμβρίου 1976, παρ. 49. Για κριτική στην υπόθεση αυτή βλ. Κρουσταλάκη Ε.Σ., Η υπόθεση Handyside [η ελευθερία της εκφράσεως, η προστασία της ιδιοκτησίας και οι άσεμνες δημοσιεύσεις], Ποινικά Χρονικά (1978), τόμ. ΚΗ', σ. 369-379. 82 πρβλ. Sunday Times vs Ηνωμένου Βασιλείου (v.1), απόφαση της 26 Απριλίου 1979, Oberschlick vs Αυστρίας, απόφαση της 23 Μαΐου 1991, Observer και Guardian vs Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 26 Νοεμβρίου 1991.

¹⁰⁵ Βλ. όμως αναλυτικά την απόφαση αυτή και στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, ήτοι στη νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 10 παρ. 2

¹⁰⁶ Βλ. ανωτέρω κεφάλαιο

Το Δικαστήριο έχει δεχτεί ότι η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης εφαρμόζεται, εκτός από τις σχέσεις εργασίας δημοσίου δικαίου και στις εργασιακές σχέσεις ιδιωτικού δικαίου. Στην υπόθεση Fuentes Bobo κ. Ισπανίας, ο προσφεύγων απολύθηκε από την Ισπανική Εταιρεία Τηλεόρασης εξαιτίας της κριτικής που άσκησε ως προς τη διαχείρισή της κατά τη διάρκεια ραδιοφωνικής εκπομπής. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι βάρυνε την ισπανική κυβέρνηση η υποχρέωση να προστατεύσει την ελευθερία της έκφρασης από απειλές οι οποίες απορρέουν από ιδιώτες. Επομένως, η νόμιμη κατά τα άλλα απόλυση του προσφεύγοντος αποτέλεσε παρέμβαση στην ελευθερία της έκφρασης. Νωρίτερα η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τα δικαιώματα του Ανθρώπου είχε εξετάσει την απόλυση ιατρού από καθολικό νοσοκομείο λόγω των απόψεών του σχετικά με την άμβλωση. Η επιτροπή έκρινε ότι η απαίτηση αποχής από σχετικές δηλώσεις δεν ήταν αδικαιολόγητη δεδομένης της σπουδαιότητας του ζητήματος των αμβλώσεων για την καθολική εκκλησία.¹⁰⁷

Στην υπόθεση Jersild κατά Δανίας, το πρόβλημα που απασχόλησε το ΕυρΔΔΑ κατ' αναφορά προς το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης ήταν το συνταγματικό ερώτημα που τίθεται σχετικά με τον ρατσιστικό λόγο, εάν η ελευθερία της δημοσιογραφικής πληροφόρησης περιλαμβάνει την παρουσίαση ρατσιστικών γνώμων τρίτων, είτε κατά την άσκηση της ειδησεογραφικής δραστηριότητας, είτε στις στήλες αναγνωστών των εφημερίδων ή περιοδικών, ακόμη και εάν οι γνώμες αυτές έχουν αξιόποιο περιεχόμενο.¹⁰⁸ Ειδικότερα η υπόθεση αυτή αφορούσε ένα ρεπορτάζ της Δανικής Τηλεόρασης κατά τη διάρκεια του οποίου Δανοί skinheads εκδήλωσαν ρατσιστικά αισθήματα, χρησιμοποιώντας λέξεις και επίθετα προσβλητικά για τους ξένους εργάτες και τους έγχρωμους μετανάστες. Τα Δανικά Δικαστήρια απεφάνθησαν ότι ο Δημοσιογράφος που πραγματοποίησε τη συνέντευξη στην οποία εκδηλώθηκαν αυτά τα προσβλητικά σχόλια, έπρεπε να τιμωρηθεί ως συνεργός στη διάπραξη του εγκλήματος του άρθρου 266 του Δανικού Ποινικού Κώδικα, σύμφωνα με το οποίο τιμωρείται με φυλάκιση και χρηματική ποινή όποιος δημόσια απειλεί, εξυβρίζει ή ταπεινώνει μια ομάδα προσώπων εξαιτίας της φυλής, του χρώματος, της εθνικής ή φυλετικής καταγωγής τους ή των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων.

---

¹⁰⁷ ΕΔΔΑ, Fuentes Bobo κ. Ισπανίας, 29-2-2000, παρ. 38

¹⁰⁸ Ανθόπουλος (2000), σελ. 122

Ωστόσο το Δικαστήριο έκρινε¹⁰⁹ ότι η απόφαση αυτή των εθνικών δικαστών παραβίασε το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, θεωρώντας ότι ο Δημοσιογράφος με την εισαγωγή του στο ρεπορτάζ καθώς και με τα σχόλιά του κατά τη διάρκεια της συνέντευξης προσπάθησε ν' αντισταθμίσει τα ρατσιστικά μηνύματα των συνομιλητών του, κάτι που δε δέχθηκαν οι εθνικοί Δικαστές, οι οποίοι στη συγκεκριμένη περίπτωση αμφισβήτησαν ότι υπήρξε από την πλευρά του δημοσιογράφου οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια αντισχολιασμού.

Όσον αφορά το πλαίσιο του πολιτικού διαλόγου και της έκφρασης απόψεων επί ζητημάτων τα οποία απασχολούν την παγκόσμια κοινή γνώμη, το Δικαστήριο αναγνωρίζει στενότερο περιθώριο εκτίμησης στα Κράτη μέλη. Έτσι, το Δικαστήριο έκρινε ότι η καταδίκη προέδρου κόμματος για τη δήλωσή του κατά τη συνεδρίαση του κόμματός του με την οποία επέκρινε την επέμβαση των Ηνωμένων Πολιτειών στο Ιράκ και την πρακτική της εξαφάνισης προσώπων συνιστούσε παραβίαση της παρ. 2 του άρθρου 10. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, η τοποθέτηση του προσφεύγοντος έγινε στο πλαίσιο της πολιτικής αντιπαράθεσης για επίκαιρα θέματα γενικού ενδιαφέροντος, δεν αποσκοπούσε στην υποκίνηση της χρήσης βίας και δεν ισοδυναμούσε με ρητορική μίσους.¹¹⁰

Εξάλλου, στην υπόθεση Surek κατά Ozdemir, το Δικαστήριο έκρινε ότι η δημοσίευση συνέντευξης ηγετικής μορφής της οργάνωσης PKK είναι αναγκαία για την ενημέρωση της κοινής γνώμης ως προς τους πολιτικούς αντιπάλους και δεν συνιστούσε προτροπή στη βία. Ορισμένες δριμείεις εκφράσεις εξετάστηκαν στο συνολικό πλαίσιο της πολιτικής διαμάχης και επομένως η καταδίκη των προσφευγόντων θεωρήθηκε αντίθετη με την ΕΣΔΑ.¹¹¹

Εκτός από την ιδιότητα του προσφεύγοντος, το ύφος του λόγου, το κοινό και το γενικότερο πλαίσιο, το Δικαστήριο συνεκτιμά επίσης τη φύση του μέσου έκφρασης. Έτσι δίνει προτεραιότητα στην ακαδημαϊκή ελευθερία όταν πρόκειται για ένα σοβαρό ακαδημαϊκό έργο με σκοπό την ανάλυση μιας κατάστασης, ακόμα και αν εμπεριέχει κρίσεις οι οποίες δύνανται να θεωρηθούν ως υποστηρικτικές της εθνικής διάσπασης.¹¹²

---

¹⁰⁹ ΕΔΔΑ, Jersild κατά Δανίας 23-9-1994

¹¹⁰ ΕΔΔΑ, Faruk Temel κ. Τουρκίας, 1-2-2011, παρ. 62

¹¹¹ Σισιλιάνος (2013), σελ.425

¹¹² ΕΔΔΑ, Baskaya και Ocuoglu κ. Τουρκίας, 8-7-1999

Πάντως η μεροληπτική και μονόπλευρη απεικόνιση των σχέσεων μεταξύ των εθνών από εκδότη θεωρείται ότι προωθεί το μίσος και εμποδίζει την εδραίωση της κοινωνίας των πολιτών. Το Δικαστήριο λαμβάνει υπόψη τις αντιδράσεις της κοινωνίας, όπως και των ξένων πρεσβειών σε περιπτώσεις ακραίου εθνικιστικού λόγου, ο οποίος προωθεί το εθνικό μίσος και την ξενοφοβία.¹¹³

Σε ορισμένες υποθέσεις τέθηκε επίσης το ζήτημα της στάθμισης μεταξύ της ελευθερίας της έκφρασης αναθεωρητικών ιστορικών ερμηνειών και της προστασίας των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Στην υπόθεση *Lehideux και Isorni*, το Δικαστήριο εξέτασε την καταδίκη των προσφευγόντων για τη δημοσίευση στην εφημερίδα *Le Monde* κειμένου το οποίο καλούσε τους αναγνώστες να αγωνιστούν για την αποκατάσταση της μνήμης του στρατάρχη *Philippe Pétain* και προσπαθούσε ν' αποδείξει ότι ο *Pétain* δεν συνεργάστηκε με τους Ναζί.¹¹⁴ Το Δικαστήριο τόνισε ότι απόψεις, όπως η άρνηση ή η αναθέωση του Ολοκαυτώματος, ή μια πολιτική φιλική προς το ναζισμό, εκπίπτουν της προστασίας του άρθρου 10 μέσω της εφαρμογής του άρθρου 17. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, ωστόσο, το ΕΔΔΑ κατέληξε ότι υπήρχε παραβίαση του άρθρου 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο έλαβε υπόψη ότι οι προσφεύγοντες συνέταξαν το κείμενο στο όνομα δύο νομίμων σωματείων και δεν τάχθηκαν υπέρ του ναζισμού. Αντιθέτως, οι προσφεύγοντες ανέφεραν τις «αγριότητες και τους διωγμούς των Ναζί», ενώ υποστήριζαν κυρίως την προσωπικότητα του *Philippe Pétain* και όχι το έργο του. Για το Δικαστήριο, η πάροδος σαράντα ετών από τα επίμαχα γεγονότα δεν δικαιολογεί την επιβολή κυρώσεων εξίσου αυστηρών με αυτές που θα επιβάλλονταν δέκα ή είκοσι έτη νωρίτερα.

Στη δε υπόθεση *Gunduz* εξετάστηκε ο λόγος θρησκευτικού μίσους.¹¹⁵ Ο προσφεύγων αυτοαποκαλούμενο μέλος ισλαμικής αίρεσης, καταδικάστηκε για υποκίνηση σε μίσος και εχθρότητα καθώς επέκρινε σφοδρά, σε τηλεοπτικό πρόγραμμα την κοσμική εξουσία και τις δημοκρατικές αρχές. Το Δικαστήριο συνεκτίμησε, ότι ο προσφεύγων διατύπωσε τις εν λόγω απόψεις στο πλαίσιο μιας δημόσιας συζήτησης και εξέφρασε τις εξτρεμιστικές ιδέες της αίρεσής του με τις οποίες η κοινή γνώμη ήταν ήδη εξοικειωμένη. Κατά την κρίση του ΕΔΔΑ, η πλουραλιστική συζήτηση απαιτούσε την

¹¹³ ΕΔΔΑ, *Balsyte-Lidekiene κ. Λιθουανίας*, 4-11-2008, παρ. 80

¹¹⁴ ΕΔΔΑ, *Lehideux και Isorni κατά Γαλλίας*

¹¹⁵ ΕΔΔΑ, *Gunduz κ. Τουρκίας*

παρουσίαση των αιρετικών απόψεων του προσφεύγοντος, καθώς το θέμα της συμβατότητας των δημοκρατικών αξιών με το Ισλάμ αποτελεί αντικείμενο ευρείας συζήτησης στα τουρκικά ΜΜΕ και αφορά ένα ζήτημα γενικού ενδιαφέροντος. Το Δικαστήριο αναγνώρισε, ότι η υπεράσπιση της Σαρίας χωρίς την παράλληλη προτροπή στη βία με σκοπό την επιβολή της δεν αποτελούσε ρητορική μίσους βασισμένη στη θρησκευτική μισαλλοδοξία.

1.2. Νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 10 παρ. 2 της ΕΔΣΑ.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο η ανεκτικότητα και ο σεβασμός της ίσης αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων αποτελούν τα θεμέλια μιας δημοκρατικής και πλουραλιστικής κοινωνίας. Επομένως μπορεί καταρχήν να θεωρηθεί αναγκαία σε ορισμένες δημοκρατικές κοινωνίες η επιβολή κυρώσεων ή ακόμη και η πρόληψη όλων των μορφών έκφρασης που διαδίδουν, προτρέπουν, προάγουν ή δικαιολογούν το μίσος με βάση τη μισαλλοδοξία συμπεριλαμβανομένης της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, υπό την προϋπόθεση ότι οι διατυπώσεις, οι προυποθέσεις, οι περιορισμοί ή οι κυρώσεις που επιβάλλονται είναι ανάλογες προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό που υποδηλώνουν μίσος. Το ΕΔΔΑ διακρίνει μεταξύ των απόψεων που προσβάλλουν σοκάρουν ή ενοχλούν και των απόψεων που προτρέπουν σε ακραίες πράξεις. Μεταξύ των προσβλητικών και ασύμβατων με την ΕΣΔΑ λόγων συγκαταλέγονται ο ρατσιστικός, ο ξενοφοβικός λόγος αλλά και ο ομοφοβικός λόγος, ο αντισημιτισμός οι ακραίες μορφές εθνικιστικού λόγου, καθώς και ο λόγος κατά των μεταναστών και των μειονοτήτων. Εξάλλου, όταν μια συμπεριφορά δεν αμφισβητεί με απόλυτο τρόπο τα δικαιώματα μιας ομάδας, δεν έχει δηλαδή την ένταση που απαιτεί το άρθρο 17 της ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο ελέγχει κάθε φορά αν ο περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης μπορεί να δικαιολογηθεί στο πλαίσιο της παρ. 2 των άρθρων 10 της ΕΣΔΑ ερευνώντας, α) αν ο περιορισμός προβλέπεται από το νόμο, ο οποίος πρέπει να είναι σε τέτοιο βαθμό ορισμένος, ώστε ο πολίτης να μπορεί να αντιλαμβάνεται εκ των προτέρων τις πιθανές συνέπειες που θα έχει γι' αυτόν η τέλεση της πράξης, β) αν υπηρετεί τους σκοπούς που περιγράφονται στις δύο διατάξεις, μεταξύ των οποίων είναι και η προστασία της ασφάλειας, της δημόσιας τάξης και των δικαιωμάτων των άλλων και γ) αν ο περιορισμός είναι αναγκαίος σε μια

δημοκρατική κοινωνία, αν δηλαδή υπηρετεί μια πειστική κοινωνική ανάγκη και τα μέσα που χρησιμοποιούνται είναι ανάλογα με τον επιδιωκόμενο σκοπό.¹¹⁶

Στην παλαιά αλλά εμβληματική υπόθεση Handyside, εξετάστηκε η κατάσχεση της μετάφρασης του βιβλίου με τίτλο κόκκινο βιβλίο του μαθητή.¹¹⁷ Το συγκεκριμένο βιβλίο είχε κυκλοφορήσει στη Δανία, αλλά οι Βρετανικές αρχές έκριναν ότι το σεξουαλικό περιεχόμενο του βιβλίου ήταν άσεμνο. Το Δικαστήριο τόνισε ότι: «(.....)δεν είναι δυνατόν να συναχθεί από το εσωτερικό δίκαιο των διαφόρων Συμβαλλομένων Κρατών ενιαία ευρωπαϊκή αντίληψη περί ηθικής. Η εκτίμηση την οποία υιοθετούν οι αντίστοιχοι εσωτερικοί νόμοι για τις δεσμεύσεις της ηθικής ποικίλλει από χρόνο σε χρόνο και από τόπο σε τόπο, ιδίως στην εποχή μας η οποία χαρακτηρίζεται από ταχεία και εκτεταμένη εξέλιξη των απόψεων σχετικά με το θέμα. Λόγω της άμεσης και συνεχούς επαφής τους με τις ζωντανές δυνάμεις των χωρών τους, οι κρατικές αρχές είναι κατ' αρχήν σε καλύτερη θέση από το διεθνή δικαστή να εκφέρουν γνώμη για το ακριβές περιεχόμενο των εν λόγω απαιτήσεων, καθώς και για την αναγκαιότητα του περιορισμού ή των κυρώσεων που προορίζονται για την αντιμετώπισή τους.»¹¹⁸

Στη συνέχεια το ΕΔΔΑ έκρινε τον περιορισμό συμβατό¹¹⁹ με τις απαιτήσεις της Σύμβασης, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στην επίδραση ορισμένων χωριών του βιβλίου σε εφήβους μαθητές, δηλαδή σ' ένα κρίσιμο στάδιο της ανάπτυξής τους. Το Δικαστήριο θεώρησε ότι «παρά την ποικιλία και τη συνεχή εξέλιξη στο Ηνωμένο Βασίλειο των αντιλήψεων σχετικά με την ηθική και την εκπαίδευση, οι αρμόδιοι Βρετανοί Δικαστές είχαν το δικαίωμα, κατά την άσκηση της διακριτικής τους ευχέρειας, να κρίνουν ότι κατά την κρίσιμη χρονική περίοδο το σχολικό βιβλίο θα έχει ολέθριες συνέπειες για τα ήθη πολλών από τα παιδιά και τους εφήβους που θα το διαβάσουν».¹²⁰

Στην υπόθεση Vejdeland κ. Σουηδίας, εξετάστηκε η καταδίκη των προσφευγόντων για την διανομή στο σχολείο φυλλαδίων με περιεχόμενο το οποίο

---

¹¹⁶ Συμεωνίδου-Καστανίδου (2013), σελ. 483

¹¹⁷ ΕΔΔΑ, Handyside κ. Ηνωμένου Βασιλείου, 7-12-1976

¹¹⁸ Ο.π. παρ. 48

¹¹⁹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μειοψηφία του δικαστή Mosler ο οποίος έκρινε αντίθετα ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου, εφόσον η κύρωση της κατάσχεσης παραβίαζε την αρχή της αναλογικότητας δεδομένου ότι λόγω της μικρής σχετικής κυκλοφορίας του βιβλίου στις σχολικές αίθουσες υπήρχαν ηπιότερα μέτρα επί τη βάση των οποίων θα μπορούσε ν' αποτραπεί θεμιτός κατά τα λοιπά στόχος να προστατευθούν άτομα ευρισκόμενα σε ευαίσθητη ηλικία.

¹²⁰ Σισιλιάνος (2013), σελ. 429

θεωρήθηκε προσβλητικό για τους ομοφυλόφιλους. Στα φυλλάδια περιλαμβάνονταν δηλώσεις σύμφωνα με τις οποίες η ομοφυλοφιλία ήταν μια αποκλίνουσα σεξουαλική ροπή είχε ηθικά καταστροφικές επιπτώσεις επί της ουσίας της κοινωνίας και είναι υπεύθυνη για την ανάπτυξη του ιού του AIDS και HIV. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν, ότι δεν είχαν την πρόθεση να εκφράσουν περιφρόνηση για τους ομοφυλόφιλους ως ομάδα και δήλωσαν ότι ο σκοπός της δραστηριότητάς τους ήταν να ξεκινήσει μία συζήτηση σχετικά με την έλλειψη αντικειμενικότητας στην εκπαίδευση στα σουηδικά σχολεία. Το Δικαστήριο έκρινε ότι αυτές οι δηλώσεις, ακόμα και αν δεν καλούν σε πράξεις μίσους, συνιστούν σοβαρούς και επιβλαβείς κινδύνους, ενώ επιπλέον έλαβε υπόψη ότι απευθύνονταν σε νέους ανθρώπους, οι οποίοι δεν είχαν το περιθώριο να μη διαβάσουν τα φυλλάδια, καθώς οι προσφεύγοντες τα είχαν τοποθετήσει στα ερμάρια του σχολείου. Το ΕΔΔΑ υπογράμμισε με έμφαση ότι η διάκριση με βάση το σεξουαλικό προσανατολισμό είναι εξίσου σοβαρή με τις διακρίσεις με βάση τη φυλή, την καταγωγή ή το χρώμα. Επομένως η καταδίκη των προσφευγόντων ήταν συμβατή με την ΕΣΔΑ και αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία της υπόληψης και των δικαιωμάτων των τρίτων.

Στην υπόθεση Feret ήταν ένας Βέλγος βουλευτής και πρόεδρος του πολιτικού κόμματος Front National στο Βέλγιο, ο οποίος καταδικάστηκε σε κοινωφελή εργασία και αποκλεισμό 10 ετών από το βουλευτικό αξίωμα για υποκίνηση φυλετικών διακρίσεων λόγω της διανομής φυλλαδίων κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, με συνθήματα κατά της ισλαμοποίησης του Βελγίου της απάτης της ενσωμάτωσης και υπέρ της απέλασης όλων των μη Ευρωπαίων ανέργων.¹²¹ Το Δικαστήριο δέχτηκε, ότι τα σχόλια του προσφευγόντος μπορούσαν να προκαλέσουν συναισθήματα δυσπιστίας, απόρριψης ή ακόμη και μίσους απέναντι στους αλλοδαπούς, ιδιαίτερα σε άτομα με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Σε αντίθεση με τη γενική προστασία του πολιτικού λόγου, στην περίπτωση έκφρασης απόψεων μίσους, το πλαίσιο των εκλογών δικαιολογεί ευρύτερο περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης προκειμένου ν' αποφευχθούν ταραχές και να προστατευθούν τα δικαιώματα των μελών της κοινότητας των μεταναστών.

Η έκφραση πολιτικών απόψεων για εθνικά ζητήματα με ακραίο εθνικιστικό περιεχόμενο δύναται να περιοριστεί κατά τρόπο συμβατό με την ΕΣΔΑ. Στην υπόθεση

---

¹²¹ ΕΔΔΑ, Feret κ. Βελγίου, 16-7-2009

Surek ένας ιδιοκτήτης εβδομαδιαίας ανασκόπησης καταδικάστηκε για διάδοση προπαγάνδας εναντίον του αδιαίρετου κράτους και πρόκληση εχθρότητας και μίσους μεταξύ των ανθρώπων, λόγω της δημοσίευσης δύο επιστολών αναγνωστών οι οποίες καταδίκάζαν κατηγορηματικά τις στρατιωτικές ενέργειες των αρχών στη νοτιοανατολική Τουρκία και τις κατηγορούσαν για βίαιη καταστολή του κουρδικού λαού στον αγώνα του για ανεξαρτησία και ελευθερία. Το Δικαστήριο έκρινε, ότι η καταδικαστική απόφαση αποτελούσε συμβατό περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης, καθώς ο προσφεύγων ως ιδιοκτήτης της επιθεώρησης υπόκειται σε καθήκοντα και ευθύνες, ιδίως δεδομένου ότι οι επιστολές αναφέρονταν σε καταστάσεις σύρραξης και μεγάλης έντασης. Το ΕΔΔΑ έλαβε υπόψη συγκεκριμένες φράσεις, οι οποίες αποσκοπούσαν στο στιγματισμό της αντίθετης πλευράς και επομένως ενίσχυαν τα στερεότυπα ένοπλης και δολοφονικής βίας.

Στην δε υπόθεση Χατζηαναστασίου κ. Ελλάδας, ο προσφεύγων καταδικάστηκε από το στρατοδικείο για την αποκάλυψη στρατιωτικών πληροφοριών ήσσονος σημασίας σε μια ιδιωτική εταιρεία κατασκευής όπλων. Ο ίδιος υποστήριξε ότι η τεχνική μελέτη βασιζόταν σε δικά του έγγραφα, τα οποία δεν μπορούν να θεωρηθούν ως επιζήμια για την εθνική ασφάλεια.¹²² Το Δικαστήριο έκρινε ότι η αποκάλυψη του ενδιαφέροντος του κράτους για ένα συγκεκριμένο όπλο και των αντίστοιχων τεχνικών γνώσεων, επειδή μπορεί να δώσει κάποια ένδειξη για την πρόοδο των εργασιών για την κατασκευή του, είναι δυνατόν να προκαλέσει σημαντικές ζημιές στην εθνική ασφάλεια. Τα ειδικά καθήκοντα και οι ειδικές ευθύνες οι οποίες βαρύνουν τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων ελήφθησαν υπόψη, ιδίως υπό το πρίσμα της υποχρέωσης εχεμύθειας του προσφεύγοντος λόγω της θέσης του ως υπεύθυνου ενός πειραματικού προγράμματος πυραύλου.¹²³

1.3. Νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ

Η διάταξη του άρθρου 14 έχει επανειλημμένα απασχολήσει τη νομολογία του Δικαστηρίου, αφού η επίκληση της είναι συχνή από τους προσφεύγοντες, που αναζητούν επιχειρήματα για να τη συνδυάσουν με την παραβίαση άλλων διατάξεων της Σύμβασης. Στην παρούσα συμβολή, αφού προηγηθεί μια εισαγωγική παράθεση ορισμένων από τα χαρακτηριστικά της διατάξεως του άρθρου 14 που θα συντείνουν στην ανάπτυξη που θα επακολουθήσει, θα επιχειρηθεί η παρουσίαση της πρόσφατης νομολογίας του ΕΔΔΑ για

¹²² ΕΔΔΑ, Χατζηαναστασίου κ. Ελλάδας, 16-12-1992, παρ. 44

¹²³ Ο.π. παρ. 5-6

το άρθρο 14 σε κάποιες ποινικές υποθέσεις με επίκεντρο τη φυλετική καταγωγή των θυμάτων. Ας σημειωθεί, πάντως, εκ προοιμίων, ότι οι αποφάσεις αυτές είναι ιδιαιτέρως και γενικότερα διαφωτιστικές για τον τρόπο που το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) οδηγείται, από την παράθεση των πραγματικών περιστατικών που προκύπτουν από τον φάκελο της υπόθεσης που έχει σχηματισθεί ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, στην κρίση ότι μια διάταξη της Σύμβασης έχει παραβιασθεί.

Τρία γενικά χαρακτηριστικά της διατάξεως του άρθρου 14 θα εντοπισθούν στο σημείο αυτό.¹²⁴ Πρώτον, ότι με την εν λόγω διάταξη δεν κατοχυρώνεται καμία γενική αρχή της ισότητας, αλλά μόνον η ισότητα στη χρήση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που προστατεύονται από τη Σύμβαση και τα πρόσθετα αυτής πρωτόκολλα. Δεύτερον, ότι είναι μεν δυνατόν να μην παραβιάζεται καθ' εαυτή ουσιαστική διάταξη της Σύμβασης με την οποία κατοχυρώνεται δικαίωμα ή ελευθερία, πλην η παραβίαση να στοιχειοθετείται σε συνδυασμό της ουσιαστικής διάταξης και εκείνης του άρθρου 14. Τρίτον, η διάταξη του άρθρου 14 έχει γενικό χαρακτήρα, έτσι ώστε, εάν σε επιμέρους διάταξη κατοχυρώνεται η ειδικότερη μορφή της αρχής της ισότητας, τότε, εφόσον το ζήτημα ερευνήθηκε υπό το πρίσμα της ειδικής διάταξης, η έρευνα υπό το πρίσμα της γενικής να καθίσταται αλυσιτελής.

Η πρώτη υπόθεση που θα εξεταστεί είναι η υπόθεση Nachova κατά Βουλγαρίας. Η υπόθεση αυτή αφορά την ανθρωποκτονία από την στρατιωτική αστυνομία δύο βουλγάρων στρατιωτών καταγωγής Ρομά, κατά τη διάρκεια επιχείρησης για τη σύλληψη τους. Το Α΄ Τμήμα του Δικαστηρίου εξέδωσε στις 26.2.2004 την απόφασή του με την οποία διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 2 και σε συνδυασμό με το άρθρο 14.¹²⁵

Μετά από αίτηση της βουλγαρικής κυβέρνησης η υπόθεση ξανασυζητήθηκε από το δεκαεπταμελές Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης που εξέδωσε τη δική του αμετάκλητη απόφαση στις 6.7.2005. Μολονότι οι διάδικοι συμφωνούσαν να περιοριστεί το ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης αντικείμενο της διαφοράς μόνο στο πεδίο του άρθρου 14 ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο επανεξέτασε και τα ζητήματα που αφορούσαν την παραβίαση

---

¹²⁴ Βλ. Φραγκάκης, Ζητήματα εφαρμογής του άρθρου 14 ΕΣΔΑ σε ποινικές υποθέσεις, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.fralaw.gr/Docs/ArticlesGr/ESDA.pdf>

¹²⁵ Το άρθρο 2 ΕΣΔΑ ορίζει τα εξής: «1. Το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωή προστατεύεται υπό του νόμου. Εις ουδένα δύναται να επιβληθεί εκ προθέσεως θάνατος, ειμή εις εκτέλεση θανατικής ποινής εκδιδομένης υπό δικαστηρίου εν περιπτώσει αδικήματος τιμωρουμένου υπό του νόμου δια της ποινής ταύτης».

του άρθρου 2, που είχε δεχτεί το επταμελές τμήμα και εκείνη του άρθρου 13 για την οποία το πρώτο τμήμα δεν είχε διαπιστώσει αυτοτελή παράβαση¹²⁶.

Η σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο αποφάσεων εντοπίζεται στο πεδίο του άρθρου 14. Το Α΄ Τμήμα έκρινε ότι παραβιάστηκαν τόσο οι διαδικαστικές, όσο και οι ουσιαστικές πλευρές του άρθρου 14, σε συνδυασμό με το άρθρο 2 της ΕΣΔΑ. Ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία του που το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του ζεύγματος των διατάξεων των άρθρων 2 και 14 και ειδικότερα κατά τη διαδικαστική διάσταση του τελευταίου (μη διεξαγωγή ικανοποιητικής έρευνας των συνθηκών θανάτου των θυμάτων επειδή ήταν Ρομά) και κατά την ουσιαστική πτυχή (αδυναμία της βουλγαρικής κυβέρνησης να πείσει το Δικαστήριο ότι οι θάνατοι δεν οφείλονταν στη φυλετική καταγωγή των θυμάτων). Η κρίση ήταν ενιαία για την ουσιαστική και τη διαδικαστική παραβίαση.

Είναι χαρακτηριστική η έμφαση που το Α΄ Τμήμα απέδωσε στη σημασία ευρείας ερμηνείας της προστασίας που παρέχει το άρθρο 14 και η αναφορά που έκανε στη θέσπιση από τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης του 12ου Πρωτοκόλλου, το οποίο είχε ανοίξει για υπογραφή την 4.11.2000 (βλ. παρ. 168 της απόφασης της 26.2.2004). Το 12ο Πρωτόκολλο προσέθεσε γενική απαγόρευση των διακρίσεων σ' εκείνη του άρθρου 14 που, όπως προαναφέρθηκε, εξετάζεται σε συνδυασμό με δικαιώματα που προβλέπονται από κανονιστικές διατάξεις της ΕΣΔΑ. Η έμφαση, δηλαδή, με το 12ο Πρωτόκολλο μετακινείται από τη, συνδυασμένη, απαγόρευση των διακρίσεων στην ευθεία αναγνώριση ενός δικαιώματος στην ισότητα¹²⁷.

Το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης αντιμετώπισε χωριστά τη διαδικαστική από την ουσιαστική παραβίαση: Ως προς το ζήτημα της ουσίας, αντίθετα με το Α΄ Τμήμα, έκρινε ότι ο ισχυρισμός για την παράλειψη των αρχών να πραγματοποιήσουν μια αποτελεσματική έρευνα σχετικά με το εριζόμενο ρατσιστικό κίνητρο των επίμαχων ανθρωποκτονιών δεν πρέπει να μεταθέσει το βάρος απόδειξης στην καθής κυβέρνηση,

---

¹²⁶ Το άρθρο 13 ΕΣΔΑ ορίζει τα εξής: «Παν πρόσωπον του οποίου τα αναγνωριζόμενα εν τη παρούση Συμβάσει δικαιώματα και ελευθερία παραβιάστησαν, έχει το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής ενώπιον εθνικής αρχής, έστω και αν η παραβίαση διεπράχθη υπό προσώπων ενεργούντων εν τη εκτελέσει των δημοσίων καθηκόντων των».

¹²⁷ Το προοίμιο του Πρωτοκόλλου αναφέρεται στην ισότητα όλων απέναντι στο νόμο και στο δικαίωμα τους για ίση προστασία από το νόμο, εκφράζοντας τη συλλογική δέσμευση για τη διασφάλιση της ισότητας μέσω της απαγόρευσης των διακρίσεων.

όσον αφορά την ύπαρξη παραβίασης του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2. Κατέληξε έτσι στη μη διαπίστωση ουσιαστικής τους παραβίασης (παρ. 157-159).

Στη συνέχεια, το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης συμμερίστηκε την ανάλυση του Α΄ Τμήματος ως προς τη διαδικαστική υποχρέωση του κράτους να ερευνήσει εάν υπάρχει ρατσιστικό κίνητρο σε περίπτωση πράξεων βίας (παρ. 160). Συμπλήρωσε δε ότι η υποχρέωση αναζήτησης αιτιώδους συνάφειας ρατσιστικής συμπεριφοράς και βιαιοπραγίας απορρέει μεν απευθείας από το άρθρο 2, μπορεί όμως επίσης «να θεωρηθεί έμμεσα ως μέρος της ευθύνης που έχουν οι αρχές, σύμφωνα με το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2, να εξασφαλίζουν χωρίς διακρίσεις την απόλαυση του δικαιώματος στη ζωή» (παρ. 161). Εκτιμώντας τη συμπεριφορά των αρμόδιων εθνικών αρχών στην κρινόμενη υπόθεση, το Δικαστήριο κατέληξε στο ότι παραβιάστηκε η υποχρέωση που επιβάλλει στις εθνικές αρχές το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2: να λάβουν όλα τα δυνατά μέτρα για να ερευνήσουν αν μια αυθαίρετη διακρίνουσα συμπεριφορά μπορούσε να ασκήσει επιρροή στα γεγονότα (παρ. 168).

Η διάσπαση του ελέγχου της παραβίασης του άρθρου 14 με τον τρόπο που την υιοθέτησε η πλειοψηφία 11 μελών του Δικαστηρίου βρήκε αντίθετα έξι μέλη που, στην κοινή εν μέρει μειοψηφούσα γνώμη τους, υπογράμμισαν ότι, αφού το άρθρο 14 δεν έχει αυτόνομη ύπαρξη, είναι τεχνητή και άχρηστη η διάκριση ουσιαστικής και δικονομικής πτυχής, όταν μάλιστα εν προκειμένω διαπιστώνεται η διπλή παραβίαση του άρθρου 2 που θα όφειλε να είχε οδηγήσει και στη διαπίστωση της εξ ολοκλήρου συνδυασμένης παραβίασης με τα άρθρο 14.

Η απόφαση στην υπόθεση Nachova δημιούργησε νομολογία που ήδη ακολούθησε το Δικαστήριο (Δ΄ Τμήμα) στην υπόθεση Μπέκος και Κουτρόπουλος κατά Ελλάδα (απόφαση της 13.12.2005). Εδώ διαπιστώθηκε παραβίαση, όχι του άρθρου 2, όπως στην Nachova όπου τα θύματα είχαν χάσει τη ζωή τους, αλλά του άρθρου 3¹²⁸ στην ουσία του (κακομεταχείριση των Ρομά προσφευγόντων από την αστυνομία) και ως προς τη μη αποτελεσματική διερεύνηση του περιστατικού από τις αρχές, ενόψει του ότι κανείς αστυνομικός δεν τιμωρήθηκε για όσα συνέβησαν. Ας σημειωθεί ιδιαίτερος ότι, όπως επανέλαβε το Δικαστήριο (παραγ. 45), «το άρθρο 3 κατοχυρώνει μία από τις πιο

---

¹²⁸ Το άρθρο 3 ΕΣΔΑ ορίζει τα εξής: «Ουδείς επιτρέπεται να υποβληθή εις βασάνους ούτε εις ποινάς ή μεταχειρίσιν απανθρώπους ή εξευτελιστικής».

θεμελιώδεις αξίες των δημοκρατικών κοινωνιών. Ακόμη και υπό τις πιο δύσκολες περιστάσεις, όπως ο αγώνας κατά της τρομοκρατίας και του οργανωμένου εγκλήματος, η Σύμβαση απαγορεύει απερίφραστα τα βασανιστήρια και την απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση ή τιμωρία. Αντίθετα με πολλές από τις ουσιαστικές διατάξεις της Σύμβασης, το άρθρο 3 δεν προβλέπει καμία εξαίρεση και καμία παρέκκλιση δεν επιτρέπεται βάσει του άρθρου 15 παρ. 2, ακόμα και σε περίπτωση εθνικού κινδύνου». Το μήνυμα που εκπέμπει το Δικαστήριο είναι σαφές: Καμία δικαιολογία, έστω κι αν συνδέεται με την επίκληση τρομοκρατικής απειλής, δεν επιτρέπει βασανιστήρια ή άλλες συναφείς πρακτικές. Δεν θα ήταν ιδιαίτερα τολμηρό αν γενέκευε κανείς την προειδοποίηση του Δικαστηρίου για την απαγόρευση μη ρητά προβλεπόμενων παρεκκλίσεων από τη Σύμβαση, με την πρόφαση των κινδύνων που προαναφέρθηκαν.

Του άρθρου, όμως, 14 (σε συνδυασμό με το άρθρο 3) παραβίαση διαπιστώθηκε στην υπόθεση Μπέκος και Κουτρόπουλος, όπως και στην Nachova, μόνο για το διαδικαστικό ζήτημα της μη διερεύνησης του περιστατικού, ενώ επί της ουσίας, η κακομεταχείριση από την αστυνομία δεν αποδόθηκε σε ρατσιστικά κίνητρα. Επομένως και οι δύο αποφάσεις δέχτηκαν τη συνδυασμένη παραβίαση του 14 μόνο κατά το δεύτερο, το μη ουσιαστικό, τμήμα. Η αναλυτική προσέγγιση του Δικαστηρίου είναι αξιοσημείωτη και διδακτική, γι' αυτό και θα παρατεθούν εκτενή αποσπάσματα.

α) Το Δικαστήριο στην «ελληνική» αυτή υπόθεση, όσον αφορά το αν το καθού Κράτος είναι υπεύθυνο για εξευτελιστική μεταχείριση βάσει της φυλετικής ή εθνοτικής προέλευσης των προσφευγόντων: 65. [...] επαναλαμβάνει ότι κατά την αξιολόγηση του αποδεικτικού υλικού, εφαρμόζει τον κανόνα της απόδειξης 'πέραν πάσης λογικής αμφιβολίας'. Παρ' όλα αυτά, δεν αποκλείει την πιθανότητα σε ορισμένες περιπτώσεις προβαλλόμενων διακρίσεων να απαιτήσει από την καθής Κυβέρνηση να αντικρούσει ένα συζητήσιμο ισχυρισμό περί άσκησης διακρίσεων και – εάν η Κυβέρνηση δεν καταφέρει να τον αναιρέσει - να διαπιστώσει την ύπαρξη παραβίασης του άρθρου 14 της Σύμβασης στη βάση αυτή. Ωστόσο, όταν υποστηρίζεται – όπως στην παρούσα υπόθεση - ότι το κίνητρο μιας βίαιης πράξης ήταν η ρατσιστική προκατάληψη, η προσέγγιση αυτή θα ισοδυναμούσε με το να ζητηθεί από την καθής Κυβέρνηση να αποδείξει την απουσία μιας συγκεκριμένης υποκειμενικής αντίληψης εκ μέρους του προσώπου που αφορά. Ενώ στα νομικά συστήματα πολλών χωρών για να αποδειχθεί η διακριτική επίδραση μιας

πολιτικής ή απόφασης δεν χρειάζεται να αποδειχθεί η ύπαρξη πρόθεσης σε σχέση με την υποτιθέμενη διάκριση στην απασχόληση ή την παροχή υπηρεσιών, η προσέγγιση αυτή είναι δύσκολο να μετατεθεί σε μια υπόθεση όπου υποστηρίζεται ότι μια βίαιη πράξη είχε ως κίνητρο ρατσιστικές αντιλήψεις (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση Nachova, παρ. 157). Ως εκ τούτου, όσον αφορά τα πραγματικά περιστατικά της παρούσας υπόθεσης, το Δικαστήριο θεωρεί ότι ενώ η συμπεριφορά των αστυνομικών κατά τη διάρκεια της κράτησης των προσφευγόντων είναι κατακριτέα, η συμπεριφορά τους αυτή καθ' εαυτή αποτελεί ανεπαρκή βάση για να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η μεταχείριση των προσφευγόντων από την αστυνομία είχε ρατσιστικά κίνητρα. [...] Τέλος, το Δικαστήριο δεν θεωρεί, ότι λόγω της αποτυχίας των αρχών να διεξαγάγουν αποτελεσματική έρευνα σχετικά με τα υποτιθέμενα κίνητρα του περιστατικού, πρέπει να μετατεθεί το βάρος της αποδείξεως στην καθ' ής Κυβέρνηση σε σχέση με την επικαλούμενη παραβίαση του άρθρου 14, σε συνδυασμό με το ουσιαστικό σκέλος του άρθρου 3 της Σύμβασης.

Συνοψίζοντας, αφού αξιολόγησε όλα τα σχετικά στοιχεία, το Δικαστήριο δεν θεώρησε ότι αποδείχτηκε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι στη μεταχείριση των προσφευγόντων από την αστυνομία έπαιξαν ρόλο ρατσιστικές αντιλήψεις και έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 της Σύμβασης, σε συνδυασμό με το άρθρο 3 όσον αφορά το ουσιαστικό του σκέλος.)

β) Τέλος, το Δικαστήριο στην υπόθεση Μπέκος και Κουτρόπουλος, όσον αφορά το θέμα αν το καθ' ου Κράτος συμμορφώθηκε προς την υποχρέωση του να διερευνήσει την πιθανότητα ύπαρξης ρατσιστικών κινήτρων έκρινε ότι, «κατά τη διερεύνηση βίαιων περιστατικών, οι κρατικές αρχές έχουν επιπλέον καθήκον να προβαίνουν σε κάθε εύλογη ενέργεια για να αποκαλύψουν κάθε ρατσιστικό κίνητρο και να αποδείξουν αν το εθνικό μίσος ή οι προκαταλήψεις έπαιξαν ρόλο στα σχετικά συμβάντα. Ομολογουμένως, συχνά είναι εξαιρετικά δύσκολο στην πράξη να αποδειχτούν τα ρατσιστικά κίνητρα. Οι αρχές οφείλουν να προβαίνουν σε κάθε εύλογη ενέργεια υπό τις περιστάσεις για να συγκεντρώνουν και να εξασφαλίζουν τα αποδεικτικά στοιχεία, να διερευνούν όλα τα πρακτικά μέσα αποκάλυψης της αλήθειας και να εκδίδουν πλήρως αιτιολογημένες, αμερόληπτες και αντικειμενικές αποφάσεις, χωρίς να παραλείπουν

ύποπτα γεγονότα που μπορεί να συνιστούν ένδειξη βίας με ρατσιστικά κίνητρα.¹²⁹ Για την πληρότητα της σχετικής με το άρθρο 14 πρόσφατης νομολογίας του ΕΔΔΑ που αφορά τους Ρομά, θα πρέπει να μνημονευθεί και η απόφαση της 12.07.2005 Moldovan κλπ. κατά Ρουμανίας που διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με τα άρθρα 6 και 8 ΕΣΔΑ.¹³⁰ Πριν ολοκληρωθεί η παρουσίαση αυτή, ίσως είναι σκόπιμη η αντιπαράβολή με μια προγενέστερη «ελληνική» ποινική απόφαση του ΕΔΔΑ, στην οποία οι διαπιστώσεις του Δικαστηρίου σχετικά με την αποτυχία της Αστυνομίας να προστατέψει το δικαίωμα του προσφεύγοντος στη ζωή και να διεξαγάγει επαρκή και αποτελεσματική έρευνα σχετικά με το περιστατικό που παρά λίγο να τον θανατώσει. Στην εν λόγω υπόθεση¹³¹ το Δικαστήριο συμπέρανε ότι, *«ανεξαρτήτως αν οι αστυνομικοί είχαν ανθρωποκτόνο πρόθεση, ο προσφεύγων υπήρξε θύμα συμπεριφοράς η οποία εκ της φύσεως της έθεσε τη ζωή του σε κίνδυνο, έστω και αν τελικά επιβίωσε»* (παρ. 55). Η δε ανεπάρκεια της έρευνας ήταν τέτοια, ώστε να αθωωθούν και οι επτά αστυνομικοί που παραπέμφθηκαν, γεγονός που επιβεβαιώνεται από το ότι, *«ακόμη και ενόπιον του Δικαστηρίου, η Κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να προσδιορίσει ποιοι από τους αστυνομικούς που έκαναν χρήση των όπλων τους τραυμάτισαν τον προσφεύγοντα»* (παρ. 78). Η θέση του Δικαστηρίου είναι πάγια στην απαγόρευση της χρήσης βίας από τις δυνάμεις της τάξης αν αυτή δεν είναι απολύτως αναγκαία και σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας.¹³²

Ωστόσο το Δικαστήριο θεωρεί ότι αυτή δεν είναι η μόνη όψη της απαγόρευσης διάκρισης στο Άρθρο 14. Το δικαίωμα μη διάκρισης κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από τη Σύμβαση παραβιάζεται επίσης όταν το Κράτος χωρίς αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση αδυνατεί να μεταχειριστεί διαφορετικά, πρόσωπα των οποίων οι καταστάσεις είναι σημαντικά διαφορετικές».

---

¹²⁹ βλ. τηρουμένων των αναλογιών, Nachova, αριθ.43577/98 και 43579/98, παρ. 158-59, 26 Φεβρουαρίου 2004 (παρ.69)

¹³⁰ Το άρθρο 6 προστατεύει το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, ενώ το άρθρο 8 ΕΣΔΑ επιβάλλει τον σεβασμό στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, την κατοικία και την αλληλογραφία του.

¹³¹ Απόφαση Μακαρατζής κατά Ελλάδας (20.12.2004), Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης.

¹³² Βλ. τις αποφάσεις McCann and others κατά Η.Β. (27.9.1995) και Ανδρόνικος και Κωνσταντίνου κατά Κύπρου (9.10.1997), καθώς και τις τρεις αποφάσεις (24.2.2005) τσετσένων πολιτών κατά Ρωσίας για τη στρατιωτική βία που ασκήθηκε σε βάρος τους.

1.4. Νομολογιακή εφαρμογή του άρθρου 17 της ΕΣΔΑ και ελευθερία της έκφρασης

Για να χαράξει τα ακριβή όρια μεταξύ της ελευθερίας της έκφρασης και της απαγορευμένης διάδοσης ρατσιστικών ιδεών, το ΕΔΔΑ ελέγχει αρχικά αν μια πράξη εμπίπτει στο εύρος προστασίας των άρθρων 10 παρ. 1 και 11 παρ. 1 της ΕΣΔΑ ή αν αντίθετα, δεν μπορεί να ενταχθεί καν στο προστατευτικό πεδίο της Σύμβασης, επειδή αποσκοπεί στην άρνηση ή καταστροφή των δικαιωμάτων ή ελευθεριών που αναγνωρίζονται σε αυτήν, σύμφωνα με όσα ορίζει το άρθρο 17 της ΕΣΔΑ. Το άρθρο 17 εφαρμόζεται, ειδικότερα όταν το Δικαστήριο κρίνει ότι μία πράξη δεν συμβιβάζεται με τη Δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, δεν αποτελεί δηλαδή συμβολή μιας άποψης σε ένα δημόσιο διάλογο, αλλά συνιστά απόλυτη άρνηση των δικαιωμάτων μιας ομάδας που προσδιορίζεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.¹³³

Έτσι, το Δικαστήριο έχει κρίνει, ότι δεν εμπίπτει καν στο προστατευτικό πεδίο της ελευθερίας έκφρασης, η άρνηση ιστορικών γεγονότων¹³⁴ απολύτως αποδεδειγμένων όπως το Ολοκαύτωμα, τονίζοντας ότι η άρνηση αυτή δεν αποτελεί ιστορική έρευνα για την αναζήτηση της αλήθειας, αλλά συνιστά μια από τις πιο σημαντικές μορφές φυλετικής δυσφήμισης και υποκίνησης σε μίσος των Εβραίων, καθώς υπονομεύει τις αξίες στις οποίες βασίζεται ο αγώνας κατά του ρατσισμού και του αντισημιτισμού και συγκροτεί σοβαρή απειλή για τη δημόσια τάξη».¹³⁵ Τέτοιες πράξεις θεωρούνται από το ΕΔΔΑ ασύμβατες με τη Δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα.¹³⁶ Επίσης, ανάρτηση όπου εμφανίζονται οι δίδυμοι πύργοι της Νέας Υόρκης να φλέγονται και σημειώνεται η φράση «Το Ισλάμ έξω από τη Βρετανία-προστατέψτε τους Βρετανούς πολίτες», σημειώνοντας, ότι αυτή η γενική επίθεση σε όλα τα μέλη μιας θρησκείας, με την οποία εμφανίζονται

¹³³ Συμεωνίδου –Καστανίδου (2013), σελ. 483

¹³⁴ Η άρνηση ιστορικών γεγονότων απολύτως αποδεδειγμένων, όπως το ολοκαύτωμα, δεν υπάγεται στην ελευθερία του λόγου που κατοχυρώνει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση, καθώς όπως σημειώνεται, «η άρνηση αυτή δεν αποτελεί ιστορική έρευνα για την αναζήτηση της αλήθειας, αλλά συνιστά μια από τις πιο σημαντικές μορφές υποκίνησης σε μίσος Εβραίων». Κατά το Ελληνικό Δίκαιο, ωστόσο το στοιχείο αυτό πρέπει ν' αποδεικνύεται και δε θεωρείται αυτονόητο με μόνη τη διατύπωση της σχετικής άρνησης, ενώ επιπλέον είναι αναγκαίο, όπως ήδη ειπώθηκε, η πράξη να τελείται «κακόβουλα, δηλαδή όπως ο ίδιος Υπουργός Δικαιοσύνης τόνισε στην Βουλή, με σκοπό να παρασύρει άλλον να κάνει κακό», Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΓ', 5/9/2014 σ.σ.26-28

¹³⁵ Garaudy κατά Γαλλίας (24-6-2003). Στην ίδια κατεύθυνση η απόφαση της επιτροπής στην Υπόθεση Hosnik κατά Αυστρίας (18-10-1995)

¹³⁶ Βλ. αντίθετα την υπόθεση Orban and others κατά Γαλλίας (15-1-2009), παρ. 35-37, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι η αμφισβήτηση εγκλημάτων πολέμου στην Αλγερία δεν ήταν ασύμβατη προς το άρθρο 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, καθώς η παρουσίαση της προσωπικής εμπειρίας του συγγραφέα συμβάλλει στη συζήτηση θεμάτων που είναι αμφισβητούμενα και συγκεντρώνουν μεγάλο ενδιαφέρον

ουσιαστικά όλοι οι μουσουλμάνοι να συνδέονται με την τρομοκρατία, δε συμβιβάζεται με τις αξίες που εγγυάται η ΕΣΔΑ, δηλαδή με την ανεκτικότητα, την κοινωνική ειρήνη και την απαγόρευση των διακρίσεων.¹³⁷ Γ) Η δημοσίευση άρθρων στα οποία οι Εβραίοι στο σύνολό τους εμφανίζονται υπεύθυνοι για όλα τα δεινά της Ρωσίας κατηγορούνται για συνωμοσία σε βάρος του ρωσικού λαού και εμφανίζονται να στερούνται εθνικής ταυτότητας, με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθείται μίσος σε βάρος ολόκληρου του εβραϊκού λαού.¹³⁸ Δ) Η δημιουργία οργάνωσης, με τίτλο «The National and Patriotic Association of Polish Victims of Bolshevism and Zionism», στο καταστατικό της οποίας υπάρχουν αναφορές σε Διώξεις Πολωνών από τους Εβραίους και στην ανισότητα που υπάρχει μεταξύ τους, δηλώσεις που κρίθηκαν ως αναβίωση του αντισημιτισμού.¹³⁹

Ε. ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΠΟΥ ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΤΟΝ ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟ ΛΟΓΟ

1. Το ΣΤ΄ Κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται οι κυριότερες διατάξεις του Ποινικού Κώδικα που απαγορεύουν τον προκλητικό λόγο που εξωθεί στη βία. Οι διατάξεις αυτές βρίσκονται στο ΣΤ΄ κεφάλαιο του Κώδικα, το οποίο περιλαμβάνει τα εγκλήματα κατά της δημόσιας τάξης. Οι πράξεις που τιμωρούνται με βάση αυτές τις διατάξεις έχουν μια έντονη «επικοινωνιακή» διάσταση καθώς ο δράστης τιμωρείται για τις αντιδράσεις που προκαλεί ο λόγος του στο ακροατήριο, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα τη διασάλευση της δημόσιας τάξης. Πρόκειται για τα εξής εγκλήματα: πρόκληση ή διέγερση σε απείθεια (183) και σε διάπραξη εγκλήματος (184), εγκωμίαση κακούργηματος που τελέστηκε (185), διατάραξη της ειρήνης των πολιτών (190), διασπορά ψευδών ειδήσεων (191) και διατάραξη της κοινής ειρήνης με διέγερση του λαού σε διχόνοια (192).¹⁴⁰ Το έννομο

---

¹³⁷ Norwood κατά Βρετανίας (16-11-2004)

¹³⁸ Ivanov κατά Ρωσίας (20-2-2007)

¹³⁹ W. Pand others κατά Πολωνίας (2-9-2004)

¹⁴⁰ Τα κείμενα έχουν ως εξής: Άρθρο 183: Όποιος με οποιονδήποτε τρόπο προκαλεί ή διεγείρει δημόσια σε απείθεια κατά των νόμων ή των διαταγμάτων ή εναντίον άλλων νόμιμων διαταγών της αρχής τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών ετών.

αγαθό που είναι αντικείμενο προστασίας των κανόνων αυτών είναι η δημόσια τάξη, δηλαδή η σε ορισμένο χρόνο και τόπο επικρατούσα τάξη, η κατάσταση ηρεμίας και σταθερότητας, που επιτρέπει την ειρηνική συμβίωση όλου του κοινωνικού συνόλου.¹⁴¹

Τα εγκλήματα που στρέφονται κατά της δημόσιας τάξης μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις κατηγορίες. Σ' εκείνα που προσβάλλουν τη δημόσια τάξη ως πολιτειακό (κρατικό) αγαθό, που αναφέρονται δηλαδή κυρίως στην πολιτειακή όψη του αγαθού «δημόσια τάξη», καθώς κατά κύριο λόγο συνιστούν προσπάθεια ξεσηκωμού των πολιτών ή εγκληματικές ενώσεις, όροι που τείνουν σε αναίρεση της ευταξίας συγκεκριμένου τόπου θίγοντας την απρόσκοπτη επιβολή της κρατικής θέλησης μέσα σ' αυτόν. Σ' εκείνα που προσβάλλουν την δημόσια τάξη ως κοινωνικό αγαθό, που αναφέρονται δηλαδή στην κοινωνική όψη του αγαθού «δημόσια τάξη», καθώς κατά κύριο λόγο συνιστούν διασάλευση της ευταξίας σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, χωρίς προηγούμενη διέγερση των πολιτών κατά επιταγών της κρατικής εξουσίας, βλάπτοντας την ειρηνική διαβίωση των κοινωνιών μέσα σ' αυτόν. Σ' εκείνα τέλος που αναφέρονται και στις δύο όψεις του εννόμου αγαθού «δημόσια τάξη», περιέχοντας τρόπους τέλεσης από τους οποίους άλλοι προσβάλλουν τη δημόσια τάξη κατά κύριο λόγο ως πολιτειακό αγαθό και άλλοι ως κοινωνικό αγαθό.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα εγκλήματα δημόσιας διέγερσης και συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση. Ως εγκλήματα δημόσιας διέγερσης που πρέπει

Άρθρο 184: Όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών ετών.

Άρθρο 185: Όποιος εγκωμιάζει δημόσια και με οποιονδήποτε τρόπο έγκλημα που διαπράχθηκε και έτσι εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών ετών.

Άρθρο 190: Διατάραξη της ειρήνης των πολιτών: Όποιος με απειλές ότι θα διαπραχθούν κακουργήματα ή πλημμελήματα διεγείρει σε ανησυχία ή τρόμο τους πολίτες τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δυο ετών.

Άρθρο 191: Σε φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών και σε χρηματική ποινή καταδικάζεται 1. Όποιος διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις ικανές να επιφέρουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να ταράξουν τη δημόσια πίστη ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στο εθνικό νόμισμα ή στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας ή να επιφέρουν διαταραχή στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Αν η πράξη τελέστηκε επανειλημμένα μέσω του τύπου, ο υπαίτιος καταδικάζεται τουλάχιστον σε φυλάκιση έξι μηνών και σε χρηματική ποινή πεντακοσίων ενενήντα (590) ευρώ. 2. Όποιος από αμέλεια γίνεται υπαίτιος κάποιας από τις πράξεις της προηγούμενης παραγράφου τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι ενός έτους ή με χρηματική ποινή.

Άρθρο 192: Όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο προκαλεί ή διεγείρει τους πολίτες σε βιαιοπραγίες μεταξύ τους ή σε αμοιβαία διχόνοια και έτσι διαταράσσει την κοινή ειρήνη, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δυο ετών, αν σύμφωνα με άλλη διάταξη δεν επιβάλλεται αυστηρότερη ποινή.

¹⁴¹ Μανωλεδάκης (1994), σ.σ. 18 -25.

να δημιουργούν πάντως «ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα» ή να μπορούν να τη δημιουργήσουν άμεσα ανήκουν κατά τον Ποινικό μας Κώδικα η διέγερση σε απείθεια (183 ΠΚ), η διέγερση σε διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος (184 ΠΚ), η εγκωμίαση κακουργήματος που τελέστηκε και η πρόκληση σε συνεισφορά για χρηματικές ποινές (194ΠΚ).

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν η διατάραξη της κοινής ειρήνης και η διατάραξη της ειρήνης των πολιτών(190 ΠΚ). Η τελευταία προϋποθέτει κάποια ορατή κατάσταση πανικού ως αποτέλεσμα της εγκληματικής ενέργειας και όχι απλώς τη δημιουργία ενός συναισθήματος φόβου, αφού η συναισθηματική ηρεμία των ανθρώπων, ως εσωτερικό μέγεθος δεν μπορεί ν' αποτελεί έννομο αγαθό.

Στην τρίτη τέλος κατηγορία των μικτών εγκλημάτων κατά της δημόσιας τάξης και στις δύο όψεις της, πολιτειακής και κοινωνικής, ανήκουν η διασπορά ψευδών ανησυχητικών ειδήσεων (191 ΠΚ) που και αυτή προϋποθέτει τη δυνατότητα δημιουργίας πανικού ως χαρακτηριστικό της, διαφορετικά είναι ασυμβίβαστη με τις αρχές του αντικειμενικού αδικού. Από αυτά τα «γνήσια» εγκλήματα κατά της «δημόσιας τάξης» εγκλήματα βλάβης του έννομου τούτου αγαθού, που έχουν δηλαδή ως αποτέλεσμα τη διασάλευση της ευταξίας σε συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο, είναι μόνο η διατάραξη της κοινής ειρήνης και της ειρήνης των πολιτών (189,192 και 190 ΠΚ). Όλα τα άλλα αποτελούν εγκλήματα συγκεκριμένης (αρ. 185 και 196ΠΚ) ή δυνατής διακινδύνευσης (αφηρημένα-συγκεκριμένης) της δημόσιας τάξης, με αποτέλεσμα όχι τη διασάλευση της ευταξίας συγκεκριμένου κοινωνικού χώρου, αλλά τη δημιουργία «ηλεκτρισμένης ατμόσφαιρας», έτοιμης να οδηγήσει στη διασάλευση.

1.1. Προβλήματα σε σχέση με το ελληνικό Σύνταγμα

1.1.1. Συνταγματικότητα

Παραπάνω έγινε αναφορά στη συνταγματική προστασία του δικαιώματος στην έκφραση της γνώμης, η οποία δεν είναι απόλυτη καθώς επιτρέπεται η πρόβλεψη περιορισμών με τη θέσπιση νομοθετικών διατάξεων, οι σημαντικότερες από τις οποίες ήδη παρουσιάστηκαν. Το ζήτημα που τίθεται είναι κατά πόσο οι συγκεκριμένες διατάξεις είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα και τα όρια που αυτό θέτει στην προστασία του δικαιώματος στο άρθρο 14 παρ. 1. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό προϋποθέτει ερμηνεία

των σχετικών διατάξεων, από την οποία θα προκύψει εάν το περιεχόμενο των περιορισμών που επιβάλλουν με τη ρύθμιση που προβλέπουν συμβιβάζεται με το Σύνταγμα και την όσο το δυνατόν πιο ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος. Δεν πρόκειται για δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των διατάξεων, γιατί ο έλεγχος αυτός είναι συγκεκριμένος, αφορά δηλαδή την εφαρμογή του νόμου σε συγκεκριμένη περίπτωση και το κατά πόσο αυτή είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα. Εξάλλου, ο δικαστής θα πρέπει να επιλέξει εκείνη την ερμηνεία του νόμου, που δε δημιουργεί πρόβλημα αντίθεσης με το Σύνταγμα.¹⁴² Αντίθετα, ο αφηρημένος έλεγχος αναζητά την ερμηνεία του κανόνα και μέσω αυτής τη συμφωνία του με το Σύνταγμα, ανεξάρτητα από την υπαγωγή του σε συγκεκριμένη περίπτωση.¹⁴³ Αυτό επιχειρείται στη συνέχεια με βάση και την ερμηνεία των διατάξεων που προηγήθηκε.

1.1.2. Σχετικά με τις διατάξεις του ΣΤ' κεφαλαίου του Ποινικού Κώδικα

Παραπάνω εξετάστηκαν οι κυριότερες από τις διατάξεις του Στ' κεφαλαίου του ΠΚ, που αφορούν την επιβουλή της δημόσιας τάξης και εισάγουν ουσιαστικούς περιορισμούς στο δικαίωμα έκφρασης, μιας και απαγορεύουν συγκεκριμένα είδη έκφρασης, τα οποία είναι επικίνδυνα για τη δημόσια τάξη ή και προκαλούν διατάραξη αυτής. Όπως αναφέρθηκε, τα εγκλήματα αυτά χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: σε αυτά που είναι ουσιαστικά εγκλήματα βλάβης, σε αυτά που είναι συγκεκριμένης διακινδύνευσης και σε αυτά που είναι αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης.

1.1.3. Τα εγκλήματα βλάβης

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν το έγκλημα της διατάραξης της ειρήνης των πολιτών (άρθρο 190 ΠΚ) και το έγκλημα του άρθρου 192 ΠΚ.¹⁴⁴ Τα αδικήματα αυτά χαρακτηρίζονται ως ουσιαστικά εγκλήματα βλάβης, διότι για να θεωρηθούν αποπερατωμένα πρέπει να επέλθει η διατάραξη της δημόσιας τάξης είτε με τη διέγερση ανησυχίας ή τρόμου στους πολίτες είτε με την τέλεση βιαιοπραγιών μεταξύ τους ή με την πρόκληση αμοιβαίας διχόνοιας μεταξύ τους.

Συγκεκριμένα στο άρθρο 190 ΠΚ προσβαλλόμενο αγαθό είναι η ειρήνη των πολιτών, η οποία διαταράσσεται από τις απειλές του δράστη ότι θα διαπραχθούν

¹⁴² Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Σκουρή Β/Βενιζέλο Ε. (1985), σ.σ. 102-107

¹⁴³ Σπυρόπουλος (1999), σ. 10

¹⁴⁴ Μανωλεδάκης (1990), σελ. 29

κακουργήματα ή πλημμελήματα με αποτέλεσμα να προκαλείται τρόμος και ανησυχία σε αυτούς. Ο τρόμος και η ανησυχία δεν πρέπει να θεωρηθούν ως απλά συναισθήματα φόβου των πολιτών. Η έννοια της ‘διέγερσης σε τρόμο ή ανησυχία’ λαμβάνεται υπόψη ως κοινωνική αναταραχή, ως δημιουργία μιας κατάστασης πανικού που ανατρέπει την ομαλή ειρηνική συμβίωση¹⁴⁵. Είναι δηλαδή μια εμπειρικά διαπιστώσιμη κατάσταση και όχι μια διαταραχή του συναισθηματικού κόσμου. Η κοινωνική αυτή αναταραχή πρέπει να είναι αποτέλεσμα των εκστομισμένων από το δράστη απειλών. Τότε μόνο πληρώνεται η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος. Αυτό σημαίνει ότι οι απειλητικές εκφράσεις του δράστη, τις οποίες αυτός διατύπωσε εκ προθέσεως¹⁴⁶, οδήγησαν έναν αόριστο αριθμό προσώπων σε πανικό με συνέπεια τη δημιουργία κοινωνικής αναταραχής και ανατροπής της ειρήνευσης.

Η ερμηνεία αυτή του εγκλήματος του άρθρου 190 ΠΚ δε φαίνεται να περιορίζει υπέρμετρα την ελευθερία έκφρασης και να δημιουργεί πρόβλημα αντισυνταγματικότητας της διατάξεως. Από τη μια είναι βέβαιο ότι το περιεχόμενο του άρθρου περιορίζει το δικαίωμα έκφρασης, καθόσον απαγορεύει εκφράσεις που μπορεί να είναι προκλητικές, όταν εκστομιστούν ενώπιον αορίστου αριθμού προσώπων δημιουργώντας αναταραχή στη δημόσια τάξη. Η απαγόρευση μεν εξαρτάται από το συγκεκριμένο περιεχόμενο των λόγων, δεν αρκείται όμως σε αυτό. Στηρίζεται κυρίως στο αποτέλεσμα που έχουν οι συγκεκριμένες εκφράσεις, το οποίο πρέπει και να επέλθει προκειμένου το έγκλημα να τελειωθεί. Συνεπώς, δεν απαγορεύονται τα λόγια γιατί είναι από μόνα τους προκλητικά ή επειδή έχουν την τάση να προκαλούν, αλλά γιατί οδήγησαν στην αναταραχή της ειρηνικής συνύπαρξης. Η τιμωρία στο δράστη δεν επιβάλλεται για τα λεγόμενά του, παρά μόνο για τις συνέπειες αυτών, οι οποίες προκάλεσαν διατάραξη ενός σημαντικού υπερατομικού έννομου αγαθού. Ο περιορισμός καθίσταται λοιπόν θεμιτός, εφόσον επιβάλλεται μόνο αν έχει το συγκεκριμένο αποτέλεσμα, διότι εν προκειμένω η προστασία της δημόσιας τάξης κρίνεται πιο σημαντική από τον περιορισμό των

---

¹⁴⁵ Χαραλαμπίκης (2011), σελ. 1569

¹⁴⁶ Το αδίκημα του άρθρου 190 ΠΚ είναι πλημμέλημα (άρθρο 18 ΠΚ), οπότε για τη στοιχειοθέτηση της υποκειμενικής υπόστασης του απαιτείται δόλος (άρθρο 26 ΠΚ), τουλάχιστον ενδεχόμενος, που συνίσταται αφενός, στη γνώση ότι με την ενέργειά του ο δράστης προκαλεί, μέσω απειλών για την επικείμενη τέλεση κακουργημάτων ή πλημμελημάτων, σε αόριστο αριθμό προσώπων τρόμο κι ανησυχία και, αφετέρου, στη θέληση παραγωγής των πραγματικών περιστατικών, τα οποία απαρτίζουν την έννοια της πράξης και επέλευσης του αποτελέσματος του τρόμου και της ανησυχίας ως συνέπεια της ενέργειας του δράστη. Χαραλαμπίκης (2011), σελ. 1570

συγκεκριμένων εκφράσεων. Πάντοτε βέβαια προϋποτίθεται, ότι η διάταξη θα πρέπει να ερμηνεύεται σχολαστικά και με ακρίβεια ώστε να μην εισάγονται περιορισμοί στο δικαίωμα έκφρασης της γνώμης πέραν από τους θεμιτούς.

Όσον αφορά το άλλο έγκλημα βλάβης του άρθρου 192 ΠΚ το θέμα δεν είναι τόσο ξεκάθαρο. Για την πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης απαιτείται κι εδώ εκτός από τη διέγερση των πολιτών και τη πρόκληση σε αυτούς της απόφασης τέλεσης βιαιοπραγιών ή αμοιβαίας διχόνοιας και ‘η δημιουργία κλίματος που τελικά οδηγεί στη διατάραξη της κοινής ειρήνης¹⁴⁷. Αυτό σημαίνει ότι ο δράστης δεν τιμωρείται απλώς για το περιεχόμενο των λεγομένων του, μα κυρίως για τις συνέπειες που έχει αυτό, οι οποίες συνιστούν διατάραξη της δημοσίας τάξης. Ωστόσο, η άμεση σύνδεση του αδικήματος αυτού με αυτά των άρθρων 184-180 και 189-181 ΠΚ αφήνουν πολύ περιορισμένο πεδίο εφαρμογής για το άρθρο 192 ΠΚ, πράγμα που φαίνεται και από την προσθήκη της ρήτρας «αν σύμφωνα με άλλη διάταξη δεν επιβάλλεται αυστηρότερη ποινή». Έτσι, καθίσταται αμφίβολη η χρησιμότητά του, καθώς επεκτείνει το αξιόποινο της έκφρασης απόψεων σε πολύ εξειδικευμένα σημεία, τα οποία δε θα χρειαζόταν να ποινικοποιηθούν, αφού με την ύπαρξη των δυο άλλων άρθρων προστατεύεται επαρκώς το έννομο αγαθό της δημόσιας τάξης. Για άλλους το άρθρο 192 ΠΚ δε μπορεί να κριθεί αντισυνταγματικό μεν, πρέπει όμως να εφαρμόζεται ‘με πολλή προσοχή και σχολαστική δογματική ακρίβεια¹⁴⁸. Για άλλους είναι καθαρά αντισυνταγματικό, κυρίως γιατί θεωρείται αδιανόητο να τιμωρείται η απόπειρα του άρθρου 192 ΠΚ, δηλαδή η απόπειρα δημιουργίας κλίματος αμοιβαίας διχόνοιας, αλλά και γιατί επιδιώκεται η ποινικοποίηση εκφράσεων πολιτικού λόγου κατά τρόπο ασυμβίβαστο με την ανάγκη προστασίας του έστω προκλητικού ή σοκαριστικού πολιτικού λόγου. Σε κάθε περίπτωση, ακόμα κι αν θεωρηθεί σύμφωνο με το Σύνταγμα το άρθρο 192 ΠΚ είναι αν μη τι άλλο περιττό και κάτι τέτοιο δεν το καθιστά λιγότερο επικίνδυνο.

---

¹⁴⁷ Χαραλαμπίκης (2011), σελ. 1579

¹⁴⁸ Η διάταξη του άρθρου 192 ΠΚ έχει χαρακτηριστεί ως αόριστη, καθώς η τυχόν ευρεία ερμηνεία της περιορίζει την κατοχυρωμένη στο άρθρο 14 του Συντ. ελευθερία της έκφρασης. Για τον λόγο αυτό επιβάλλεται η φειδωλή και με περίσκεψη εφαρμογή της εν λόγω διάταξης και πάντοτε με σεβασμό στην συνταγματική επιταγή της ελευθερίας της έκφρασης. Μαγκάκης (1963), 384 επ.

1.1.4. Το έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει το έγκλημα του άρθρου 185 ΠΚ.¹⁴⁹ Πρόκειται για έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης, διότι για την πραγμάτωση της αντικειμενικής υπόστασης απαιτείται η έκθεση σε κίνδυνο της δημόσιας τάξης.¹⁵⁰ Δε χρειάζεται μεν να διαταραχθεί η ευταξία, επαρκεί δε να δημιουργηθεί μια κατάσταση διακινδύνευσης της τάξης που οφείλεται στον εγκωμιασμό του δράστη.¹⁵¹ Κι εδώ επομένως η ενέργεια του δράστη απαιτείται να έχει συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Στην περίπτωση αυτή, ωστόσο, συνέπεια της έκφρασης πρέπει να είναι ο κίνδυνος για την ήρεμη κοινωνική συμβίωση και όχι η ίδια η διατάραξή της. Βέβαια, ο κίνδυνος αυτός θα πρέπει να είναι ορατός, να έχει εμφανή σημάδια.¹⁵²

Προβλήματα δημιουργούνται εν προκειμένω τόσο με την έννοια του εγκωμιασμού¹⁵³, όσο και με τη διαπίστωση του κινδύνου της δημόσιας τάξης. Όσον αφορά το πρώτο θέμα, μια ευρεία ερμηνεία του όρου θα συνιστούσε υπέρμετρο περιορισμό του δικαιώματος έκφρασης της γνώμης. Κατά τη θεωρία¹⁵⁴, η απλή κριτική δεν επαρκεί. Απαιτείται εκθειασμός του κακούργηματος και επιπλέον η εξύψωσή του κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιθυμεί ο δράστης να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η απαγορευμένη συμπεριφορά (το κακούργημα) είναι ανεκτή. Στο δεύτερο θέμα είναι δύσκολο να καθοριστεί αν δημιουργείται άμεσος κίνδυνος για τη δημόσια τάξη από οποιοδήποτε εγκωμιασμό.¹⁵⁵

Όλα αυτά θέτουν εν αμφιβόλω τη συνταγματικότητα του άρθρου 185 ΠΚ λόγω των ερμηνευτικών ζητημάτων που προκύπτουν. Τίθεται το ερώτημα γιατί να καθίσταται αξιόποινος ο εγκωμιασμός τελεσθέντος κακούργηματος και να μη θεωρείται απλώς ως έκφραση απόψεων έστω και ακραίων που όμως καλύπτονται από το προστατευτικό πεδίο

---

¹⁴⁹ Χαραλαμπίκης (2011), σελ. 1501

¹⁵⁰ Το έγκλημα του άρθρου 185 ΠΚ προσβάλλει τη δημόσια τάξη, καθώς ο δράστης αποσκοπεί στο κλονισμό της κοινής πεποίθησης περί της υποχρεωτικότητας των νόμων, Χαραλαμπίκης ο.π. σελ. 1502

¹⁵¹ Μανωλεδάκης (1990), σελ. 29

¹⁵² Παπαστυλιανός (2005), σ.σ. 333-345

¹⁵³ Εγκωμιασμός σημαίνει συγκεκριμένη διακινδύνευση της δημόσιας τάξης μέσω εκθειασμού και τιμητικής προβολής του κακούργηματος με θυμικό χρωματισμό, δεν αρκούν άρα ασχολίαστες παραθέσεις. Επομένως εγκωμιασμός δεν είναι κάθε προσπάθεια δικαιολογήσεως του τελεσθέντος κακούργηματος ή πλημμελήματος, η οποία δεν στρέφεται κατά της έννομης τάξης, αν δεν τείνει να παραστήσει τον εγκληματία ως άξιο επαίνου και θαυμασμού. Χαραλαμπίκης (2011), σελ. 1503

¹⁵⁴ Λίβος (1990), σελ. 727-729

¹⁵⁵ Μανωλεδάκης (1990), σελ. 82

του Συντάγματος.¹⁵⁶ Κατά τον Λίβο,¹⁵⁷ αυτό που καθιστά τον εγκωμιασμό κακουργήματος ποινικά ενδιαφέροντα, είναι το γεγονός ότι αυτός λαμβάνει χώρα στο μετά-στάδιο ενός άλλου εγκλήματος (του εξυμνούμενου κακουργήματος) και έχει για το λόγο αυτό την ίδια σχεδόν «[α]ξιολογική με εκείνη του αναφερόμενου στο κυρίως έγκλημα αντικειμένου προστασίας», γιατί ο δράστης δίνει αξία σε ένα απαξιωτικό έργο. Ωστόσο, η άποψη αυτή δε λαμβάνει υπόψη ότι το αδίκημα του άρθρου 185 ΠΚ, όπως τυποποιείται σήμερα, στρέφεται κατά της δημόσιας τάξης και επομένως η απαξία του έγκειται στη διακινδύνευση αυτού του έννομου αγαθού και όχι απλώς στην ενέργεια εξύμνησης ενός εγκλήματος. Αλλά και έτσι να ήταν, ο περιορισμός στην ελευθερία έκφρασης της γνώμης θα ήταν ακόμα μεγαλύτερος, αφού θα τιμωρούταν ο δράστης μόνο και μόνο για την απαξία της ιδέας του ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα αυτής. Το θέμα αυτό όμως θα μας απασχολήσει ειδικότερα στην επόμενη κατηγορία.

1.1.5. Τα εγκλήματα αφηρημένα - συγκεκριμένης διακινδύνευσης

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα εγκλήματα της διέγερσης σε απείθεια και σε διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος (183-184 ΠΚ), καθώς και η διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών (191 ΠΚ).¹⁵⁸ Βασικό χαρακτηριστικό των αδικημάτων αυτών είναι ότι καθίστανται αξιόποινα όχι για το ορατό αποτέλεσμα που έχουν οι εκφράσεις του δράστη, αλλά γιατί αυτές είναι δυνατό να αποτελέσουν κίνδυνο για τη δημόσια τάξη. Στα δυο εγκλήματα διέγερσης τιμωρείται έτσι η δυνατότητα δημιουργίας κινδύνου για τη δημόσια τάξη από τον προκλητικό λόγο του δράστη που διεγείρει τους πολίτες, είτε σε απείθεια κατά των νόμων, είτε σε διάπραξη κακουργημάτων ή πλημμελημάτων.¹⁵⁹ Στο

---

¹⁵⁶ Αξιοσημείωτο είναι στο σημείο αυτό και το άρθρο 140 του Γερμ. ΠΚ, όπου ποινικοποιείται η δημόσια επιδοκμασία βαρέων εγκλημάτων που τελέστηκαν στο παρελθόν, διότι έτσι δημιουργείται πρόσφορο κλίμα για την εκ νέου διάπραξη παρομοίων εγκλημάτων, πράγμα που ενσπείρει αισθήματα αβεβαιότητας και ανασφάλειας στο κοινωνικό σύνολο. Η εκτεταμένη εφαρμογή της διατάξεως αυτής σχετικά με εγκλήματα ακροδεξιών προσκρούει όμως συχνά σε ανυπέρβλητες δυσκολίες ως προς την απόδειξη του δόλου του δράστη. Το κατά πόσον π.χ το να χαράξει κανείς τον αγκυλωτό σταυρό στον τοίχο μιας συναγωγής πληροί ως αντισημιτική προπαγάνδα της υπόστασης της παρ. 140, εξαρτάται από τον εάν ο δράστης κατά την τέλεση της πράξεως ήταν εν πλήρη γνώσει των χιτλερικών εγκλημάτων, πράγμα το οποίο δεν είναι αυτονόητο για τους νεαρούς ως επί το πλείστον δράστες τέτοιων αξιόποινων εγκλημάτων Καρεκλάς (1995), σελ. 623

¹⁵⁷ Παπαστυλιανός (2005), σελ. 342

¹⁵⁸ Χαραλαμπίκης (2011), σελ. 1572

¹⁵⁹ Μανωλεδάκης (1990), σελ. 49

τρίτο έγκλημα τιμωρείται η ικανότητα των ψευδών ειδήσεων ή φημών που εκστομίζει ο δράστης να επιφέρουν ανησυχία ή φόβο στους πολίτες.¹⁶⁰

Μολονότι ο σκοπός θέσπισης των συγκεκριμένων διατάξεων φαίνεται δικαιολογημένος, το γεγονός ότι ο νομοθέτης αρκείται στην ενέργεια του δράστη και στο δυνητικό αποτέλεσμα που θα μπορούσε να έχει αυτή για τη στοιχειοθέτηση των εγκλημάτων αυτών, δημιουργεί εύλογες αμφιβολίες για τη συνταγματικότητά τους. Ο λόγος είναι ότι για να κριθεί η δυνατότητα της έκφρασης του δράστη να προκαλέσει κίνδυνο στη δημόσια τάξη, πρέπει να δοθεί βάρος στο περιεχόμενο των λεγομένων του, αφού ο νόμος δεν προϋποθέτει την επέλευση ενός ορατού αποτελέσματος για την πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης. Η κακή τάση των λόγων του δράστη είναι που καθιστά αξιόποινη την ενέργειά του και όχι οι συγκεκριμένες συνέπειες που επήλθαν από αυτή. Κάτι τέτοιο όμως περιορίζει υπέρμετρα την ελευθερία του λόγου, γιατί καθιστά εκ των προτέρων μια έκφραση απαγορευμένη χωρίς να αναμένεται κάποια εξωτερική αρνητική επενέργεια αυτής. Συνιστά ουσιαστικά φίμωση του ομιλητή.

Και αυτό είναι ιδιαίτερα επικίνδυνο επειδή τα συγκεκριμένα εγκλήματα έχουν θεσπιστεί για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, ενός υπερατομικού έννομου αγαθού, του οποίου η προστασία εντάσσεται στα πρωταρχικά καθήκοντα της κυβέρνησης. Τι σημαίνει αυτό; Ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν από μια κυβερνητική πλειοψηφία για το φίμωμα των μειοψηφιών, πράγμα που σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να επιτραπεί στη σύγχρονη πλουραλιστική δημοκρατική κοινωνία.¹⁶¹ Κυρίως όσον αφορά τη διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών του άρθρου 191 ΠΚ δημιουργείται ιδιαίτερο πρόβλημα ειδικότερα με την ελευθερία πληροφόρησης του κοινού, αλλά και με την άσκηση του αντιπολιτευτικού έργου.¹⁶² Επιπλέον, η διατύπωση του άρθρου που κάνει λόγο για ψευδείς ειδήσεις ή φήμες που είναι 'ικανές' να σπείρουν ανησυχία ή φόβο είναι περισσότερο από όσο χρειάζεται ευρεία επιβειβαιώνοντας την αντίθεση της διάταξης με την ελευθερία έκφρασης της γνώμης.¹⁶³

---

¹⁶⁰ Μανωλεδάκης (1990), σελ.217

¹⁶¹ Δεν υπάρχει συνεπώς η ίδια επιφυλακτικότητα για τα άλλα εγκλήματα αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης που προβλέπει ο ΠΚ, τόσο γιατί τα περισσότερα από αυτά (εμπρησμός, πλημμύρα, κλπ) δε σχετίζονται με το λόγο, παρά απαιτούν πράξεις, όσο κυρίως γιατί ακόμα και αν διαπράττονται μέσω της έκφρασης (εξύβριση, δυσφήμιση) έχουν τεθεί για την προστασία δικαιωμάτων των τρίτων (της τιμής) και συνεπώς δε μπορούν ν' αποτελέσουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από μια πλειοψηφία έναντι μειοψηφιών

¹⁶² Μανωλεδάκης (1994), σελ. 113

¹⁶³ Έτσι και Παπαστυλιανός (2005), σ.σ.. 344-345

Το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις έχουν πέσει σε αχρησία τα τελευταία χρόνια¹⁶⁴, δεν είναι ικανό να μειώσει τη σημασία των πιο πάνω συμπερασμάτων. Είναι μόνο ένδειξη προόδου της δημοκρατικής κοινωνίας μας.

2. Η Ελληνική Νομοθεσία για την Ποινική Αντιμετώπιση Εκδηλώσεων Ρατσισμού και Ξενοφοβίας

2.1. Ο προηγούμενος ν. 927/1979 «περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις»

Η διερεύνηση των κρίσιμων νομικών ζητημάτων που θέτει στον ερμηνευτή του δικαίου το ερώτημα της ύπαρξης και των όρων λειτουργίας μιας αντιρατσιστικής νομοθεσίας, θα ήταν σκόπιμο να ξεκινήσει από ένα «αρνητικό» παράδειγμα της ελληνικής πράξης, δηλαδή έναν νόμο που υπήρξε μεν για πάνω από 40 χρόνια, εφαρμόστηκε δε ελάχιστες φορές, τον ν. 927/1979.¹⁶⁵

2.1.1. Οι ρυθμίσεις του νόμου

Στα μόλις 5 άρθρα του, ο ν. 927/1979 τυποποιούσε τέσσερα αδικήματα δόλου με στόχο την αποτροπή διακρίσεων σε βάρος προσώπου ή ομάδας προσώπων λόγω της φυλετικής ή εθνικής τους καταγωγής, ή λόγω του θρησκειοματός τους.¹⁶⁶ Στο άρθρο 1§1¹⁶⁷ υπήρχε η τυποποίηση ενός εγκλήματος προτροπής σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία εναντίον προσώπου ή ομάδας προσώπων εξ αιτίας και μόνον της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής ή του θρησκειοματός τους. Διχογνωμία υπήρξε στη θεωρία για το αν το έγκλημα αυτό ήταν αφηρημένο – συγκεκριμένης (άλλως

---

¹⁶⁴ Για τη σειρά διώξεων βάσει αυτών των άρθρων την περίοδο 1991-1993, που ήταν σε έξαρση το μακεδονικό, αλλά και αργότερα βλ. Αλιβιζάτο (1995), σ.σ. 9-10

¹⁶⁵ Αποστολάκης (2002), σελ. 1184 για το ότι ο νόμος πιθανότατα δεν είχε εφαρμοσθεί ούτε μία φορά μέχρι το 2002. Ο ν. 927 ισχύει και σήμερα, καθώς όπως ρητά αναφέρεται στον τίτλο του νέου αντιρατσιστικού νόμου, ο ν. 4285/2014 επιφέρει τροποποίηση και όχι κατάργησή του.

¹⁶⁶ Το θρήσκευμα προστέθηκε με το άρθρο 24 του ν. 1419/1984, καθώς στην αρχική μορφή του νόμου υπήρχε μόνο η φυλετική ή εθνική καταγωγή ως λόγος που προκαλεί τις διακρίσεις

¹⁶⁷ Παλιό άρθρο 1§1 ν. 927/1979: «Οστις δημοσίως, είτε προφορικώς είτε δια του τύπου ή δια γραπτών κειμένων ή εικονογραφήσεων ή παντός ετέρου μέσου εκ προθέσεως προτρέπει εις πράξεις ή ενεργείας δυναμείας να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπων ή ομάδος προσώπων εκ μόνου του λόγου της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δύο ετών ή με χρηματική ποινή ή και δι' αμφοτέρων των ποινών τούτων».

δυναμική) διακινδύνευσης¹⁶⁸ ή αφηρημένης διακινδύνευσης, με την πρώτη άποψη να αξιώνει μια «προσφορότητα της συγκεκριμένης συμπεριφοράς να προκαλέσει κίνδυνο»¹⁶⁹ και την δεύτερη να αρκείται σε μια γενική προσφορότητα της εν λόγω συμπεριφοράς που δεν χρειάζεται να ξεκινήσει να οδηγεί έστω βαθμιαία και αυτοδύναμα στην προσβολή.¹⁷⁰

Ο χαρακτήρας της «προτροπής» του άρθρου 1§1 έχει κοινά στοιχεία με την παρότρυνση του άρθρου 186ΠΚ για την πρόκληση και προσφορά για την εκτέλεση κακουργήματος ή πλημμελήματος, πέρα βέβαια από το ότι δεν απευθύνεται σε συγκεκριμένο αποδέκτη αλλά σε περισσότερους και ενδεχομένους αόριστους.¹⁷¹ Δεν συνιστά προτροπή η απλή έκφραση επιστημονικής γνώμης ή κριτικής για τα μέλη μιας φυλής, εθνικότητας ή θρησκείας, ακόμα και αν αυτή είναι δυσάρεστη.¹⁷² Η προτροπή πρέπει να γίνεται «δημόσια», δηλαδή να μην αποτελεί συμπεριφορά στο πλαίσιο ιδιωτικής συνομιλίας που μόνο με τους κανόνες περί συμμετοχής θα μπορούσε να θεωρηθεί αξιόποινη. Ερμηνεύοντας την έννοια αυτή ο Άρειος Πάγος υιοθέτησε ένα ουσιαστικό κριτήριο για τη δημοσιότητα βάσει του τρόπου τέλεσης και όχι απαραίτητα του χώρου κρίνοντας ότι πρέπει «να γίνεται υπό περιστάσεις τέτοιες ώστε να γίνεται αντιληπτή ή να μπορεί να γίνει αντιληπτή από αόριστο κύκλο προσώπων, μη αρκούσης μόνης της δημοσιότητας του τόπου (...) ενώ εξάλλου (...) επιχειρείται δημόσια όταν γίνεται μέσα σε ιδιωτικό χώρο, όμως κατά τρόπο τέτοιο ώστε να μπορεί να γίνεται αντιληπτή από αόριστο αριθμό προσώπων εκτός αυτού ευρισκομένων».¹⁷³ Ως μέσα της

¹⁶⁸Μοροζίνης, ο. π. σελ. 448, Αποστολάκης, ό. π. σελ. 1185.

¹⁶⁹Μοροζίνης, ο. π. σελ. 449, με επιχείρημα ότι τα εδώ προσβαλλόμενα ατομικά (κατά την άποψη του συγγραφέα) έννομα αγαθά προστατεύονται ήδη σε ένα απώτερο προστάδιο και η ασφάλεια δικαίου επιτάσσει να αποδεικνύεται η προσφορότητα της συμπεριφοράς να τα προσβάλλει, χωρίς φυσικά να απαιτείται και η ύπαρξη συγκεκριμένου κινδύνου ως εμπειρικού μεγέθους.

¹⁷⁰ Αποστολάκης, ο. π. σελ. 1186.

¹⁷¹ Μοροζίνης, ο. π. σελ. 450.

¹⁷² Και κατά την αιτιολογική έκθεση του νέου αντιρατσιστικού νόμου 4285/2014, βλ. Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Τροποποίηση του ν. 927/1979 (Α' 139) και προσαρμογή του στην απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008, για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328)», 18 Δεκεμβρίου 2013, όπου και τονίζεται για το έγκλημα του άρθρου 2 ότι «Η ποινική απαξία των συγκεκριμένων συμπεριφορών συνίσταται στην κακόβουλη άρνηση ή ευτελισμό ιστορικών γεγονότων, χωρίς, σε καμία περίπτωση, να επιδιώκεται η απαγόρευση ή ιδεολογική χειραγώγηση της επιστημονικής έρευνας».

¹⁷³ ΑΠ 984/2000, ΠοινΧρ 2001, σελ. 231. Το ίδιο κριτήριο ακολουθείται και στις πρόσφατες σχετικές αποφάσεις του δικαστηρίου, π.χ. ΑΠ 183/2014.

δημόσιας τέλεσης αναφέρονται ο προφορικός λόγος, ο τύπος,¹⁷⁴ γραπτά κείμενα πέρα από τον τύπο, εικονογραφήσεις και κάθε άλλο μέσο όπως π.χ. καλλιτεχνικά έργα ή διαφημίσεις. Σημαντικό είναι να παρατηρηθεί η έκφραση «εκ μόνου του λόγου» που προηγείται της εθνικής ή φυλετικής καταγωγής και λειτουργεί συσταλτικά ως προς το αξιόποινο, καθώς περιορίζει την αξιόποινη προτροπή μόνο στις περιπτώσεις που αιτία της είναι αποκλειστικά η φυλετική ή εθνική καταγωγή ή το θρήσκευμα μιας ομάδας και όχι οποιοσδήποτε άλλος λόγος (π.χ. η αντισυναλλακτική της συμπεριφορά).¹⁷⁵

Στο άρθρο 1§2 του ν. 927/1979 προβλεπόταν το έγκλημα της σύστασης ή συμμετοχής σε οργάνωση που προωθεί τις συγκεκριμένες διακρίσεις. Η έννοια της οργάνωσης έχει ερμηνευθεί ως κάθε σύνολο ή ένωση προσώπων, νόμιμο ή παράνομο, εφόσον διακρίνεται από στοιχειώδη στοιχεία οργάνωσης όπως διοίκηση, ιεραρχία, συντονισμό και κοινό σκοπό.¹⁷⁶ Η προώθηση των διακρίσεων πρέπει να γίνει είτε με την μορφή της «οργανωμένης προπαγάνδας», δηλαδή με συστηματικό και μεθοδευμένο τρόπο, είτε με κάθε μορφή δραστηριότητας, δηλαδή ακόμα και με την ευκαιριακή διάδοση ιδεών. Στο άρθρο 2 του ν. 927/1979¹⁷⁷ προβλεπόταν το έγκλημα της έκφρασης προσβλητικών ιδεών λόγω φυλετικής ή εθνικής καταγωγής ή λόγω θρησκευάτος. Το έγκλημα αυτό απαιτούσε μόνο την δημόσια έκφραση προσβλητικών απόψεων, χωρίς κάποια προτροπή για πράξεις εις βάρος των προσώπων αυτόν, παρουσιάζόμενο έτσι ως μια διακεκριμένη μορφή της εξύβρισης του άρθρου 361ΠΚ.¹⁷⁸ Τέλος,¹⁷⁹ στο άρθρο 3 του

---

¹⁷⁴ Με την έννοια του άρθρου 1 α.ν. 1092/1938, «παν ό,τι εκ τυπογραφίας ή οιοσδήποτε άλλου μηχανικού ή χημικού μέσου, παράγεται εις όμοια αντίτυπα και χρησιμεύει εις πολλαπλασιασμό ή διάδοση χειρογράφων, εικόνων, παραστάσεων μετά ή άνευ σημειώσεων, ή μουσικών έργων μετά κειμένου ή επεξηγήσεων, ή φωνογραφικών πλακών».

¹⁷⁵ Η απαίτηση αυτή άλλαξε με τις τροποποιήσεις του ν. 4285/2014, με το νέο άρθρο 1§1 πλέον να αρκείται απλά στο να προσδιορίζονται τα θύματα της συμπεριφοράς από κριτήρια όπως η εθνική και φυλετική καταγωγή, δηλαδή χαλαρώνει πολύ την απαίτηση για έναν ειδικό σκοπό στο αντιρατσιστικό έγκλημα.

¹⁷⁶ Αποστολάκης ο. π., σελ. 1186.

¹⁷⁷ Παλιό άρθρο 2 ν. 927/1979: «Όστις δημοσίως είτε προφορικώς είτε δια του τύπου ή δια γραπτών κειμένων ή εικονογραφήσεων ή παντός ετέρου μέσου, εκφράζει ιδέας προσβλητικές κατά προσώπου ή ομάδος προσώπων λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρις ενός έτους ή χρηματική ποινή ή και δι' αμφοτέρων των ποινών τούτων».

¹⁷⁸ Έτσι Μοροζίνης, ο. π. σελ. 450 με την επισήμανση πάντως ότι αυτό έχει νόημα μετά την προηγούμενη νομοθετική τροποποίηση του ν. 2910/2001 που έκανε με το άρθρο 39§4 το έγκλημα αυτεπαγγέλτως διωκόμενο γιατί κατά τα λοιπά οι ποινές είναι ίδιες με την εξύβριση. Αντίθετα Αποστολάκης (2002) σελ. 1187, ο οποίος επισημαίνει διαφορές μεταξύ των δύο αδικημάτων όπως το ότι η εξύβριση μπορεί να συντελεσθεί και ιδιωτικά. Επί του τελευταίου πάντως μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι η δημόσια τέλεση μιας πράξης δεν είναι απαραίτητα aliud σε σχέση με την ιδιωτική, καθώς η τελευταία υπό συγκεκριμένες («ειδικές») περιστάσεις τελούμενη μπορεί να μεταπίπτει στην κατηγορία της πρώτης.

ν. 927/1979¹⁸⁰ τυποποιούνταν η άρνηση προμήθειας αγαθών ή προσφοράς υπηρεσιών λόγω καταγωγής ή θρησκευματος, ένα υπαλλακτικά μικτό έγκλημα που τελείται από κατ' επάγγελμα προμηθευτές αγαθών ή προσφέροντες κάποια υπηρεσία που αρνούνται να το κάνουν αυτό για το μέλος μιας ομάδας λόγω των προηγούμενων κριτηρίων.

2.1.2. Η κριτική στον παλιό ν. 927/1979

Ο νόμος δεν παρέμεινε (σχεδόν) ανεφάρμοστος, ωστόσο, όχι επειδή στην Ελλάδα δεν υπήρξαν περιστατικά ρατσιστικής βίας ή ρατσιστικού λόγου,¹⁸¹ αλλά επειδή η νομοτεχνική του κατάστρωση παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα που δημιούργησαν τόσο θεωρητικές αμφιβολίες όσο και πρακτικές δυσχέρειες στην εφαρμογή.¹⁸² Πρωτίστως, κεντρικό ζήτημα αποτέλεσε η ένσταση για την αναγκαιότητα της αντιρατσιστικής νομοθεσίας λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα της και των διχογνωμιών ως προς το προστατευόμενο από αυτήν έννομο αγαθό,¹⁸³ με τα περισσότερα προβλήματα να δημιουργούνται από τη διάταξη του άρθρου 2. Η απαγόρευση που έθετε το άρθρο στην έκφραση ιδεών προσβλητικών για άτομο ή ομάδα ατόμων λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής τους φαινόταν ως απόλυτη, καθώς δεν συνδεόταν με κάποια προσβολή άλλου εννόμου αγαθού και δεν προέβλεπε ούτε συγκεκριμένες προϋποθέσεις ως προς τον τρόπο τέλεσης, ούτε τη δυνατότητα εφαρμογής ενός ειδικού λόγου άρσης του αδίκου, όπως αυτός του άρθρου 367ΠΚ στα εγκλήματα κατά της τιμής, με αποτέλεσμα να επικριθεί ως παραβιάζουσα τον πυρήνα του δικαιώματος έκφρασης του άρθρου 14§1Σ.¹⁸⁴ Στην ίδια προβληματική, ανήκει και η κριτική σχετικά με το «μίσος» ως δυνητικό αποτέλεσμα της

---

¹⁷⁹ Δεδομένου ότι το άρθρο 4 καταργήθηκε με το α. 39§4 ν. 2910/2001 και το άρθρο 5 ορίζει απλώς την έναρξη ισχύος του νομοθετήματος, το 3ο άρθρο εξετάζεται ως τελευταίο.

¹⁸⁰ Παλιό άρθρο 3 ν. 927/1979: «Δια φυλακίσεως μέχρι ενός έτους ή δια χρηματικής ποινής η δι' αμοτέρων των ποινών τούτων τιμωρείται όστις κατ' επάγγελμα προμηθεύων αγαθά ή προσφέρων υπηρεσίας αρνείται εις τινά την παροχή τούτων μόνον λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής αυτού ή εξαρτά την παροχή του από όρο αναγόμενο εις την φυλετική ή εθνική καταγωγή τινός»

¹⁸¹ Κάθε άλλο σύμφωνα με την πρόσφατη έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη, Το φαινόμενο της ρατσιστικής βίας στην Ελλάδα και η αντιμετώπισή του, Σεπτέμβριος 2013, διαδικτυακά διαθέσιμο στο: <http://www.synigoros.gr/resources/docs/eidikiethesiratsistikiviva.pdf>. Ιδιαίτερα την τελευταία διετία πριν την ψήφιση του ν. 4285/2014 τα ποσοστά σημείωσαν ραγδαία αύξηση, βλ. 6-15 της έκθεσης

¹⁸² Στις δευτερες στάθηκε η απόφαση 513/2009 του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών [αδημοσίευτη, το κείμενο από παραπομπή του Μοροζίνη, ο. π. σελ. 447]: «Το γεγονός ότι επί 30 περίπου χρόνια ο νόμος 927/1979 έχει ελάχιστα εφαρμοστεί δεν σημαίνει ότι είναι αντισυνταγματικός, αλλά τη δυσχέρεια υπαγωγής στις διατάξεις του νόμου αυτού συγκεκριμένης συμπεριφοράς προσώπων, λόγω της παρεχόμενης από τις ως άνω συνταγματικές διατάξεις ελευθερίας της έκφρασης των στοχασμών του ατόμου που περιορίζει το πεδίο εφαρμογής του νόμου αυτού».

¹⁸³ Ζήτημα που θα αναλυθεί κατωτέρω, υπό 3.1.

¹⁸⁴ Βασματζίδης (2015), σελ. 12, Μοροζίνη, ο. π. σελ. 452.

προσβολής, καθώς η αποδοχή της πρόκλησης ενός συναισθήματος ως ποινικά αξιόποινης πράξης θα ήταν αντίθετη στη θεμελιώδη αρχή cogitationis poenam nemo patitur που απαγορεύει την ποινικοποίηση του φρονήματος και θεμελιώνεται ρητά στο άρθρο 7§1Σ.¹⁸⁵ Πέραν αυτών, ιδιαίτερα προβληματική από πρακτικής σκοπιάς αποδείχθηκε η πρόβλεψη του νόμου που ίσχυσε για 22 χρόνια για κατ' έγκληση κίνηση της ποινικής δίωξης στα εγκλήματά του, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις τα θύματα της ρατσιστικής βίας ανήκουν σε μειονότητες ή οικονομικά αδύναμες ομάδες που δεν είναι πάντα σε θέση να αντιληφθούν και να ανταποκριθούν στις προβλέψεις του νόμου για την ικανοποίηση των δικαιωμάτων τους. Σημαντικές ήταν, σε κάθε περίπτωση, και οι αδυναμίες της διάταξης του άρθρου 1§1 του νόμου σε τεχνικό επίπεδο, αφενός λόγω της δυσχέρειας ως προς την εκτίμηση της προσφορότητας της ρατσιστικής προτροπής να θέσει όρους δυνητικής διακινδύνευσης για το προστατευόμενο αγαθό, είτε νοηθεί υπερατομικά ως δημόσια τάξη, είτε ως επιμέρους ατομικά αγαθά των μελών της ομάδας, και αφετέρου λόγω της εξαιρετικά περιοριστικής επιλογής του «εκ μόνου του λόγου» που επέτρεπε την δυνητική απαλλαγή πολλών κατηγορουμένων αν μπορούσαν να δημιουργήσουν αμφιβολίες για το ζήτημα αυτό, που, εξάλλου, άπτεται του εσωτερικού τους κόσμου.¹⁸⁶ Τέλος, διατυπώθηκε από τον Αποστολάκη και η άποψη¹⁸⁷ ότι ο νόμος παρέλειψε να συμπεριλάβει τις «πεποιθήσεις» κάθε είδους και να καταστήσει αξιόποινη μια συμπεριφορά διακρίσεων στο εργασιακό πεδίο, με τη μορφή της άρνησης ενός εργοδότη να προσλάβει εργαζόμενο λόγω των κριτηρίων που τυποποιούνται στα εγκλήματα του νόμου.

2.2. Οι τροποποιήσεις του ν. 4285/2014 στον ν. 927/1979: η σημερινή ελληνική αντιρατσιστική νομοθεσία

Οι νομοθετικές και κοινωνικές αυτές εξελίξεις, με κυριότερο παράγοντα την ενωσιακή υποχρέωση του ελληνικού κράτους να τροποποιήσει την αντιρατσιστική του

---

¹⁸⁵ Σε μια σύμφωνη με το Σύνταγμα και συστηματική ερμηνεία της διάταξης θα ήταν αναγκαίο να αξιωνούμε «μια εμπειρική αποτύπωση του μίσους στον κοινωνικό ιστό», όπως άλλωστε και οι διακρίσεις με την βία έχουν εμπειρικό αποτέλεσμα, βλ. Βασματζίδη (2015) σελ. 13.

¹⁸⁶ Αυτή φαίνεται να ήταν και μια κρίσιμη παράμετρος στην πολύκροτη υπόθεση του συγγραφέα που έγραψε ένα βιβλίο με αναθεωρητικό περιεχόμενο και τίτλο «Εβραίοι. Όλη η αλήθεια» και επιλύθηκε με την απόφαση ΟΛΑΠ 3/2010, ΠοινΧρ 2010, σελ. 456, όπου και το Ακυρωτικό εντόπισε ότι το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών ορθά έκρινε ότι ο κατηγορούμενος δεν προχώρησε στις άκρως προσβλητικές για τους Εβραίους κρίσεις «εκ μόνου του λόγου» της εθνικής ή φυλετικής τους καταγωγής, βλ. αναλυτικά κεφάλαιο ΣΤ'..

¹⁸⁷ Αποστολάκης ο. π., σελ. 1188.

νομοθεσία στο πλαίσιο της επίτευξης του επιδιωκόμενου από την απόφαση – πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ αποτελέσματος, οδήγησαν στην συζήτηση για την ψήφιση ενός νέου αντιρατσιστικού νομοσχεδίου. Η διαδικασία που προηγήθηκε της ψήφισής του ήταν από τις πιο έντονες, καθώς η συζήτηση ξεκίνησε στην Βουλή τον Δεκέμβριο του 2011 και ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 2014 μετά από πολλές αντιδράσεις, ενστάσεις και τροποποιήσεις¹⁸⁸ με την ψήφιση του ν. 4285/2014 με τίτλο «Τροποποίηση του ν. 927/1979 (Α' 139) και προσαρμογή του στην απόφαση – πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328) και άλλες διατάξεις».

2.2.1. Το άρθρο 1 του νόμου

Στο πρώτο άρθρο του ν. 4285/2014 εισάγονται σημαντικές τροποποιήσεις σε σχέση με το προγενέστερο καθεστώς, καθώς εισάγεται μια μακροσκελής διάταξη με 5 παραγράφους. Στην πρώτη παράγραφο τυποποιείται το έγκλημα της δημόσιας υποκίνησης βίας ή μίσους, σύμφωνα με το οποίο: *«Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων, τιμωρείται με φυλάκιση τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων ευρώ».*¹⁸⁹ Η εν λόγω σύνθετη νομοτυπική μορφή χρήζει ιδιαίτερα προσεκτικής

---

¹⁸⁸ Από την πρώτη στιγμή ασκήθηκαν αμφίπλευρες πολιτικές πιέσεις, από τη μία πλευρά με επιχείρημα τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και διακίνησης των ιδεών και από την άλλη πλευρά με επιχείρημα τη μη συμπερίληψη με ονομαστική αναφορά συγκεκριμένων εγκλημάτων κατά των Χριστιανών της Ανατολής. Σημειωτέον ότι τον Μάιο του 2013 υπήρξε ολοκληρωμένη μορφή του νομοσχεδίου με αιτιολογική έκθεση, η οποία δεν ήρθε ποτέ προς ψήφιση στην βουλή λόγω διαφωνιών στο εσωτερικό των τότε κυβερνώντων κομμάτων.

¹⁸⁹ Η διεύρυνση των βάσεων των διακρίσεων από τον Έλληνα νομοθέτη, ώστε να συμπεριληφθούν σε αυτές το χρώμα, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ταυτότητα του φύλου και η αναπηρία, εμφανίστηκε ως «εθνική επιλογή» και ενόχλησε, όπως ήταν αναμενόμενο ομάδες πολιτών που στοχοποιούν συχνά τις συγκεκριμένες ομάδες, οι οποίες και ασκούσαν πίεση για τη μη ψήφιση του νομοσχεδίου, επικαλούμενες την ελευθερία του λόγου. Η επιλογή ωστόσο του νομοθέτη εμφανίζεται ορθή αν λάβει κανείς υπόψη του την ένταση της στοχοποίησης των συγκεκριμένων ομάδων και τη μέσω αυτής περιθωριοποίησή τους βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2015), σελ. 730

ανάλυσης, καθώς τυποποιεί ένα υπαλλακτικά μικτό έγκλημα¹⁹⁰ ως προς τα αποτελέσματά του, δηλαδή τις διακρίσεις¹⁹¹, το μίσος¹⁹² ¹⁹³ ή τη βία¹⁹⁴ κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων που προσδιορίζονται βάσει των κριτηρίων που τίθενται, με τρόπο, όμως, που διακρίνεται στη συνέχεια σε δύο σωρευτικά μικτές παραλλαγές:¹⁹⁵ με τρόπο που εκθέτει την δημόσια τάξη σε κίνδυνο ή που ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των παραπάνω προσώπων. Ως προς τον βαθμό προσβολής, μολονότι το έγκλημα φαίνεται αρχικά να είναι αφηρημένα-συγκεκριμένης διακινδύνευσης (άλλως δυνητικής διακινδύνευσης ή απόπειρας πρόκλησης κινδύνου)¹⁹⁶ σε κάθε περίπτωση από τη διατύπωση «μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία», πρέπει να προσεχθεί ότι η προσβολή του εννόμου αγαθού της δημόσιας τάξης ή των ατομικών εννόμων αγαθών συγκαθορίζεται από τον τρόπο υλοποίησης της προτροπής,¹⁹⁷ με την πρώτη μορφή να φαίνεται να τυποποιεί έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης για τη δημόσια τάξη («εκθέτει την δημόσια τάξη σε κίνδυνο»). Έντονη

---

¹⁹⁰ Για την έννοια των μικτών εγκλημάτων και τις διακρίσεις τους βλ. Μανωλεδάκη (2005), σελ. 361-364.

¹⁹¹ Η έννοια των διακρίσεων δε χρησιμοποιείται στον Ποινικό Κώδικα, ενώ επιπλέον είναι έννοια με εξαιρετικά ευρύ περιεχόμενο, αφού μπορεί να καλύψει κάθε πιθανή υποτίμηση ενός ατόμου. Ωστόσο ερμηνευτικά εργαλεία μπορεί να εξασφαλίσει κανείς αν ανατρέξει στη Διεθνή Σύμβαση του ΟΗΕ για την αντιμετώπιση των φυλετικών διακρίσεων. Ειδικότερα όπως προκύπτει από το πρώτο άρθρο της Σύμβασης, ο όρος φυλετική διάκριση «υπονοεί πάσα διάκριση, εξαίρεση, παρεμπόδιση ή προτίμηση βασιζόμενη επί της φυλής, του χρώματος, της καταγωγής, ή της εθνικής ή εθνολογικής προελεύσεως, με σκοπό ή αποτέλεσμα εκμηδενίσεως ή διακινδυνεύσεως της αναγνωρίσεως, απολαύσεως ή ασκήσεως, υπό όρους ισότητας, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών εις τον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, μορφωτικό, ή οιονδήποτε άλλο τομέα του δημοσίου βίου»

¹⁹² Όσον αφορά την έννοια του μίσους ο Ευρωπαϊός νομοθέτης φαίνεται απλώς να ταυτολογεί, όταν σημειώνει ότι: «ο όρος μίσος θα πρέπει να νοηθεί ως αναφερόμενος σε μίσος που βασίζεται στη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, ή την εθνική ή εθνοτική καταγωγή». Συμεωνίδου-Καστανίδου (2015), σελ. 732

¹⁹³ Η έννοια του μίσους συναντάται στα άρθρα 155 και 181 ΠΚ κατά την ερμηνεία των οποίων γίνεται δεκτό ότι έχει ουσιαστικά το περιεχόμενο με το οποίο χρησιμοποιείται και στην καθημερινή ζωή, ότι είναι δηλαδή το συναίσθημα έντονης εχθρότητας που κάνει τον δράστη να επιθυμεί το κακό για εκείνον εναντίον του οποίου στρέφεται. Χαραλαμπίδης (2011), σελ. 1379

¹⁹⁴ Πράξη βίας θεωρείται κάθε μεταβίβαση υλικής δύναμης επάνω σε πρόσωπο ή πράγμα, χωρίς κατ' ανάγκη να προκαλείται και σωματική βλάβη ή φθορά αντίστοιχα. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2015), σελ. 732

¹⁹⁵ Σωρευτικά μικτές με το σκεπτικό ότι αφενός κάθε μια εγκολπώνει προσβολή διαφορετικών εννόμων αγαθών (δημόσια τάξη στην πρώτη – ατομικά έννομα αγαθά της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας και της ελευθερίας στην δεύτερη) και άρα ως διαφορετικά εγκλήματα θα πρέπει να συρρέουν αληθινά και αφετέρου ότι θα προέκυπτε ζήτημα ισότιμης και αναλογικής μεταχείρισης ως προς την ποινή στην περίπτωση που είχαμε την ίδια ποινή τόσο για έναν δράστη που προσβάλλει μόνον την δημόσια τάξη όσο και για έναν άλλο που πέρα από την δημόσια τάξη προσβάλλει και τα ατομικά έννομα αγαθά των προσώπων που ανήκουν στην ομάδα εναντίον της οποίας ασκείται η ρατσιστική επίθεση.

¹⁹⁶ Καϊάφα – Γκμπάντι (2005), σελ. 84.

¹⁹⁷ Έτσι και σε εγκλήματα όπως η επικίνδυνη σωματική βλάβη του άρθρου 309ΠΚ, βλ. Συμεωνίδου Καστανίδου 1η έκδοση, (2006), σελ. 132-135

διχογνωμία υπάρχει, ωστόσο, για την δεύτερη μορφή που αναφέρεται σε τρόπο που «ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων», καθώς σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου για το συγκεκριμένο άρθρο «δεν αρκεί η απλή αφηρημένη πιθανολόγηση της έκθεσης σε κίνδυνο μιας ομάδας, ενός προσώπου ή πράγματος, αλλά απαιτείται να εκτιμάται κάθε φορά η προσφορότητα του συγκεκριμένου κινδύνου, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις ειδικότερες συνθήκες και περιστάσεις μέσα στις οποίες εκδηλώνεται η υπό κρίση συμπεριφορά, όσο και την ενδεχόμενη προσβολή των γενικότερων συνθηκών που εξασφαλίζουν την ειρηνική και ομαλή κοινωνική συμβίωση».¹⁹⁸ Η διατύπωση αυτή μάλλον περιπλέκει τα πράγματα, αφού αφενός αξιώνει «προσφορότητα του συγκεκριμένου κινδύνου»¹⁹⁹ και αφετέρου θέτει τη δημόσια τάξη ως κεντρικό μέγεθος, με αποτέλεσμα να έρχεται σε αντίφαση με την επιλογή της δυνητικής διακινδύνευσης που φαίνεται ότι κάνει ο νόμος ως προς το αποτέλεσμα του εγκλήματος («μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία) και να μην διευκρινίζει τον βαθμό προσβολής για τα ατομικά έννομα αγαθά. Έτσι, παρουσιάζεται η υποκίνηση ως προστάδιο δυνητικής διακινδύνευσης αορίστου αριθμού ατομικών εννόμων αγαθών που προσλαμβάνει τον χαρακτήρα εγκλήματος αφηρημένης διακινδύνευσης. Διέξοδο σ' αυτό το δυσχερές ζήτημα που προκαλείται από την αντιφατική επιλογή του νομοθέτη να ορίσει ως δυνητικά κινδυνώδη τα αποτελέσματα των προτρεπόμενων πράξεων και όχι ως δυνητικά κινδυνώδη την ίδια την προτροπή²⁰⁰, και μέχρι να τροποποιηθεί η διάταξη και να διατυπωθεί αρτιότερα, θα μπορούσε να δώσει κατά τη γνώμη μου μια ερμηνεία που θα διέκρινε μεταξύ δύο σωρευτικά μικτών εγκλημάτων στο άρθρο 1§1: ως προς την δεύτερη παραλλαγή του ένα έγκλημα αφηρημένης-συγκεκριμένης (άλλως δυνητικής) διακινδύνευσης των ατομικών εννόμων αγαθών της ζωής, της ελευθερίας και της σωματικής ακεραιότητας των απειλούμενων από την υποκίνηση προσώπων που ορίζεται από τον νόμο ως ανάλογης απαξίας και βαρύτητας με το έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης της δημόσιας τάξης που

---

¹⁹⁸ Διατύπωση που δεν φαίνεται να καταλείπει περιθώρια αμφισβήτησης για το ότι ο νομοθέτης επιθυμούσε ως προϋπόθεση την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου κινδύνου ως εμπειρικό μέγεθος, προκειμένου να αξιολογηθεί αν αυτός είναι ή όχι πρόσφορος βλ. Αιτιολογική Έκθεση ν. 4285/2014.

¹⁹⁹ Παπαχαραλάμπους, ο.π, αφού αντί να ορίσει την δυνητική επικινδυνότητα στην δεύτερη παραλλαγή του εγκλήματος προτίμησε την ασαφή έννοια «ενέχει απειλή».

²⁰⁰ Παπαχαραλάμπους, ο. π , ο οποίος μιλάει για «αυτοϋπονόμευση» της διάταξης του άρθρου 1§1.

τυποποιείται στην πρώτη παραλλαγή.²⁰¹ Η εν λόγω θεώρηση επιτυγχάνει την εναρμόνιση μεταξύ των δύο παραλλαγών ως προς το αποτέλεσμα, υπηρετεί τη λογική της τελικής αναγωγής σε έναν πρόσφορο κίνδυνο²⁰² για τις γενικότερες συνθήκες που εξασφαλίζουν την ειρηνική και ομαλή κοινωνική συμβίωση που τίθεται ρητά από την αιτιολογική έκθεση και προσπαθεί να δικαιολογήσει την αντίφαση της διατύπωσης του νόμου υπό το πρίσμα μιας πιο προωθημένης ως προς τον βαθμό προσβολής προστασίας των προσωπικών εννόμων αγαθών σε σχέση με το απρόσωπο έννομο αγαθό της δημόσιας τάξης.²⁰³

Πέρα από αυτό το εξαιρετικά ακανθώδες ζήτημα, διατηρούν και στο πλαίσιο των τροποποιήσεων του ν.4285/2014 την αξία τους οι παρατηρήσεις που έγιναν στο πλαίσιο της ανάλυσης του προηγούμενου άρθρου 1 του ν. 927/1979 σχετικά με την απαίτηση η πράξη να τελείται δημόσια, τα μέσα τέλεσης πράξης, τα κριτήρια που αποτελούν αίτια της ρατσιστικής συμπεριφοράς και την έννοια της προτροπής, με άξιες αναφοράς διαφοροποιήσεις την αντικατάσταση της φράσης «εκ μόνου του λόγου» με τη φράση «που προσδιορίζονται με βάση»²⁰⁴ και την προσθήκη του διαδικτύου στα μέσα της δημόσιας τέλεσης. Στην δεύτερη παράγραφο του άρθρου 1 του ν. 4285/2014 προστίθεται ουσιαστικά το έννομο αγαθό της ιδιοκτησίας για πράγματα που χρησιμοποιούνταν από τα πρόσωπα θύματα του εγκλήματος της παρ. 1, με ρητή απαίτηση να τελείται η πράξη

---

²⁰¹ Με άλλα λόγια, μια συγκεκριμένη διακινδύνευση της δημόσιας τάξης θεωρείται ίσης απαξίας με μια δυνητική διακινδύνευση προσωπικών εννόμων αγαθών όταν αμφότερες γίνονται με την δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους από ρατσιστικούς λόγους. Το τεκμήριο συνίσταται στο ότι για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις της αναλογικότητας ενός σωρευτικά μικτού εγκλήματος τιμωρούμενου με την ίδια ποινή εξομοιώνεται το αποτέλεσμα της δεύτερης παραλλαγής με το αποτέλεσμα της πρώτης παραλλαγής ως προς την απαξία τους.

²⁰² Και όχι μιας «απλής αφηρημένης πιθανολόγησης της έκθεσης σε κίνδυνο μιας ομάδας, ενός προσώπου ή ενός πράγματος» που θέτει σημαντικό εμπόδιο στο να μιλούσαμε για έγκλημα αφηρημένης διακινδύνευσης στην περίπτωση της δεύτερης παραλλαγής

²⁰³ Αντίθετη στο γράμμα, αλλά «εντός του πνεύματος του νόμου» ερμηνεία προτείνει ο Παπαχαράλαμπος, ο.π. σελ. 2, καταλήγοντας σε έγκλημα δυνητικής διακινδύνευσης για αμφότερες τις παραλλαγές, με επιχείρημα πέρα από τα παραπάνω αναφερόμενα και παραπεμπόμενα από το έργο του και το ότι η αξίωση για συγκεκριμένο κίνδυνο είναι υπέρμετρα ευμενής για τον δράστη. Στον αντίποδα, ως συγκεκριμένης διακινδύνευσης έγκλημα σε αμφότερες τις παραλλαγές το ερμηνεύει ο Αναγνωστόπουλος, βλ. Παρατηρήσεις στον Ν. 4285/2014, μέρος Α΄, 2014, διαδικτυακά διαθέσιμο στο <http://tinyurl.com/q4ffa31>, με επιχείρημα την έννοια της απειλής στο 333ΠΚ και την ανάγκη εναρμόνισης των δύο παραλλαγών.

²⁰⁴ Κάτι τέτοιο χαλαρώνει τις απαιτήσεις του αιτιώδους συνδέσμου προκειμένου να πραγματοποιηθεί το έγκλημα, καθώς επιτρέπει την σόρευση και άλλων κινήτρων στη συμπεριφορά του δράστη όπως λ.χ. η επιθυμία του να επικρατήσουν ιδεολογικά οι ιδέες του ή ακόμα και η πίστη του στην αλήθεια των λεγόμενων του.

με τρόπο που «εκθέτει σε κίνδυνο την δημόσια τάξη»,²⁰⁵ ενώ στην παράγραφο 3 του ίδιου άρθρου τυποποιείται διακεκριμένη μορφή του εγκλήματος των προηγούμενων παραγράφων, για την περίπτωση που η δημόσια προτροπή είχε ως αποτέλεσμα την τέλεση εγκλήματος. Στην παράγραφο 4 διατηρείται ουσιαστικά η τιμώρηση της οργανωμένης ρατσιστικής δράσης μέσα από τη σύσταση ή συμμετοχή σε ενώσεις προσώπων οποιασδήποτε μορφής που επιδιώκουν συστηματικά την τέλεση των πράξεων των παρ. 1 και 2,²⁰⁶ με την προσθήκη ρήτρας ρητής επικουρικότητας («αν η πράξη δεν τιμωρείται βαρύτερα με άλλη διάταξη»).²⁰⁷ Τέλος, η πέμπτη και τελευταία παράγραφος του άρθρου καθιερώνει ειδική διακεκριμένη μορφή του εγκλήματος, όταν αυτό τελείται από δημόσιο λειτουργό ή υπάλληλο.

2.2.2. Το άρθρο 2 του νόμου

Εξίσου σημαντικά νομοτεχνικά και δογματικά ζητήματα προκύπτουν και στην ερμηνεία του άρθρου 2 του ν. 4285/2014 που τροποποιεί το άρθρο 2 του ν. 927/1979 τυποποιώντας το έγκλημα της δημόσιας επιδοκimasίας ή άρνησης εγκλημάτων. Σύμφωνα με την πρώτη παράγραφο του άρθρου, «Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, επιδοκιμάζει, ευτελίζει ή κακόβουλα αρνείται την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα εγκλημάτων γενοκτονιών,

---

²⁰⁵ Η ρητά διατυπωμένη αυτή απαίτηση στο άρθρο 1§2 φαίνεται να προβληματίζει ακόμα περισσότερο ως προς την φύση του εγκλήματος του 1§1. Αν μεν το τελευταίο τυποποιούσε εγκλήματα συγκεκριμένης μόνον διακινδύνευσης θα ήταν περιττολογία, αφού ήδη αναφέρεται στην §2 ότι η πράξη τελείται «με τα μέσα και τους τρόπους» του εγκλήματος της §1, ενώ αν ο νομοθέτης δεν περιλάμβανε καθόλου αυτήν την φράση θα συναγόταν το συμπέρασμα ότι το έγκλημα της §2 που προσβάλλει το ατομικό έννομο αγαθό της ιδιοκτησίας θα ακολουθήσει την τυποποίηση της δεύτερης παραλλαγής του εγκλήματος της §1 που επίσης προσβάλλει ατομικά έννομα αγαθά και άρα θα νοηθεί ως έγκλημα αφηρημένης-συγκεκριμένης (άλλως δυνητικής) διακινδύνευσης. Η επιλογή του νομοθέτη να διαφοροποιήσει ρητά τον βαθμό προσβολής της ιδιοκτησίας σε σχέση με τα άλλα ατομικά έννομα αγαθά φαίνεται να συνηγορεί σε μια ερμηνεία του τωρινού γράμματος του νόμου με την άποψη που εκφράζεται στην παρούσα για το έγκλημα του 1§1: αν μια δυνητική διακινδύνευση της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας και της υγείας τελούμενη στο πλαίσιο υποκίνησης από ρατσιστικούς λόγους μπορεί να θεωρηθεί απαξιολογικά ανάλογης βαρύτητας με μια συγκεκριμένη διακινδύνευση της δημόσιας τάξης που τελείται στο ίδιο πλαίσιο, δεν ισχύει το ίδιο και για το λιγότερο απαξιολογικά φορτισμένο έννομο αγαθό της ιδιοκτησίας. Η προσβολή του τελευταίου πρέπει να γίνεται με τρόπο που φτάνει στο επίπεδο της συγκεκριμένης διακινδύνευσης της δημόσιας τάξης για να θεωρηθεί ανάλογη προσβολή με αυτήν των δύο παραλλαγών της §1 και να τιμωρηθεί με την ίδια με αυτήν ποινή.

²⁰⁶ Ισχύουν όσα και παραπάνω αναλυθέντα για την έννοια της οργάνωσης, βλ. κεφ. 3 σελ. 39 της παρούσας.

²⁰⁷ Τη ρήτρα χαρακτηρίζει ως «ψευδεπίγραφη» ο Παπαχαράλαμπος, καθώς κρίνει ότι «όλες οι δομικά ομόλογες διατάξεις περί τη δημόσια τάξη τιμωρούνται ελαφρύτερα, ενώ ειδικά η πράξη του άρθρου 186§1ΠΚ συνάπτεται στενά με το απολειπόμενο έγκλημα, αυτή του άρθρου 195ΠΚ προϋποθέτει οπλισμό της καταρτιζόμενης ομάδας και οι διατάξεις για τις εγκληματικές οργανώσεις εξ ορισμού δεν περιορίζονται στην υποκίνηση».

εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων του ναζισμού που έχουν αναγνωριστεί με αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή της Βουλής των Ελλήνων και η συμπεριφορά αυτή στρέφεται κατά ομάδας προσώπων ή μέλους της που προσδιορίζεται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, όταν η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται κατά τρόπο που μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος ή ενέχει απειλητικό ή υβριστικό χαρακτήρα κατά μιας τέτοιας ομάδας ή μέλους της, τιμωρείται με τις ποινές της παραγράφου 1 του προηγούμενου άρθρου». Δεδομένης της εξέτασης του μεγάλου ζητήματος της συνταγματικότητας του εν λόγω εγκλήματος και της σχέσης του αναθεωρητικού λόγου, της ελευθερίας της έκφρασης και της αντιρατσιστικής νομοθεσίας στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, θα γίνει εδώ λόγος για τα αμιγώς νομοτεχνικά προβλήματα της διάταξης.

Στην έκθεση της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής²⁰⁸ επισημαίνονται ήδη συγκεκριμένες αδυναμίες όπως η έλλειψη παραπομπής στα άρθρα 7 έως 15 του ν. 3948/2011 (*«προσαρμογή των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου προς τις διατάξεις του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου που κυρώθηκε με το ν. 3003/2002»*) και η έλλειψη πρόβλεψης ενός ειδικού λόγου άρσης του αδίκου κατά το πρότυπο του άρθρου 367ΠΚ, κάτι που θα οδηγούσε με εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας και στη νομική στάθμιση μιας σύγκρουσης με την ελευθερία της έκφρασης.²⁰⁹

Κεντρικό νομοτεχνικό ζήτημα της διάταξης όπως και στο άρθρο 1 είναι, ωστόσο, το είδος του εγκλήματος που τυποποιείται, καθώς ως προς την συμπεριφορά που στρέφεται κατά ομάδας προσώπων ή μέλους της που προσδιορίζεται με τα γνωστά κριτήρια τίθενται τέσσερις υπαλλαγές ως προς τον τρόπο τέλεσής της, εκ των οποίων οι δύο πρώτες αναφέρονται στο δυνητικό αποτέλεσμά του («μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος») και οι δύο τελευταίες τον χαρακτηρίζουν ποιοτικά («ενέχει απειλητικό ή υβριστικό χαρακτήρα κατά μιας τέτοιας ομάδας ή μέλους της»). Σε αντίθεση με το έγκλημα του άρθρου 1§1, όμως, δεν γίνεται κάποια αναφορά στα προσβαλλόμενα έννομα

²⁰⁸ Έκθεση επί του Νομοσχεδίου (ν. 4285/2014) της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής, Αναρτητέα στην Κοινοβουλευτική Διαφάνεια, 1 Σεπτεμβρίου 2014, σελ. 2 διαδικτυακά διαθέσιμη στο <http://tinyurl.com/qe9tn41>

²⁰⁹ Στην ίδια την Αιτιολογική Έκθεση, εξάλλου αναφέρεται ότι «σε καμία περίπτωση δεν επιδιώκεται η απαγόρευση, η ιδεολογική χειραγώγηση της επιστημονικής έρευνας».

αγαθά, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αμφιβολίες, ενώ και στην αιτιολογική έκθεση του νόμου δεν αναφέρεται κάτι περισσότερο από το ότι οι εν λόγω συμπεριφορές της επιδοκimasίας ή της κακόβουλης άρνησης ή του ευτελισμού των εγκλημάτων που αναφέρονται πρέπει να «θεωρούνται πρόσφορες να οδηγήσουν στη θυματοποίηση ομάδων και προσώπων».²¹⁰ Ερμηνεύοντας συστηματικά τη διάταξη και σε σχέση με όσα αναφέραμε για το έγκλημα του αρ. 1§1,²¹¹ ως ορθότερη ερμηνεία μάλλον φαίνεται να μιλήσουμε για ένα έγκλημα αφηρημένα-συγκεκριμένης (άλλως δυνητικής) διακινδύνευσης ατομικών εννόμων αγαθών²¹² και συγκεκριμένα της τιμής, της ελευθερίας και της σωματικής ακεραιότητας. Με τη βία και το μίσος να παραπέμπουν σ' αυτήν την κατεύθυνση,²¹³ προβληματικότερη είναι η διατύπωση περί «απειλητικού ή εξυβριστικού χαρακτήρα», καθώς φαίνεται να στρέφεται κατά των ατομικών εννόμων αγαθών της ελευθερίας και της τιμής (ενδεχομένως και της σωματικής ακεραιότητας), αλλά να απαιτεί κάτι λιγότερο από την τέλεση μιας απειλής (333ΠΚ) ή μιας εξύβρισης (361ΠΚ). Ενόψει της ανάγκης αφενός να τηρηθεί μια σχέση αναλογικότητας²¹⁴ ανάμεσα στις διαφορετικές υπαλλαγές και αφετέρου να ικανοποιηθούν τόσο οι απαιτήσεις για «πρόσφορη να οδηγήσει σε θυματοποίηση των προσώπων συμπεριφορά», ορθό φαίνεται να ερμηνευθεί ως έγκλημα αφηρημένα συγκεκριμένης διακινδύνευσης και αυτό της δεύτερης υπαλλαγής του άρθρου 2§1. Πέραν των ζητημάτων αυτών, ως πρόβλημα της διάταξης έχει υποστηριχθεί η αντίθεση στην αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege certa* λόγω της παραπομπής στο δικαιοδοτικό έργο διεθνών δικαστηρίων, με το επιχείρημα ότι αυτό συνιστά υπερβολική απαίτηση από το μέσο πολίτη όσον αφορά τη δυνατότητά του να προβλέψει το αξιόποινο της πράξης του.²¹⁵ Τέλος, στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 2 του ν. 4285/2014 εισάγεται διακεκριμένη μορφή για τέλεση

---

²¹⁰ Ο.π, χωρίς να γίνεται λόγος για τη δημόσια τάξη.

²¹¹ Βλ. ανωτέρω, σελ. 73

²¹² Συνήθως αορίστου αριθμού, παρότι από το γράμμα του νόμου στοιχειοθετείται το έγκλημα και όταν στρέφεται κατά συγκεκριμένου μέλους της ομάδας, κάτι που γεννά ζήτημα για την ενδεχόμενη συρροή του εγκλήματος που θα εξεταστεί στη συνέχεια.

²¹³ Με τις γνωστές επισημάνσεις για την έννοια του «μίσους» και την αξίωση εμπειρικής αποτύπωσης του στον κοινωνικό ιστό. βλ. ανωτέρω κεφάλαιο

²¹⁴ Καϊάφα-Γκμπάντι, ό. π. σελ. 85-86 για την ανάγκη να υπάρχει αναλογικότητα μεταξύ του «ουσιαστικού πυρήνα του αδικού» και της επαπειλούμενης ποινής.

²¹⁵ Αναγνωστόπουλος, Παρατηρήσεις στον Ν. 4285/2014, μέρος Β', 2014, διαδικτυακά διαθέσιμο στο <http://tinyurl.com/omxuhlc>, ο οποίος μιλάει για «ποινικό νόμο εν λευκώ», υπονοώντας ότι ο πρωτεύων κυρωτικός κανόνας του άρθρου 2§1 εν προκειμένω ανεπίτρεπτα συγκαθορίζεται από αποφάσεις διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων, η μελέτη των οποίων είναι απρόσιτη στον μέσο κοινών.

του εγκλήματος από δημόσιο υπάλληλο ή δημόσιο λειτουργό κατά την άσκηση των καθηκόντων του, όπως ακριβώς και στο άρθρο 1§5.

2.2.3. Το έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά (άρθρο 81^A ΠΚ)

Με το άρθρο 10 ν. 4285/2014 προστέθηκε στο Ποινικό μας Κώδικα το άρθρο 81^A, όπου τυποποιήθηκε ως αυτοτελής μορφή αξιόποινης πράξης, «το ρατσιστικό έγκλημα». ²¹⁶Για τη στοιχειοθέτησή του θα έπρεπε η αξιόποινη πράξη να έχει τελεστεί από μίσος λόγω της φυλής, του χρώματος, της θρησκείας, των γενεαλογικών καταβολών της εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ταυτότητας του φύλου, ή της αναπηρίας του παθόντος, ενώ η συνδρομή του συγκεκριμένου όρου οδηγούσε σε αύξηση των απειλούμενων ορίων ποινής για το σύνολο των εγκληματικών πράξεων.

Η συγκεκριμένη διάταξη τροποποιήθηκε με το άρθρο 21 ν. 4336/2015, με το οποίο καταργήθηκε επίσης ο όρος ρατσιστικό έγκλημα και αντικαταστάθηκε από τον όρο έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά. Ο λόγος αυτής της νέας αυτής νομοθετικής παρέμβασης, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα ήταν τα ερμηνευτικά προβλήματα που δημιουργούσε η αναφορά στην έννοια του μίσους, ²¹⁷ που παραπέμπει στην εσωτερική ψυχική κατάσταση του δράστη. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε αποδεικτικές δυσχέρειες και προφανώς συνέβαλλε στη σπανιότητα εφαρμογής σημειώνεται στην Αιτιολογική Έκθεση του Νόμου. Για το λόγο αυτό διευκρινίζεται, «η διάταξη διαμορφώνεται κατάλληλα, ώστε να μην υπάγονται σε αυτή αποκλειστικά δράστες που ενεργούν με κίνητρο το μίσος, αλλά και όταν με οποιοδήποτε άλλο κίνητρο επιλέγουν το θύμα εξαιτίας των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, είτε επειδή το θεωρούν κοινωνικά ευάλωτο, είτε επειδή από προκατάληψη θεωρούν ότι φέρει κάποιες ιδιαίτερες κοινωνικές ιδιότητες».

Η διεύρυνση του αξιοποίνου επιβαλλόταν, άλλωστε και από την Απόφαση-Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ, με βάση το άρθρο 4 της οποίας τα κράτη μέλη οφείλουν να λάβουν τα αναγκαία μέτρα ώστε να εξασφαλίσουν ότι τα ρατσιστικά και ξενοφοβικά κίνητρα –και όχι κατ' ανάγκη το μίσος –θεωρούνται επιβαρυντικές περιστάσεις ή

²¹⁶ Συμεωνίδου-Καστανίδου (2015), σελ. 738

²¹⁷ Διότι, όπως αναφέρθη και ανωτέρω, η αναφορά στη δημιουργία ενός συναισθήματος δημιουργεί ανασφάλεια σχετικά με το περιεχόμενο της αξιόποινης συμπεριφοράς, διότι το δίκαιο ρυθμίζει τις εξωτερικές σχέσεις των ανθρώπων και όχι τα εσωτερικά τους συναισθήματα.

εναλλακτικά, λαμβάνονται υπόψη κατά την επιμέτρηση της ποινής. Πιο συγκεκριμένα, με βάση τη νέα διάταξη, ένα έγκλημα θεωρείται ότι έχει ρατσιστικά κίνητρα όταν από τις περιστάσεις προκύπτει ότι έχει τελεστεί κατά παθόντος η επιλογή του οποίου έγινε λόγω συγκεκριμένων χαρακτηριστικών φυλής, χρώματος κλπ. Η αναφορά αυτή στα αίτια της στοχοποίησης υποδεικνύει ότι η επαύξηση της ποινής συναρτάται με την αυξημένη ενοχή του δράστη,²¹⁸ ενώ από την αναφορά στις περιστάσεις τέλεσης της πράξης, συνάγεται ότι για τη διαπίστωση της συνδρομής των όρων του νόμου λαμβάνονται υπόψη μόνο τα εμπειρικά δεδομένα. Σε κάθε περίπτωση, από το κείμενο του νόμου δεν προκύπτει ότι η ύπαρξη συγκεκριμένων χαρακτηριστικών πρέπει ν' αποτελεί την αποκλειστική αιτία επιλογής του παθόντος. Είναι πιθανό να υπάρχουν περισσότερα του ενός αίτια για την τέλεση του εγκλήματος.²¹⁹

Με το περιεχόμενο αυτό, το έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά μοιάζει, αλλά δεν ταυτίζεται με την απρόκλητη τέλεση μιας αξιόποινης πράξης, όπως τυποποιείται στα άρθρα 308^A, 361^A και 382 ΠΚ. Το απρόκλητο έγκλημα συγκροτείται, όταν ο δράστης στρέφεται εναντίον του γένους των έννομων αγαθών, ώστε στη θέση του θύματος να μπορούσε να βρίσκεται οποιοδήποτε άλλο μέλος μιας ομάδας, ή με άλλα λόγια, όταν δεν υπάρχει οποιαδήποτε σχέση μεταξύ δράστη και θύματος.²²⁰ Αντίθετα, στο έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά είναι πιθανό να στοχοποιείται συγκεκριμένο πρόσωπο, με το οποίο ο δράστης έχει διαμορφωμένη ήδη σχέση.²²¹

---

²¹⁸ Βλ. άρθρο 79 παρ. 3 ΠΚ.

²¹⁹ Αυτό συνέβη σε μία υπόθεση που απασχόλησε πριν από λίγα χρόνια τις δικαστικές αρχές της Μ. Βρετανίας, όταν μία ομάδα έξι νεαρών έβγαλε βίαια έναν Πακιστανό οδηγό ταξί από το όχημά του και τον λιθοβόλησε μέχρι θανάτου φωνάζοντας ρατσιστικά συνθήματα. Όπως προέκυψε, τα κίνητρα των δραστών δεν ήταν μόνο το μίσος για τους ξένους αλλά και η εκδίκηση, αφού το θύμα λίγες μέρες πριν είχε οδηγήσει ομάδα Ασιατών σε τοποθεσία όπου θα συγκρουόταν με αντίπαλη συμμορία. Κατά τη σύγκρουση αυτή καταστράφηκε μία μοτοσυκλέτα, που ανήκε σε έναν από τους δράστες. Η Αστυνομία άσκησε δίωξη κατά των δραστών και πέτυχε την καταδίκη τους για ανθρωποκτονία με δόλο, με την επιβαρυντική περίπτωση του Ρατσιστικού εγκλήματος. Βούλγαρης (2015), σελ. 279

²²⁰ Συμεωνίδου-Καστανίδου (2015), σελ. 738

²²¹ Αν λ.χ ο Α επιτίθεται και προκαλεί επικίνδυνη σωματική βλάβη στον μετανάστη που κατοικεί στην πολυκατοικία του, αφενός επειδή τον ενοχλεί και αφετέρου επειδή γενικά δε θέλει τους μετανάστες, η πράξη του συνιστά έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά, όχι όμως και απρόκλητο έγκλημα. Αντίθετα, η επίθεση στον τυχαίο μετανάστη που βρίσκεται στον δρόμο, συνιστά τόσο έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά όσο και απρόκλητο έγκλημα. Η διάταξη του άρθρου 81^A ΠΚ μπορεί επομένως να εφαρμοστεί και σε συνδυασμό με εκείνες των άρθρων 308 Α, 361^A και 382 ΠΚ.. Η αυξημένη ποινή που θα προκύψει οφείλεται στην ιδιαίτερα αυξημένη ενοχή του υπαιτίου. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2015), σελ. 738

Τέλος τα στοιχεία του άρθρου 81^A ΠΚ μπορούν να καταφαθούν και στην περίπτωση εγκλημάτων που δε θίγουν ατονικά αγαθά, όπως είναι λ.χ τα εγκλήματα διατάραξης της κοινής ειρήνης ή της ειρήνης των πολιτών (άρθρα 189 και 190 ΠΚ αντίστοιχα), τα οποία στρέφονται κατά της δημόσιας τάξης. Η προσβολή της δημόσιας τάξης, η διασάλευση, δηλαδή της «ειρηνικής συνύπαρξης» ανθρώπων και πραγμάτων στον κοινωνικό χώρο μπορεί να ματαιώνει ή να θέτει σε κίνδυνο την απόλαυση ατομικών αγαθών των πολιτών. Η συγκρότηση επομένως των όρων του άρθρου 81^A ΠΚ συναρτάται με τον τρόπο επιλογής των ατόμων των οποίων τα αγαθά προσβάλλονται ή τίθενται σε κίνδυνο, συμπέρασμα που ενισχύεται από το γεγονός ότι το άρθρο 81^A ΠΚ αναφέρεται γενικά στον παθόντα και όχι στον άμεσα παθόντα από την αξιόποινη πράξη, όπως αντίθετα το άρθρο 118 ΠΚ.²²²

2.2.4. Οι λοιπές διατάξεις και τα κενά του νόμου

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση των ρυθμίσεων του ν. 4285/2014, το άρθρο 3 εισάγει την αρχή του παγκόσμιου ενδιαφέροντος²²³ για τα ρατσιστικά εγκλήματα που τελούνται μέσω του διαδικτύου ή άλλου μέσου επικοινωνίας, τόπος τέλεσης των οποίων θεωρείται και η Ελληνική Επικράτεια, εφόσον «στο έδαφός της παρέχεται πρόσβαση στα συγκεκριμένα μέσα, ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασής τους». Η εν λόγω διάταξη μάλλον περιλήφθηκε πλεοναστικά στον νόμο, καθώς τρεις μήνες πριν είχε ήδη τροποποιηθεί το άρθρο 5ΠΚ με το άρθρο 2 ν. 4267/2014²²⁴ που κάνει την ίδια πρόβλεψη για όλα τα εγκλήματα που τελούνται μέσω διαδικτύου και άλλου μέσου επικοινωνίας, άρα και τα εγκλήματα του ν. 4285/2014. Στο άρθρο 4 προβλέπεται ένα πλέγμα προβλέψεων για την ευθύνη νομικών προσώπων που συνδέονται με το ρατσιστικό

---

²²² Αν λ.χ τα μέλη μιας ρατσιστικής οργάνωσης εισβάλλουν σε χώρους διαμονής μεταναστών, διαπράττοντας με ενωμένες δυνάμεις βιαιοπραγίες εναντίον προσώπων, εξαιτίας της εθνικής του καταγωγής, το έγκλημα διατάραξης της κοινής ειρήνης έχει ρατσιστικά χαρακτηριστικά και θα πρέπει ν' αντιμετωπιστεί με αυξημένη ποινή, σύμφωνα με το άρθρο 81^A ΠΚ..Συμεωνίδου –Καστανίδου (2015), σελ. 739

²²³Καϊάφα – Γκμπάντι, ο.π, σελ. 107-111.

²²⁴ Άρθρο 2 ν. 4267/2014 «Καταπολέμηση της σεξουαλικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης παιδιών και της παιδικής πορνογραφίας και άλλες διατάξεις»: Μετά την παρ. 2 του άρθρου 5 του Ποινικού Κώδικα προστίθεται η παράγραφος 3 ως εξής:«3.Όταν η πράξη τελείται μέσω διαδικτύου ή άλλου μέσου επικοινωνίας, τόπος τέλεσης θεωρείται και η ελληνική επικράτεια, εφόσον στο έδαφός της παρέχεται πρόσβαση στα συγκεκριμένα μέσα, ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασής τους». Η πρόβλεψη αυτή έχει επικριθεί, βλ. Αναγνωστόπουλο, ό.π., ως υπέρμετρη διεύρυνση της δικαιοδοσίας των ελληνικών ποινικών δικαστηρίων για υποθέσεις που δεν παρουσιάζουν οποιονδήποτε σύνδεσμο με την εθνική ποινική δικαιοδοσία.

έγκλημα και τις πιθανές διοικητικές κυρώσεις εις βάρος τους, ενώ το άρθρο 5 προβλέπει την αυτεπάγγελτη δίωξη των εγκλημάτων του νόμου.

Εξαιρετικά κρίσιμο είναι επί της τελευταίας αυτής διάταξης το ερώτημα, αν με την διατύπωση του άρθρου 5 ν. 4285/2014 «οι πράξεις που περιγράφονται στον παρόντα νόμο, καθώς και τα εγκλήματα που τελούνται συνεπεία αυτών» εννοούνται και τα κοινά εγκλήματα που τελούνται από ρατσιστικά κίνητρα στο πλαίσιο του νέου άρθρου 81Α ΠΚ ή μόνον αυτά των άρθρων 1 και 2 του τροποποιημένου ν. 927/1979. Αν κάποιος υιοθετήσει την άποψη ότι το άρθρο 81Α²²⁵ θεσπίζει διακεκριμένα εγκλήματα,²²⁶ αυτά θα είναι «πράξεις που περιγράφονται στον παρόντα νόμο», άρα για να είναι συνεπής στην γραμματική ερμηνεία θα πρέπει να δεχθεί ότι αυτά μεταπίπτουν σε αυτεπαγγέλτως διωκόμενα ακόμα και αν ως κοινά διώκονταν κατ' έγκληση.²²⁷ Στην παρούσα ακολουθείται η άποψη ότι το 81Α ναι μεν αλλάζει το πλαίσιο ποινής εκ του νόμου ως γενική επιβαρυντική περίπτωση, αλλά τοποθετείται ουσιαστικά σε ένα προστάδιο της επιμέτρησης, αφού προϋποθέτει ad hoc πραγματική κρίση του δικαστή που στηρίζεται στην εκτίμηση του αποδεικτικού υλικού σχετικά με την τέλεση της πράξης από ρατσιστικά κίνητρα. Έτσι, συνιστά μια δέσμευση «ανάμεσα» στις δύο όψεις της νομοθετικής απειλής και της δικαστικής επιμέτρησης της ποινής, έναν δεσμευτικό νομικό κανόνα πριν ξεκινήσουν τα ουσιαστικά στάδια της τελευταίας. Εξάλλου, η επιμέτρηση δεν αποτελεί ζήτημα διακριτικής ευχέρειας του δικαστή, αλλά δικαστική κρίση «προσδεδεμένη σε νομοθετικά κριτήρια».²²⁸ Συμπερασματικά, υποστηρίζεται εδώ ότι πρέπει η φράση «οι πράξεις που περιγράφονται στον παρόντα νόμο, καθώς και τα εγκλήματα που τελούνται συνεπεία αυτών» του άρθρου 5 να ερμηνευθεί τόσο γραμματικά, καθώς κατά κυριολεξία εγκληματικές πράξεις τυποποιούνται με τα άρθρα 1 και 2 του νόμου και όχι με το 81Α ΠΚ που επιβαρύνει την αντιμετώπιση περιγραφόμενων στον ΠΚ και τους άλλους ειδικούς ποινικούς νόμους πράξεων, όσο και ιστορικοβουλευτικά, καθώς στην αιτιολογική έκθεση του νόμου γίνεται ρητή μνεία στο ότι η διάταξη θεσπίζει την αυτεπάγγελτη τέλεση των εγκλημάτων της δημόσιας

²²⁵ Βλ. ανωτέρω κεφάλαιο.

²²⁶ Βούλγαρης (2015), σελ. 277.

²²⁷ Κάτι τέτοιο θα αποτελούσε ζήτημα σε σχέση με τα δικαιώματα του κατηγορουμένου, καθώς κατά πάσα πιθανότητα θα γινόταν κατάχρηση στην πράξη, μιας και θα ήταν εύκολο να ερμηνευθεί κάποια πράξη ή στάση του δράστη ως εχθρική απέναντι στην ομάδα που ανήκει το θύμα όταν δεν μπορεί να κινηθεί αλλιώς μια δίωξη λ.χ. λόγω απώλειας της προθεσμίας της έγκλησης.

²²⁸ Καϊάφα – Γκμπάντι (2008), σελ. 292-293.

υποκίνησης βίας ή μίσους και της δημόσιας επιδοκμασίας ή άρνησης εγκλημάτων,²²⁹ αλλά και λογικοσυστηματικά, καθώς η ρητή αναφορά στην δεύτερη παράγραφο του άρθρου για την κατάργηση της πρόβλεψης του άρθρου 39§4 του ν.2910/2001 υποδηλώνει ότι η διάταξη έρχεται να ρυθμίζει τον τρόπο δίωξης των «ιδιώνυμων» ρατσιστικών μόνο εγκλημάτων.²³⁰ Το πόρισμα της ερμηνείας αυτής είναι ότι η ρύθμιση του άρθρου 5 εξαντλείται στα εγκλήματα των άρθρων 1 και 2 του τροποποιημένου ν. 927/1979 και δεν επεκτείνεται στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 81Α ΠΚ.

Τέλος, χρήσιμο θα ήταν για λόγους ολοκληρωμένης παρουσίας του ζητήματος να γίνει αναφορά και σε ορισμένα διαπιστωμένα κενά του νόμου, τα οποία θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη σε μελλοντική βελτιωτική του τροποποίηση, και συγκεκριμένα τα ζητήματα της πολιτικής αγωγής νομικών προσώπων για την υποστήριξη της κατηγορίας και της προστασίας μαρτύρων.²³¹ Η δυνατότητα παράστασης ορισμένων νομικών προσώπων με ενδιαφέρον για το ζήτημα ως πολιτικώς εναγόντων υπήρξε και κατά το προηγούμενο νομικό καθεστώς του ν. 927/1979 ένα ιδιαίτερα προβληματικό ως προς την πράξη ζήτημα, καθώς στις πολύ λίγες περιπτώσεις που εφαρμόστηκε ο νόμος η πολιτική αγωγή είτε αποβλήθηκε²³² είτε εξωθήθηκε σε παραίτηση.²³³ Για το ζήτημα περιλάμβανε σχετική ad hoc πρόβλεψη η αιτιολογική έκθεση της προηγούμενης μορφής του νομοσχεδίου²³⁴, η οποία προέβλεπε ότι «παρέχεται το δικαίωμα παράστασης πολιτικής αγωγής νομικών προσώπων ή ενώσεων, που εδρεύουν στην Ελλάδα, σε δίκες που αφορούν εγκλήματα του παρόντος και μόνο για την

²²⁹ Αιτιολογική Έκθεση ν. 4285/2014, ό.π., «η δίωξη των παραπάνω (σ.σ. των εγκλημάτων των άρθρων 1 και 2 που προηγούνται στην αιτιολογική έκθεση) εγκλημάτων χωρεί αυτεπαγγέλτως (...).»

²³⁰ Με δεδομένο ότι το κατηργημένο άρθρο 39§4 ν. 2910/2001 είχε ως εξής: «4. Οι πράξεις που περιγράφονται στα άρθρα 1 έως 3 του Ν. 927/1979 (ΦΕΚ 139 Α) διώκονται αυτεπαγγέλτως».

²³¹ Ως προς τα φυσικά πρόσωπα ισχύουν οι γενικοί κανόνες της πολιτικής αγωγής, βλ. Παπαδαμάκη, 2011, σελ. 158 επ., σύμφωνα με τους οποίους σε παράσταση πολιτικής αγωγής νομιμοποιείται ο κατά τον Αστικό Κώδικα (914, 932ΑΚ) δικαιούμενος σε αποζημίωση ή χρηματική ικανοποίηση λόγω της άμεσης βλάβης που υπέστη από το έγκλημα.

²³² Έτσι στην μοναδική τελεσίδικη καταδικαστική απόφαση για τον παλιό ν. 927/1979, βλ. αποφάσεις ΤρΕφΑθ 5800 & 5919/2008 (αδημοσίευτες), όπου καταδικάστηκαν σε ποινή πέντε μηνών φυλάκισης με αναστολή στελέχη της εφημερίδας «Ελεύθερος Κόσμος» για το έγκλημα του άρθρου 2 του νόμου

²³³ Έτσι στην 588/2011 απόφαση του Ναυτοδικείου Πειραιά, διαθέσιμη ηλεκτρονική στην βάση δεδομένων Ισοκράτης (www.dsnet.gr), όπου και καταδικάστηκαν 2 μέλη του αγήματος των ΟΥΚ που φώναζαν ρατσιστικά συνθήματα κατά την παρέλαση της 25ης Μαρτίου 2010 σε ποινή 3 μηνών και 15 ημερών με αναστολή για το έγκλημα του άρθρου 2 του νόμου 927/1979, βλ. αναλυτικά επόμενο κεφάλαιο

²³⁴ Η αιτιολογική έκθεση της προηγούμενης μορφής του νομοσχεδίου είχε διαρρεύσει τον Μάιο του 2013 και είναι διαδικτυακά διαθέσιμη στο <http://tinyurl.com/orfntjm>.

υποστήριξη της κατηγορίας, υπό την προϋπόθεση να περιλαμβάνονται, με οποιοδήποτε συμβουλευτικό καθεστώς (γενικό, ειδικό, roster) στο σχετικό κατάλογο που τηρείται από το Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ECOSOC)». Η ρύθμιση αυτή, ωστόσο, παρότι βρισκόταν στην σωστή κατεύθυνση και έθετε και ένα ικανοποιητικό ποιοτικό κριτήριο για την παροχή του δικαιώματος στα νομικά πρόσωπα, δεν υιοθετήθηκε τελικά στο κείμενο του νόμου 4285/2014, με αποτέλεσμα να μπορεί να υποστηριχθεί *a contrario* ότι δεν ήταν πρόθεση του νομοθέτη να δικαιούνται σε πολιτική αγωγή νομικά πρόσωπα. Διαπιστώνοντας το κενό του νόμου σε ειδικό επίπεδο, αναγκαίο είναι να αναχθεί το δικαστήριο στους γενικούς κανόνες της πολιτικής αγωγής. Εφόσον πρόκειται για ποινική δίκη επιδεκτική πολιτικής αγωγής,²³⁵ και με δεδομένο ότι η δυνατότητα για τα νομικά πρόσωπα να κάνουν παράσταση πολιτικής αγωγής μόνον για υποστήριξη της κατηγορίας αποτελεί παρέκκλιση από την κατά κύριο λόγο αστική φύση του θεσμού της πολιτικής αγωγής και προβλέπεται με συγκεκριμένες διατάξεις στο νόμο όπως αυτή του άρθρου 64§2ΚΠΔ επί ύπαρξης αστικώς υπευθύνου που βαρύνεται με την υποχρέωση αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης ή γίνεται δεκτό σε συγκεκριμένες περιπτώσεις όπως η περίπτωση της άσκησης έφεσης κατά αθωωτικής απόφασης από τον εισαγγελέα,²³⁶ πρέπει μάλλον να γίνει δεκτό ότι τέτοια δυνατότητα, μέχρι την (αναγκαία) νομοθετική τροποποίηση, δεν φαίνεται να υπάρχει.

Ως προς το τελευταίο ζήτημα της προστασίας των μηνυτών-θυμάτων της ρατσιστικής βίας και των μαρτύρων, πρόκειται για ένα από τα σημαντικά ζητήματα της πράξης σχετικά με το ενδεχόμενο να είναι αυτοί παράνομοι μετανάστες χωρίς άδεια διαμονής. Με τα θύματα ρατσιστικών συμπεριφορών (και κοινών εγκλημάτων που τελούνται με ρατσιστικό κίνητρο δυνάμει του νέου άρθρου 81Α ΠΚ) να είναι συχνότατα αλλοδαποί που δεν γνωρίζουν τα δικαιώματά τους και σε ορισμένες περιπτώσεις φοβούνται να καταγγείλουν μια εναντίον τους πράξη για να μην εντοπιστεί ότι βρίσκονται παράνομα στη χώρα, είναι αναγκαίο να παρέχεται μια προσωρινή προστασία που θα ενθαρρύνει την καταγγελία των σχετικών εγκλημάτων. Το θέμα ρυθμίζει αυτήν

---

²³⁵ Από τη στιγμή που θεωρούμε πάντοτε ότι προσβάλλονται και ατομικά έννομα αγαθά και όχι μόνον το υπερατομικό αγαθό της δημόσιας τάξης, βλ. Παπαδαμάκη, ο.π. σελ. 165-166.

²³⁶ Στην περίπτωση αυτή γίνεται πάγια δεκτό ότι η απόφαση μεταβιβάζεται στο δευτεροβάθμιο δικαστήριο κατά το ποινικό μόνο σκέλος της, βλ. ΑΠ 115/2003, ΠοινΧρ 2003, σελ. 904, ΑΠ 22/1995 Ποιν. Χρ 1995, σελ.312, ΑΠ 1744/1989 ΠοινΧρ 1990, σελ. 840, ΑΠ 103/1988, ΠοινΧρ 1988, σελ.474

την στιγμή ad hoc η ΚΥΑ 30651/2014,²³⁷ η οποία όμως αφενός ως υπουργική απόφαση δεν έχει τις εγγυήσεις δημοσιότητας ενός νόμου, αφετέρου δεν αρχίζει να ισχύει από την καταγγελία του θύματος, αλλά από την διαταγή της προκαταρκτικής εξέτασης ή την κίνηση της ποινικής δίωξης, με αποτέλεσμα να καθίσταται επιθυμητή μια συνολική αντιμετώπιση στο επίπεδο του νόμου.

3. Η Προστατευόμενη Αξία στη Νομοθεσία για την Ποινική Αντιμετώπιση Εκδηλώσεων Ρατσισμού και Ξενοφοβίας

Αν και στην προηγούμενη ανάλυση για τις διατάξεις του ν. 4285/2014 έγινε αναπόφευκτα μια αναφορά στα προστατευόμενα από την αντιρατσιστική νομοθεσία έννομα αγαθά,²³⁸ σημαντικό είναι να επιχειρηθεί μια συνολική προσέγγιση του ζητήματος της προσβαλλόμενης από τον ρατσιστικό λόγο αξίας.²³⁹ Η διερεύνησή της θα επιτρέψει και τη συζήτηση για τις σταθμίσεις με τις αξίες που ενδεχομένως προσβάλλονται από την ποινικοποίηση του ρατσιστικού λόγου, προκειμένου να δοθεί μια απάντηση για την αναγκαιότητα ή μη της αντιρατσιστικής νομοθεσίας.

3.1. Το προστατευόμενο-προσβαλλόμενο από τον ρατσιστικό λόγο έννομο αγαθό

Η συζήτηση στην ελληνική θεωρία, παρότι δεν υπήρξε εξαιρετικά εκτεταμένη, προσέφερε ορισμένα σημαντικά πορίσματα. Μία βασική άποψη τοποθετεί το κέντρο βάρους της προσβολής σε ένα υπερατομικό έννομο αγαθό, το οποίο προσδιορίζει ως την κοινωνική έκφραση της δημόσιας τάξης.²⁴⁰ Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο ρατσιστικός λόγος εκφεύγει από την έννοια της έκφρασης γνώμης και προσλαμβάνει το χαρακτήρα της παρακίνησης σε πράξη που προσβάλλει τα θεμέλια της κοινωνικής συμβίωσης μέσα από την αμφισβήτηση της ανθρώπινης αξίας. Δεν συνιστά προσβολή της τιμής ή της

---

²³⁷ Άρθρο 1§1β ΚΥΑ 30651/2014, διαθέσιμη διαδικτυακά στο <http://tinyurl.com/oqxhu2r> «β. Σε θύματα και ουσιώδεις μάρτυρες εγκληματικών πράξεων, οι οποίες προβλέπονται στα άρθρα 187, 187α, 309 και 310 ΠΚ και στα άρθρα 1 και 2 του ν. 927/1979 (ΦΕΚ 139 Α') ή τιμωρούνται σε βαθμό κακουργήματος και τελούνται σε βάρος της ζωής, της υγείας, της σωματικής ακεραιότητας, της περιουσίας, της ιδιοκτησίας και της προσωπικής και γενετήσιας ελευθερίας, εφ' όσον έχει διαταχθεί γι' αυτές προκαταρκτική εξέταση ή έχει ασκηθεί ποινική δίωξη και μέχρι να τεθεί η υπόθεση στο αρχείο ή να εκδοθεί τελεσίδικη δικαστική απόφαση».

²³⁸ Βλ. ανωτέρω κεφάλαιο

²³⁹ Άρα των εγκλημάτων των άρθρων 1 και 2 ν. 927/1979 και όχι αυτά που τελούνται από μίσος στο πλαίσιο του 81Α ΠΚ.

²⁴⁰ Συμεωνίδου-Καστανίδου, ό.π. σελ. 484-5 και Παπαστυλιανού (2005), σελ. 340.

υγείας συγκεκριμένου προσώπου, αλλά υπερατομική προσβολή της «κανονιστικής θωράκισης της υπαρξιακής ασφάλειας του προσώπου» ως στοιχείου που κάθε κράτος δικαίου οφείλει να προστατεύει.²⁴¹ Η υλικότητα και η εμπειρική εμφάνιση του εννόμου αγαθού, απαραίτητη προϋπόθεση για ένα έγκλημα με εκ γενετής «κολοβό» χαρακτήρα όπως η υποκίνηση προκειμένου να ικανοποιηθεί η εγγυητική λειτουργία ενός αντικειμενικού ποινικού συστήματος,²⁴² δεν πρέπει να αναζητηθεί σε ασαφείς θεωρητικές κατασκευές για ένα γενικότερο αίσθημα ασφάλειας των πολιτών,²⁴³ αλλά στη δημιουργία όρων που εμποδίζουν την ελεύθερη ύπαρξη και διακίνηση ανθρώπων και πραγμάτων στον κοινωνικό χώρο.²⁴⁴ Κατά την άποψη αυτή, το συνταγματικά κατοχυρωμένο στο άρθρο 5§2Σ δικαίωμα για άνευ διάκρισης απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας όσων βρίσκονται στην Ελληνική επικράτεια δεν πρέπει να ιδωθεί ως ένα αυτοτελές έννομο αγαθό, αλλά σαν μια αξίωση που πραγματώνεται μέσα από τις σχέσεις ελευθερίας και ισοτιμίας σε μια ανοικτή και δημοκρατική κοινωνία.²⁴⁵ Κατά μια εκδοχή αυτής της άποψης, την οποία εκφράζει η Συμεωνίδου-Καστανίδου, το έγκλημα δεν μπορεί να νοηθεί ως έγκλημα διακινδύνευσης ατομικών εννόμων αγαθών, καθώς αυτά δεν είναι απαραίτητο να προσβάλλονται. Η έστω και σε επίπεδο διακινδύνευσης προσβολή τους θα απαιτούσε τη δημιουργία όρων που οδηγούν αυτοδύναμα στη βλάβη με τη συνδρομή άλλου ενός όρου που δεν ελέγχεται από τον δράστη, ενώ η υποκίνηση σε βία προϋποθέτει την μεσολάβηση αυτοκυβερνούμενης μυϊκής ενέργειας που ενδέχεται να μην πραγματοποιηθεί ποτέ.²⁴⁶ Ελαφρώς διαφορετική είναι η εκδοχή της άποψης που εκφράζει ο Παπαχαραλάμπους, σύμφωνα με τον οποίο η προσβολή από το ρατσιστικό μίσος δεν περιορίζεται στη δημόσια τάξη και σημαντική όψη της απαξίας είναι ότι ο ρατσιστικός λόγος προσβάλλει τα «θεμέλια της ανθρωπίνης

---

²⁴¹ Παπαχαραλάμπους, ο.π.

²⁴² Θεμελιώδης εδώ η ανάλυση του Μανωλεδάκη για το έννομο αγαθό και την υλικότητά του, βλ. Μανωλεδάκη (1973).

²⁴³ Η δημόσια τάξη από αυτήν την σκοπιά της αποτελεί σκοπό του κράτους, αλλά όχι και αυτοτελές αντικείμενο προστασίας κατά την Συμεωνίδου-Καστανίδου, ό.π., σελ. 484.

²⁴⁴ Μανωλεδάκης (1994), σελ. 18 επ.

²⁴⁵ Συμεωνίδου-Καστανίδου, ο.π. σελ. 485.

²⁴⁶ ο.π., αλλά και ενδέχεται να μην έρθει καν σε γνώση των πιθανών θυμάτων προκειμένου να νοηθεί ένα απομακρυσμένο έστω προστάδιο προσβολής της ελευθερίας τους. Επ' αυτού υπάρχει βέβαια και ένα σημαντικό ερμηνευτικό ζήτημα ως προς τον όρο που πρέπει να συντρέξει σε ένα έγκλημα δυνητικής διακινδύνευσης προκειμένου να επέλθει η βλάβη και το αν μπορεί εννοιολογικά να υπαχθεί μια αυτοκυβερνούμενη μυϊκή ενέργεια ενός άλλου ανθρώπου σ' αυτόν, κάτι που η συγγραφέας φαίνεται να απορρίπτει.

αξίας», μιλώντας για «συμβολική προσβολή του πολιτεύματος που ενυλώνεται ως προσβολή της δημόσιας τάξης υπό τη μορφή της διακινδύνευσής της». ²⁴⁷ Ως «σύμπτωμα» της προσβολής της αξίας του ανθρώπου βλέπει ο συγγραφέας την προσβολή της δημόσιας τάξης, χωρίς να διευκρινίζει αν θεωρεί την πρώτη ως αυτοτελές έννομο αγαθό ή καθολική ερμηνευτική αρχή που διαπνέει την έννομη τάξη και δεν υπόκειται σε σταθμίσεις και εξαιρέσεις. ²⁴⁸ Η άποψη αυτή φαίνεται να αντλεί στοιχεία από την κρατούσα στη γερμανική θεωρία αντίληψη, σύμφωνα με την οποία πρωτίστως προστατεύεται από τις αντίστοιχες διατάξεις η «δημόσια ειρήνη», η οποία ορίζεται ως η ελεύθερη φόβου έναντι αλλήλων κοινωνική συμβίωση των πολιτών, και σε ορισμένες περιπτώσεις η αξία του ανθρώπου, υπό την έκφραση της μεταχείρισης μιας κοινωνικής ομάδας ως υποδεέστερης και αμφισβήτησης του δικαιώματός της σε θεμελιώδη έννομα αγαθά. ²⁴⁹ Το ζήτημα αυτό εξέτασε το γερμανικό ακυρωτικό δικαστήριο στην υπόθεση Toeben, ²⁵⁰ στο πλαίσιο της οποίας έκρινε ότι με το έγκλημα της «διέγερσης του λαού», και συγκεκριμένα με την υπόσταση της άρνησης που προστέθηκε το 1994, αποσκοπεί στην παρεμπόδιση της «δηλητηρίασης» του πολιτικού κλίματος μέσα από την υποβάθμιση των αποτρόπαιων πράξεων του ναζιστικού καθεστώτος. ²⁵¹ Αυτή η διεύρυνση της ποινικής προστασίας δεν εξαρτάται από μεμονωμένη προσβολή ατομικού εννόμου αγαθού, γιατί τότε ενδεχομένως θα ήταν πολύ αργά.

---

²⁴⁷ Παπαχαραλάμπους, ο. π. σελ. 1.

²⁴⁸ Εκτενής η συζήτηση επί του θέματος στη διεθνή θεωρία του ποινικού δικαίου, με κρίσιμα δικαιολογητικά πεδία προβληματισμού όπως τα σωστικά βασανιστήρια και τη δυνατότητα άρσης του αδίκου του δράστη. Αρνητική είναι η απάντηση αυτών που θεωρούν την αξιοπρέπεια υπέρτερη αρχή της κοινωνικής ηθικής και του νομικού πολιτισμού, καταφατική είναι η απάντηση της αντίθετης άποψης. Ενδεικτικά βλ Βαθιώτη (2010), σελ. 193 επ.

²⁴⁹ Μοροζίνης, ό.π. σελ. 447.

²⁵⁰ BGHSt 46, 212. Ο Gerald Fredrick Töben καταδικάστηκε σε 9 μήνες φυλάκισης για το έγκλημα του άρθρου 130 του Γερμανικού ΠΚ υπό την υπόσταση της αρνήσεως (130§3), καθώς αμφισβήτησε δημόσια την ύπαρξη του Ολοκαυτώματος.

²⁵¹ Έχει τεθεί το ερώτημα κατά πόσο η άρνηση της ιστορικότητας της συστηματικής εξοντώσεως των εβραίων από τους ναζί (άρνηση του Άουσβιτς) εμπίπτει στην παρ. 130 του Γερμ.ΠΚ. Κατ' αρχήν τίθεται το ερώτημα κατά πόσον η πράξη προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Στη νομολογία και στο μεγαλύτερο μέρος της επιστήμης κυριαρχεί η άποψη ότι η απλή διατύπωση αμφιβολιών ή και η άρνησή του ότι το ολοκαύτωμα αποτελεί ιστορικό γεγονός, (η λεγόμενη απλή άρνηση του Άουσβιτς) δε στοιχειοθετεί προσβολή της αξιοπρέπειας. Για την πλήρωση της υποστάσεως της παρ. 130 χρειάζεται η άρνηση του Άουσβιτς να συνδυάζεται είτε με βαρείες προσβλητικές εκφράσεις είτε με γενικότερη εμφανή ταύτιση με τη φυλετική ιδεολογία του εθνικοσοσιαλισμού. Αυτή η ταύτιση με το ναζισμό θεωρείται δεδομένη, όταν η εξολόθρευση των εβραίων όχι μόνο δεν γίνεται παραδεκτή, αλλά επιπλέον χαρακτηρίζεται ως σιωνιστικό ψεύδος με σκοπό τη ψυχική υποδούλωση του γερμανικού λαού και την εκβιαστική πληρωμή αποζημιώσεων εκ μέρους του (η λεγόμενη διακεκριμένη άρνηση του Άουσβιτς.)Καρεκλάς (1995), σ.σ. 632-633

Στην ελληνική θεωρία, ωστόσο, έχει υποστηριχθεί και αντίθετη άποψη που θέτει στο επίκεντρο του ποινικού ενδιαφέροντος τα ατομικά έννομα αγαθά. Σύμφωνα με τον Αποστολάκη,²⁵² το προστατευόμενο έννομο αγαθό είναι το «συνταγματικά κατοχυρωμένο (σ.σ. στο άρθρο 5§2) δικαίωμα κάθε Έλληνα και μη πολίτη (που βρίσκεται στην Ελλάδα) για ισότητα μεταχείρισης και αποφυγή φυλετικών και θρησκευτικών διακρίσεων». Κατά τον Μοροζίνη,²⁵³ η εν λόγω αφετηρία από το άρθρο 5§2Σ. είναι ορθή, αλλά το κέντρο βάρους πρέπει να τοποθετηθεί όχι στην απαγόρευση διακρίσεων, αλλά στην προστασία των ατομικών εννόμων αγαθών της ζωής, τιμής και ελευθερίας.²⁵⁴ Επικαλούμενος απόψεις της Tatjana Hömle,²⁵⁵ ο συγγραφέας υποδεικνύει ως πηγή της απαξίας του ρατσιστικού λόγου όχι την κοινωνική ειρήνη ως διακριτό μέγεθος που αποτελεί αντικείμενο προστασίας, αλλά τα ατομικά έννομα αγαθά των ευαίσθητων κοινωνικά ομάδων που προστατεύονται μαζικά σε ένα απώτερο προστάδιο προσβολής τους και σε επίπεδο δυνητικής διακινδύνευσης.²⁵⁶ Υπό την έννοια αυτή, ερευνητέο είναι το αν αναγνωρίζεται κοινώς επικίνδυνο έγκλημα για τα έννομα αυτά αγαθά, καθώς να μεν δημιουργούνται όροι διακινδύνευσης για μια πλειονότητα εννόμων αγαθών, αλλά τα πιθανά θύματα μάλλον δεν πληρούν το κριτήριο του αορίστου αριθμού προσώπων,²⁵⁷ αφού να μεν δεν είναι απολύτως ορισμένα, αλλά είναι οριστά δια της ιδιότητάς τους ως μέλη της ομάδας λόγω της οποίας απειλούνται από τον ρατσιστικό λόγο. Επιχείρημα προς την ίδια κατεύθυνση από συστηματική σκοπιά παρέχει και μία σύγκριση του εγκλήματος του άρθρου 1§1 ν. 4285/2014 με το κοινώς επικίνδυνο έγκλημα του εμπρησμού του άρθρου 264ΠΚ,²⁵⁸ με το πρώτο να τιμωρείται με φυλάκιση 3 μηνών έως 3 ετών και το δεύτερο από κάθειρξη 5 έως 20 ετών. Συμπερασματικά, η προεκτεθείσα ανάλυση για τα εγκλήματα των άρθρων 1 και 2 ν. 4285/2014 δεν φαίνεται να αντιφάσκει με τα πορίσματα της θεωρίας για το προστατευόμενο από την

---

²⁵² Αποστολάκης, ό.π. σελ. 1185.

²⁵³ Μοροζίνης, ό.π. σελ. 447

²⁵⁴ Έτσι ουσιαστικά και Βασματζίδης σελ. 10, με μια διαφορετική όμως θεμελίωση που χρησιμοποιεί συνταγματικού δικαίου επιχειρήματα και αναφέρεται στην υποχρέωση του ποινικού νομοθέτη να ανταποκριθεί στην υποχρέωσή του από το άρθρο 25§1Σ. για την προστασία θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων όπως αυτά ενυλώνονται στα προαναφερθέντα έννομα αγαθά.

²⁵⁵ Από το έργο της «Βαριά ανήθικη συμπεριφορά», βλ. Hömle (2004), σ.σ. 90 -100.

²⁵⁶ Μοροζίνης, ο. π. σελ. 448

²⁵⁷ Καϊάφα – Γκμπάντι, ό.π., σελ. 15.

²⁵⁸ Συγκεκριμένα με την περίπτωση β' του εγκλήματος που τυποποιεί έγκλημα δυνητικής διακινδύνευσης όπως δεχθήκαμε και για το έγκλημα του άρθρου 1§1 ν. 927/1979 στην παρούσα

αντιρατσιστική νομοθεσία έννομο αγαθό. De lege lata με την τροποποιημένη πλέον διάταξη πρέπει μάλλον να αξιοποιηθούν στοιχεία και των δύο απόψεων που εκφράστηκαν υπό το προϊσχύσαν καθεστώς. Προστατευόμενα έννομα αγαθά είναι από τη μία η δημόσια τάξη και από την άλλη τα ατομικά έννομα αγαθά των μελών των πληθυσμιακών ομάδων που δέχονται ρατσιστική επίθεση, αμφοτέρω σε επίπεδο διακινδύνευσης.²⁵⁹

3.2. Η στάθμιση με άλλες αξίες: ελληνική αντιρατσιστική νομοθεσία και ελευθερία της έκφρασης

Δεν είναι δυνατή, ωστόσο, η απάντηση στο πρωτεύον ερώτημα της παρούσας έρευνας, και συγκεκριμένα στο αν είναι αναγκαία μια αντιρατσιστική νομοθεσία σε ένα σύγχρονο κράτος δικαίου, αν η μελέτη περιοριστεί στη λογική της ποινικοποίησης του ρατσιστικού λόγου και δεν επιβάλλει αυτή τη λογική σε έναν έλεγχο ορθότητας, μέσα από την εξέταση της συμβατότητάς της με τις θεμελιώδεις δικαιικές επιταγές ενός σύγχρονου κράτους. Το ζήτημα τίθεται κυρίως για τον λεγόμενο «αναθεωρητικό» λόγο που αμφισβητεί παραδεδεγμένες ιστορικές αλήθειες και επιδοκιμάζει ή αρνείται σοβαρά εγκλήματα εις βάρος λαών (το έγκλημα του άρθρου 2§1 ν.927/1979), καθώς το έγκλημα της ρατσιστικής υποκίνησης βίας ή μίσους φαίνεται με βάση τις απαιτήσεις που εξειδικεύτηκαν και στην παρούσα να δικαιολογεί την τυποποίησή του από την δημιουργία όρων διακινδύνευσης για συγκεκριμένα ατομικά έννομα αγαθά πέρα από την δημόσια τάξη.²⁶⁰ Ως γνωστόν, και εφόσον απολύτως προστατευόμενα δικαιώματα δεν υπάρχουν, όταν τίθεται ζήτημα αμοιβαίας οριοθέτησης ανάμεσα σε βιοτικές σχέσεις που ρυθμίζονται από διαφορετικά συνταγματικά δικαιώματα, όπως εν προκειμένω η

---

²⁵⁹ Αμφοτέρω υπό τη μορφή των δύο παραλλαγών του σωρευτικού μικτού εγκλήματος του άρθρου 1§1, ενώ όσον αφορά το έγκλημα του άρθρου 2§1 το βάρος φαίνεται να πέφτει στα ατομικά έννομα αγαθά βάσει των παραπάνω πορισμάτων του κεφαλαίου 3. Η ερμηνεία αυτή έχει ομοιότητες με την οπτική του Μανωλεδάκη για το έγκλημα της εγκληματικής οργάνωσης του άρθρου 187Α ΠΚ, βλ. Μανωλεδάκη, ό.π. σελ. 105, ο οποίος μιλάει για δυνητική διακινδύνευση της δημόσιας τάξης και αφηρημένη διακινδύνευση των ατομικών εννόμων αγαθών. Δεδομένης της εγκληματικής δυναμικής μιας οργάνωσης με τα στοιχεία αυτά του άρθρου 187Α§1ΠΚ και της σαφώς βαρύτερης ποινής (κάθειρξη 5-10 χρόνια) που μαρτυρά την διαφορά ως προς την ένταση και τη βαρύτητα του αδικίου, είναι εύλογη επιλογή του νομοθέτη να αξιώσει πιο απτά αποτελέσματα ως προς τον βαθμό προσβολής στην περίπτωση της ρατσιστικής υποκίνησης βίας ή μίσους, δηλαδή συγκεκριμένη διακινδύνευση της δημόσιας τάξης και δυνητική διακινδύνευση των ατομικών εννόμων αγαθών.

²⁶⁰ Ομοίως για τα εγκλήματα κατά της δημοσίας τάξης του ΠΚ ο Παπαστυλιανός, ό.π. σελ. 342 που διακρίνει μεταξύ του εγκλήματος της διέγερσης με απειλή ότι θα διαπραχθούν εγκλήματα ως πράξη που «αποσκοπεί να εξαναγκάσει με φραστικά μέσα τον αποδέκτη να μην ενεργήσει αυτόβουλα», ενώ ο εγκλωβισμός δεν εμπεριέχει τη δυνατότητα δημιουργίας απόφασης στον αποδέκτη.

ελευθερία της έκφρασης που ρυθμίζεται στο άρθρο 14§1Σ. και το κατοχυρωμένο στο άρθρο 5§2Σ. δικαίωμα για άνευ διάκρισης απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας όσων βρίσκονται στην Ελληνική επικράτεια, επιχειρείται η πρακτική εναρμόνισή τους προκειμένου να προστατευθούν αμφότερα τα αγαθά που προστατεύουν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό.²⁶¹ Ο παρών προβληματισμός στηρίχθηκε στη φύση του εννόμου αγαθού της δημόσιας τάξης που δημιούργησε πολλές θεωρητικές αμφισβητήσεις τόσο γύρω από το περιεχόμενο όσο και γύρω από τον φορέα του,²⁶² προκειμένου να κριθεί το αν εκφράζει πράγματι ένα μέγεθος κοινωνικά προστατευτέο που θέτει θεμιτούς περιορισμούς στην ελευθερία της έκφρασης. Σύμφωνα με τον Jürgen Habermas, η πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας προϋποθέτει τη συμμετοχή των πολιτών στο δημόσιο διάλογο που γίνεται σε μια κοινωνία και οδηγεί στην ψήφιση των νόμων.²⁶³ Η εν λόγω συμμετοχή δεν περιορίζεται στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος του πολίτη, αλλά αφορά την ελεύθερη παρουσία του σε έναν δημόσιο χώρο ανταλλαγής και διαμόρφωσης απόψεων.²⁶⁴ Μ' αυτή τη διευρυμένη σύλληψη για τη λαϊκή κυριαρχία, αν ένας πολίτης ή μια ομάδα πολιτών δεν έχουν ελεύθερη πρόσβαση στην συνδιαμόρφωση της πολιτικής βούλησης της κοινωνίας των πολιτών εξαιτίας της περιθωριοποίησής του λόγω ιδιοτήτων όπως η εθνική ή φυλετική καταγωγή τους, εμποδίζεται ουσιαστικά τόσο το ατομικό δικαίωμα στην προστασία των αγαθών και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους, όσο και το κοινωνικό αγαθό της ελεύθερης και με ίσες ευκαιρίες δημοκρατικής συμμετοχής στον δημόσιο διάλογο.

Εφόσον αφενός εντοπίζεται αφηρημένα ένα συμφέρον άξιο προστασίας για μια αντιρατσιστική νομοθεσία και αφετέρου εκ των πραγμάτων γίνεται δεκτό ότι η ελευθερία της έκφρασης δεν είναι απεριόριστη,²⁶⁵ κρίσιμες διαστάσεις περιλαμβάνει η προσπάθεια της στάθμισης. Στόχος για ένα αντικειμενικό ποινικό σύστημα θα πρέπει να είναι να μη δεχθεί ο ερμηνευτής την τιμώρηση που αποσκοπεί στην προστασία «κοινωνικών ταμπού» και επιτρέπει τον διάλογο για «συμβολική ποινική νομοθεσία» («Symbolisches

---

²⁶¹ Χρυσόγονος, (2006), 3η έκδοση, σελ. 104

²⁶² Ο Μανωλεδάκης στην τελευταία εκπεφρασμένη θέση του, βλ. Μανωλεδάκη (2011), σελ. 45-46, φαίνεται να την περιορίζει αποκλειστικά στην έννοια του κοινωνικού εννόμου αγαθού που αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την ελεύθερη διακίνηση ανθρώπων και πραγμάτων στον κοινωνικό χώρο.

²⁶³ Παπαστυλιανός, ό.π. σελ. 338.

²⁶⁴ Habermas, Popular Sovereignty and Procedure, σε J. Habermas, W. Rehg, (1996), σελ. 463επ.

²⁶⁵ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

Strafrecht»),²⁶⁶ αλλά να αναζητείται ο πυρήνας του αδίκου της εγκληματικής πράξης στην προσφορότητά της να δημιουργήσει όρους διακινδύνευσης για τα προσβαλλόμενα έννομα αγαθά.²⁶⁷ Σημαντικό είναι ο ρατσιστικός λόγος, όπως στην υποκίνηση βίας ή μίσους, έτσι και στην άρνηση ή επιδοκιμασία εγκλημάτων, να έχει (έμμεσο) παρακινηματικό χαρακτήρα που διαμορφώνεται από την πρόθεση δημιουργίας απόφασης για ενέργεια κατά συγκεκριμένων, έστω προσδιορίσιμων προσώπων, και το συγκεκριμένο εμπειρικό αποτέλεσμα της αντίδρασης που προκαλεί ο λόγος στους αποδέκτες του.²⁶⁸ Κατά συνέπεια, δέον είναι να εξετασθούν παράμετροι του ρατσιστικού λόγου που λειτουργούν ως οιονεί κριτήρια αναλογικότητας μεταξύ των δύο συμπεριφορών, με στόχο το να διαπιστωθεί το αν θα κατισχύσει η ελευθερία της έκφρασης ή η προστασία της δημόσιας τάξης και των αγαθών των θιγομένων. Ιδιαίτερα για τα εγκλήματα διακινδύνευσης, γίνεται δεκτό ότι χρήσιμη είναι η προσφυγή σε κάποιες εγγενείς ιδιότητες του λόγου, καθώς στο επίκεντρο του ποινικού ενδιαφέροντος βρίσκεται η δυνατότητα που έχει ο λόγος να προκαλέσει το συγκεκριμένο αποτέλεσμα, άσχετα αν αυτό επέλθει.²⁶⁹

Η προσφορότητα του εγκωμιασμού μπορεί να κριθεί από στοιχεία, όπως: α) Το μέσο τέλεσης της πράξης. Οι ιδιαίτερες συνθήκες της σημερινής εποχής, κατά την άποψή μου, μεταβάλλουν ορισμένες παγιωμένες αντιλήψεις σχετικά με την προσφορότητα της διάδοσης μιας ιδέας, με αποτέλεσμα να υπάρχει σημαντική διαφορά όταν μια έκφραση ρατσιστικού λόγου γράφεται λ.χ. με σπρέυ σε έναν τοίχο και όταν διαδίδεται μέσω του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης συνοδευόμενη με εντυπωσιακά στοιχεία παρουσίασης, καθώς στην τελευταία περίπτωση η πληροφορία ενδέχεται να φτάσει άμεσα μέχρι και σε εκατομμύρια χρήστες. Αντίστοιχα, η διάδοση του αναθεωρητικού λόγου μέσα από ένα γραπτό βιβλίο δεν έχει κατά κανόνα έντονα

---

²⁶⁶Βλ. σε Μοροζίνη, ό.π. σελ. 454 και Βασματζίδη, ό.π. σελ. 13 για τις περιπτώσεις της απλής άρνησης εγκλημάτων, για τις οποίες και οι συγγραφείς θεωρούν ότι θα έθιγε τον πυρήνα της ελευθερίας της έκφρασης το να δεχθούμε ποινικοποίησή τους.

²⁶⁷ Συμεωνίδου-Καστανίδου, ό.π., σελ. 487

²⁶⁸ Παπαστυλιανός, ό.π. σελ. 339. Εδώ μπορεί να μην απαιτείται η συγκεκριμένη υποκίνηση σε βία ή μίσος, αλλά και πάλι μέσα από την άρνηση ή την επιδοκιμασία εγκλημάτων του άρθρου 2§1 οι όροι διακινδύνευσης για τα έννομα αγαθά που καθιστούν ποινικά ενδιαφέρον το έγκλημα πληρούνται μόνο όταν ο λόγος έχει τον χαρακτήρα αυτό που μπορεί να οδηγήσει σε βία ή μίσος κατά των μελών μιας ομάδας που προσδιορίζεται με ορισμένα χαρακτηριστικά.

²⁶⁹ Παπαστυλιανός (2005), σελ. 344.

παρακινηματικό χαρακτήρα, από τη στιγμή που δέκτες του μηνύματος γίνονται μόνον όσοι διαβάσουν το βιβλίο και δεν υπάρχει άμεση επικοινωνία με τον συγγραφέα, με αποτέλεσμα να απαιτείται μια ένταση αυξημένη στο περιεχόμενο του λόγου και στη σκληρότητα των εκφράσεων για να δικαιολογηθεί η κατάφαση του εγκλήματος. β) Η δυνατότητα των λόγων να προκαλέσουν βία ή μίσος. Αντίστοιχα με το έγκλημα της διασποράς ψευδών ειδήσεων του άρθρου 191ΠΚ που απαιτεί την ικανότητα των ειδήσεων ή φημών να ταράζουν τη δημόσια πίστη ή να προκαλέσουν φόβο ή ανησυχίες στους πολίτες,²⁷⁰ θα πρέπει να ενδιαφέρει και η ικανότητα αυτού καθ' αυτού του ρατσιστικού λόγου να ενσπείρει τη βία ή το μίσος. Το στοιχείο αυτό εξετάζεται με βάση τον ίδιο το λόγο, και συγκεκριμένα από το αν αυτός αρκείται σε μια παρουσίαση ιστορικής άποψης και δεν έχει προκλητικό χαρακτήρα προβαίνοντας σε χαρακτηρισμούς²⁷¹ με σκοπό εξύβρισης ή υποβάθμισης των αναγνωρισμένων εις βάρος μιας κοινωνικής ομάδας εγκλημάτων. γ) Η τεκμηρίωση του λόγου. Δεν αρκεί κάθε συμπεριφορά που απλώς «δηλητηριάζει το πολιτικό κλίμα»,²⁷² αλλά η προσφορότητα του αναθεωρητικού λόγου να δημιουργήσει όρους διακινδύνευσης για τα έννομα αγαθά των ενδεχόμενων θυμάτων εξαρτάται και από τον τρόπο θεμελίωσης των ισχυρισμών του. Αυτό το κριτήριο δεν μπορεί να ερμηνευθεί μονομερώς, καθώς ενδέχεται σε ορισμένες περιπτώσεις η παράθεση πολλών πηγών να συνιστά ένδειξη ότι ο συγγραφέας επιθυμεί μια τεκμηριωμένη έκφραση της ιστορικής του γνώμης και τίποτε παραπάνω, αλλά σε άλλες περιπτώσεις να χρησιμοποιείται κατ' επίφαση η παράθεση πηγών και μαρτυριών για να ενισχυθεί η ρατσιστική δυναμική του λόγου. Πρέπει, έτσι, να κρίνεται ad hoc και με την αναζήτηση ενός αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της θεμελίωσης του λόγου και της αντικειμενικά πρόσφορης κινητοποίησης σε μίσος ή βία κατά των μελών μιας ομάδας.

---

²⁷⁰ Το παράδειγμα χρησιμοποιεί ως ενδεικτικό για τα δυνητικής διακινδύνευσης εγκλήματα κατά της δημοσίας τάξης ο Παπαστυλιανός.

²⁷¹ Εξαιρέσεις έχουν γίνει δεκτές από το ΕΔΔΑ για πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις όπως το Ολοκαύτωμα, το οποίο θεωρείται αποτελεί «αναμφισβήτητο στην επιστήμη ιστορικό γεγονός», βλ παραπάνω κεφάλαιο άρθρο 17 της ΕΣΔΑ όπου γίνεται δεκτό ότι σε κάθε περίπτωση απειλεί την ασφάλεια και την ελευθερία τμημάτων του πληθυσμού.

²⁷² Συμεωνίδου-Καστανίδου, ό.π., σελ. 487.

Συμπερασματικά, το έγκλημα του νέου άρθρου 2§1 ν. 927 δεν είναι *prima facie* αντισυνταγματικό²⁷³, εφόσον ερμηνευθεί αυστηρά και συσταλτικά, υπό το πρίσμα των άρθρων 14§1, 16§1Σ. και 10 ΕΣΔΑ, προκειμένου να καταλαμβάνει μόνον τις περιπτώσεις εκείνες που ο πολίτης ή ο επιστήμονας δεν εκφράζει μόνο την ιστορική του άποψη, αλλά επενδύει την πράξη του με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που προκαλούν το εμπειρικό αποτέλεσμα της κινητοποίησης άλλων που θέτει όρους διακινδύνευσης για την πρόκληση βίας ή μίσους κατά συγκεκριμένων προσώπων που αποτελούν μέλη μιας ομάδας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Συστηματικά και συσταλτικά θα πρέπει να ερμηνευθεί και η δεύτερη υπαλλαγή του εγκλήματος «ενέχει απειλητικό η υβριστικό χαρακτήρα», για την οποία ήδη έχει επισημανθεί ότι δεν υπήρχε στο κείμενο της απόφασης-πλαίσιο και είναι αμφίβολης συμβατότητας ως προς αυτήν, προκειμένου να κριθεί ως επεξηγηματική της πρώτης και να απαιτεί και αυτή όρους αφηρημένης-συγκεκριμένης διακινδύνευσης για τα έννομα αγαθά.²⁷⁴ Μ' αυτές τις προϋποθέσεις και αυτά τα κριτήρια, η συμπεριφορά της άρνησης ενός εγκλήματος ενδέχεται σε κάποιες περιπτώσεις να μην έχει καν αρχικό άδικο, όταν π.χ. τελείται με απρόσφορα μέσα όπως με την αναγραφή με σπρέυ σε έναν τοίχο, ή να μην έχει τελικό άδικο, όταν η στάθμιση με τα προαναφερθέντα κριτήρια της οιονεί αναλογικότητας δίνει το προβάδισμα στην ελευθερία της έκφρασης που αίρει τον άδικο χαρακτήρα δυνάμει των άρθρων 14§1Σ. και 20ΠΚ. Εξαιρέση, ουσιαστική όμως και όχι συμβολική, θα αποτελούν οι περιπτώσεις που η πράξη θα τελείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί πράγματι να έχει τον έμμεσα παρακινηματικό χαρακτήρα που απαιτείται για να δικαιολογήσει το αξιόποινό της.

ΣΤ. Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΙΝΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΞΕΝΟΦΟΒΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Την θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε συμπληρώνει η παράθεση δικαστικών αποφάσεων που κλήθηκαν να εφαρμόσουν την ποινική αντιρατσιστική νομοθεσία, όπως

---

²⁷³ Ωστόσο, βλ. στο επόμενο κεφάλαιο την Απόφαση του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Ρεθύμνου, όπου έκρινε το επίμαχο άρθρο αντισυνταγματικό

²⁷⁴ Βλ. Βασματζίδη, ό.π. σελ. 12, ο οποίος θεωρεί ότι εκ περισσού αναφέρεται ο απειλητικός ή υβριστικός χαρακτήρας για να διευκρινισθεί ο τρόπος εκφοράς του ρατσιστικού λόγου.

ορισμένες αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων, αλλά και αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου²⁷⁵ για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου που έπρεπε να τοποθετηθούν για τη συμβατότητα της ποινικής αντιρατσιστικής νομοθεσίας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.

1. Η Ελληνική Νομολογία

Με τον τροποποιημένο (από τον ν. 4285/2014) νόμο 927/197 να μετρά λίγο χρόνο ζωής και με την μόνη γνωστή ποινική δίωξη σ' αυτούς να είναι η ποινική δίωξη εναντίον του καθηγητή Ρίχτερ, θα γίνει αναφορά στις λίγες διαθέσιμες γνωστές αποφάσεις δικαστηρίων της ουσίας και θα ακολουθήσει ανάλυση της βασικής νομολογιακής έκφρασης του νόμου στην Ελλάδα, της υπ' αρ. 3/2010 Απόφασης της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου, καθώς και της τελευταίας Απόφασης του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Ρεθύμνου που, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω, αθώωσε τον καθηγητή Ρίχτερ, κρίνοντας αντισυνταγματικό το άρθρο 2 του ν. 4285/2014.

1.1. Οι αποφάσεις των δικαστηρίων της ουσίας

Δεδομένων των ιδιαίτερων δυσχερειών της έρευνας για αποφάσεις δικαστηρίων της ουσίας που εφάρμοσαν τον ν.929 στην Ελλάδα,²⁷⁶ η παρούσα ανάλυση δεν είναι σε θέση να προσφέρει επαρκή δεδομένα για την εξαγωγή σημαντικών πορισμάτων. Η μοναδική αμετάκλητη καταδίκη στην Ελλάδα για τον ν. 927/1979 σημειώνεται στις αποφάσεις Τριμελούς Εφετείου Αθηνών 5800 και 5919/2008, οι οποίες και επικύρωσαν την πρωτόδικη απόφαση Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Αθηνών 16819/2008. Πρόκειται για δίκη για άρνηση εγκλημάτων (άρθρο 2 ν. 927/1979 πριν την τροποποίησή του) με κατηγορουμένους δύο στελέχη της εφημερίδας «Ελεύθερος Κόσμος», ο εκδότης και διευθυντής της, ο αρχισυντάκτης και ένας αρθρογράφος, τα οποία σύμφωνα με το κατηγορητήριο²⁷⁷ «(...) εξέφρασαν ιδέες προσβλητικές κατά ομάδα προσώπων λόγω

²⁷⁵ Για τις οποίες έγινε ανάλυση σε προηγούμενο κεφάλαιο.

²⁷⁶ Σημειωτέον ότι η μεγαλύτερη βάση νομικών δεδομένων στην Ελλάδα, η ΝΟΜΟΣ, δεν περιλαμβάνει καμία δημοσιευμένη απόφαση για τον νόμο, ούτε βρίσκεται κάποια στα ευρετήρια των ποινικών περιοδικών, ενώ και οι συγκεκριμένες πληροφορίες που βρίσκει κανείς με την αναζήτηση στο διαδίκτυο δεν συμπεριλαμβάνουν συχνά στοιχειώδεις πληροφορίες όπως ο αριθμός απόφασης. Ορισμένους αριθμούς αποφάσεων εισέφερε στην έρευνα μου η μεταπτυχιακή φοιτήτρια του μεταπτυχιακού τμήματος Ποινικού Δικαίου της Νομικής Σχολής Αθηνών και συνάδελφός μου Αικατερίνη Παναγιωτοπούλου.

²⁷⁷ Όπως αυτό δημοσιεύεται από το ΕΠΣΕ, διαδικτυακά διαθέσιμο στο <http://tinyurl.com/oq4qnsr>

της εθνικής καταγωγής και του θρησκευματος των προσώπων αυτών (...) με κατάχρηση του τύπου ως μέσου, καταχώρησαν και δημοσίευσαν στο υπ' αριθμ. 142 Φύλλο της εν λόγω εφημερίδας της 12-3-2006, δημοσίευμα – άρθρο, συνταχθέν υπό του 3ου εξ αυτών, υπό τον τίτλο “Οι Εβραίοι ζωντανεύουν την Θεσσαλονίκη”, και με το ακόλουθο περιεχόμενο “Δόξα τω Θεώ, ούτε 1500 Εβραίοι δεν έχουν μείνει στη Θεσσαλονίκη, που ο ιδρυτής του Σιωνισμού Θεόδωρος Χέρτζλ αποκαλούσε στις αρχές του 20ου αιώνα ‘Δεύτερη Ιερουσαλήμ’. Κι όμως: Όλοι οι υποψήφιοι άρχοντες της πόλεως γλείφουν αηδιαστικά τους απογόνους του Αβραάμ, για να εξασφαλίσουν αντιρατσιστικές περγαμινές. (...) Ίδιες ακριβώς απόψεις για την παρακμή της Θεσσαλονίκης μετά την υποτιθέμενη ‘σαπωνοποίηση’ των Εβραίων εξέφρασε προ καιρού (...)». Οι συμπεριφορές αυτές υπήχθησαν από τον εισαγγελέα στη νομοτυπική μορφή του άρθρου 2 του τότε ισχύοντος ν. 927/1979 και οδήγησαν στην πρωτόδικη ερήμην καταδίκη των τριών κατηγορουμένων (με τον αρθρογράφο να είναι πιθανότατα ανύπαρκτο πρόσωπο κατά τις εκτιμήσεις του ΕΠΣΕ) με την απόφαση Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Αθηνών 16819/2008. Η καταδίκη επιβεβαιώθηκε από το Τριμελές Εφετείο Αθηνών με τις αποφάσεις του 5800 και 5919/2008, οι οποίες αργότερα κατέστησαν αμετάκλητες, με την επιβολή ποινής πέντε μηνών φυλάκισης με αναστολή στον κάθε καταδικασθέντα. Σημειωτέον ότι η εφετειακή απόφαση απέβαλε την πολιτική αγωγή εκ μέρους του ΕΠΣΕ και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδας.²⁷⁸

Ορισμένες παρόμοιες υποθέσεις που έφτασαν στην δικαιοσύνη και οδήγησαν σε καταδίκες ανατράπηκαν μετά την άσκηση έφεσης,²⁷⁹ ενώ άξια μνείας είναι και η 588/2011²⁸⁰ απόφαση του Ναυτοδικείου Πειραιά. Στο πλαίσιο της δικάστηκαν 39 άνδρες του Λιμενικού Σώματος, οι οποίοι κατηγορούνταν ότι κατά την παρέλαση της 25ης Μαρτίου παραβίασαν το άρθρο 1 του ν. 927/1979 φωνάζοντας συνθήματα όπως «Έλληνας γεννιέσαι δεν γίνεσαι ποτέ, το αίμα σου θα χύσουμε γουρούνι Αλβανέ», «Θα γίνει μακελειό, μετά θα εκδικηθώ, όταν θα προσκυνήσετε σημαία και σταυρό» και «Τους λένε Σκοπιανούς, τους λένε Αλβανούς, τα ρούχα μου θα ράψω με δέρματα απ' αυτούς».

²⁷⁸ Βλ. τον ανωτέρω προβληματισμό, σ.σ.85-86

²⁷⁹ Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΕΠΣΕ οι αδημοσίευτες Τρ.Πλημ.Αθ 48799/2008, Τρ.Πλημ.Αθ 8806/2010 και Μον. Πλημ. Αθ 65.738/2014.

²⁸⁰ Βλ. υπ' αρ. 588/2011 απόφαση του Ναυτοδικείου Πειραιά, διαθέσιμη ηλεκτρονική στην βάση δεδομένων Ισοκράτης (www.dsnet.gr), όπου και καταδικάστηκαν 2 μέλη του αγήματος των ΟΥΚ που φώναζαν ρατσιστικά συνθήματα κατά την παρέλαση της 25ης Μαρτίου 2010 σε ποινή 3 μηνών και 15 ημερών με αναστολή για το έγκλημα του άρθρου 2 του νόμου 927/1979.

Ο εισαγγελέας ζήτησε την καταδίκη και των 39 συμμετεχόντων στο άγλημα θεωρώντας ότι σε ένα πειθαρχημένο και καλά εκπαιδευμένο σώμα είναι αδιανόητο να εκφωνεί ο επικεφαλής ένα σύνθημα και να μην το επαναλάβουν όλοι, συνδέοντας το περιστατικό με την ψήφιση εκείνη την περίοδο του ν. 3838/2010 για την ιθαγένεια. Το δικαστήριο, μολονότι δέχθηκε ότι τα ρατσιστικά συνθήματα εκφωνήθηκαν πράγματι από το άγλημα των Μονάδων Υποβρυχίων Καταστολών του Λιμενικού, έκρινε ότι δεν μπορεί να εξειδικεύσει την κατηγορία παρά μόνο στους 2 άνδρες που σύμφωνα με το βίντεο ήταν ξεκάθαρο ότι τα εκφωνούσαν. Ως αποτέλεσμα, καταδίκασε αυτούς σε ποινή φυλάκισης 3 μηνών και 15 ημερών με αναστολή, απαλλάσσοντας τους υπόλοιπους λόγω αμφιβολιών.

1.2. Η Ολομέλεια Αρείου Πάγου 3/2010

Στο σημείο αυτό σκόπιμο είναι ν' αναφερθεί η έκδοση της υπ' αρ. 3/2010 Απόφασης από τα Εθνικά Δικαστήρια και συγκεκριμένα από την Ολομέλεια του Αρείου Πάγου. Αφορμή στάθηκε το βιβλίο του Κ. Πλεύρη με τίτλο «Οι Εβραίοι. Όλη η αλήθεια». Κάποιες από τις εκφράσεις είναι οι ακόλουθες: *«Έτσι θέλουν οι Εβραίοι γιατί έτσι μόνο καταλαβαίνουν: εντός 24 ωρών και εκτελεστικό απόσπασμα». «Εβραίος και άνθρωπος είναι έννοιες αντιφατικές, δηλαδή η μία αποκλείει την άλλη». «Η όλη των εγκληματική συμπεριφορά δικαιολογεί τις πράξεις των Ναζί εναντίον των και κάτι περισσότερο. Τας δικαιώνει». Η ιστορία της ανθρωπότητας θα καταλογίσει στον αδόλφο Χίτλερ τα εξής: Δεν απήλλαξε, ενώ ηδύνατο την Ευρώπη από τους Εβραίους». «Τους καταφρονούμε δια την ηθική των, δια την θρησκεία των, δια τας πράξεις των, που όλα μαζί αποδεικνύουν ότι είναι υπάνθρωποι».²⁸¹*

Ειδικότερα κατά του Κωνσταντίνου Πλεύρη ασκήθηκε ποινική δίωξη για παράβαση του Ν. 927/1979 «περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις». Η εν λόγω ποινική δίωξη ασκήθηκε με αφορμή το βιβλίο του με τίτλο «Οι Εβραίοι. Όλη η αλήθεια» και τις εκφράσεις που αυτό περιέχει κάποιες από τις οποίες προεκτέθησαν. Για τη στοιχειοθέτηση του εγκλήματος της διάταξης του άρθρου 1 του νόμου αυτού απαιτείται δημόσια προτροπή από τον δράστη προς άλλον ή άλλους σε πράξεις οι οποίες μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία εναντίον προσώπων ή ομάδας προσώπων, εξαιτίας της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής τους και μόνο ή εξαιτίας του θρησκευματός τους. Αντίστοιχα, η αντικειμενική υπόσταση του άρθρου 2

---

²⁸¹ Μάλλιος (2010) σελ. 385

του ως άνω νόμου στοιχειοθετείται με μόνη τη δημόσια έκφραση ιδεών για κάποιο πρόσωπο ή ομάδα προσώπων, οι οποίες είναι προσβλητικές λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής τους ή λόγω του θρησκευματός τους.²⁸²

Αν και πρωτοδίκως είχε καταδικαστεί από το Τριμελές Εφετείο Πλημμελημάτων σε ποινή φυλάκισης 14 μηνών (με τριετή αναστολή), με την με αρ. 913/2009 Απόφαση του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, ο συγγραφέας απηλλάγη κατά πλειοψηφία από την κατηγορία της δημόσιας προτροπής σε πράξεις, οι οποίες μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία εναντίον προσώπων λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής τους. Και αυτό με τη σκέψη ότι από όλο το περιεχόμενο του βιβλίου δεν προκύπτει ότι ο κατηγορούμενος είχε πρόθεση να προτρέψει τον αναγνώστη σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά των Εβραίων, ούτε να εκφράσει προσβλητικές ιδέες κατ' αυτών, εκ μόνου του λόγου της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής τους. Τούτο δε, γιατί δεν αναφέρεται συλλήβδην κατά των Εβραίων, αλλά κατά των Εβραιοσιωνιστών, οι οποίοι προέβησαν στις συγκεκριμένες πράξεις που αναφέρονται στο βιβλίο και οι οποίες στηλιτεύονται από τον συγγραφέα με οξύτατες εκφράσεις και αιχμηρά σχόλια και χαρακτηρισμούς. Η παραδοχή της αντίθετης εκδοχής θα οδηγούσε σε περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και της διάδοσης των ιδεών.»

Ωστόσο, κατά της εφετειακής απόφασης, ο αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου άσκησε αίτηση αναίρεσης υπέρ του νόμου. Και αυτό με τη σκέψη, ότι η εμπάθεια και ο φανατισμός που αποτυπώνονται σε ορισμένα κομμάτια του βιβλίου καθιστούν άνευ ετέρου αυταπόδεικτο το γεγονός ότι ο συγγραφέας από πρόθεση εξέφρασε δημόσια απόψεις ικανές να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος και βία κατά των Εβραίων, και προσέβαλε πρόσωπα και ομάδα προσώπων λόγω της εθνοτικής τους καταγωγής».

Παράλληλα επισημαίνει ότι ορθά και αιτιολογημένα το Εφετείο Αθηνών στήριξε την αθωότητα του Πλεύρη στο ότι δεν καταφέρεται συλλήβδην κατά των Εβραίων, αλλά κατά των Εβραιοσιωνιστών, οι οποίοι προφανές είναι ότι δεν αποτελούν ομάδα προσώπων που εντάσσεται στην έννοια της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής».

---

²⁸² Μέσα τέλεσης των εγκλημάτων των παρ. 1 και 2 μπορεί να είναι ο προφορικός λόγος, ο τύπος γραπτός και ηλεκτρονικός, καθώς και κάθε άλλο πρόσφορο μέσο.

Ειδικότερα, όσον αφορά την ελευθερία της έκφρασης και συνακόλουθα τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται ο Ν. 927/1979, ο Άρειος Πάγος έκανε ορισμένες επισημάνσεις. Καταρχήν, υπογράμμισε ότι κατά την έννοια του νόμου, δεν συνιστά προτροπή η απλή έκφραση γνώμης, επιστημονικής κριτικής, έστω και δυσάρεστης ή επικριτικής για τα μέλη μίας φυλής ή εθνικότητας. Η προτροπή ενέχει παρότρυνση, παρόρμηση, διέγερση, ενθάρρυνση και παρακίνηση για την τέλεση πράξεων ή ενέργειας, προυπόθεση η οποία δεν συντρέχει όταν βλέπει το υποκείμενο της προτροπής στην αποδοχή και μόνο των απόψεών του.

Περαιτέρω, ο Άρειος Πάγος τόνισε ότι στο πλαίσιο προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων περιλαμβάνεται τόσο η ελευθερία του επιστήμονα (ιστορικού) να συγγράψει και να κυκλοφορήσει έργο στο οποίο θα καταγράφει, ερμηνεύει και αξιολογεί ιστορικά γεγονότα, όσο και το δικαίωμα κάθε πολίτη στην απρόσκοπτη και ελεύθερη πληροφόρηση, μέσω και γραπτών κειμένων για τα ιστορικά γεγονότα και τις πράξεις προσώπων που συμμετείχαν στη διαμόρφωση των γεγονότων αυτών κατά τρόπο υποκειμενικό και σύμφωνα με την κοσμοθεωρία του και τις εν γένει πολιτικές και κοινωνικές του αντιλήψεις, καταφεύγοντας και σε οξεία κριτική και δυσμενείς χαρακτηρισμούς των ιστορικών προσώπων και των πράξεών τους, υπό τους περιορισμούς όμως που θέτουν τα άρθρα 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, 2 παρ. 1, 5 παρ. 1 και 25 παρ. 3 του Συντάγματος και τα συναφή άρθρα των ποινικών εν γένει νόμων».

Συμπερασματικά, πολλές από τις εκφράσεις του συγγραφέα είναι τόσο ακραίες και μισαλλόδοξες, ώστε θα ήταν αδιανόητο να θεωρηθεί ότι συμβάλλουν στον διάλογο και ότι συντελούν στην αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας.²⁸³ Απεναντίας, εξεταζόμενες είτε καθ' εαυτές είτε στο πλαίσιο των συμφραζομένων τους, προκαλούν και προσβάλλουν την εβραϊκή φυλή, καθώς και κάθε μέλος της ξεχωριστά. Επίσης, θα μπορούσαν να διατυπωθούν βάσιμες επιφυλάξεις ως προς ορισμένες πτυχές της απόφασης του Εφετείου και του Αρείου Πάγου, όπως για παράδειγμα το ότι οι αναφορές του συγγραφέα δεν αφορούν τάχα τους Εβραίους αλλά «εβραιοσιωνιστές». Πρόκειται, μάλλον για απλουστευτικές προσπάθειες διεξόδου από δύσκολα ερωτήματα, τα οποία εντούτοις παραμένουν αναπάντητα, παρά για ειδικές και αιτιολογημένες δικαστικές κρίσεις.

---

²⁸³ Μάλλιος (2010) σελ. 399

Από την άλλη, όμως, οι ειδικότερες σκέψεις της απόφασης του Αρείου Πάγου περί της προνομιακής μεταχείρισης της ελευθερίας της έκφρασης και περί της συστατικής και αυστηρής ερμηνείας του Ν. 927/1979, εναρμονίζονται με τη νομολογία των δικαιοδοτικών οργάνων του Στρασβούργου, σύμφωνα με την οποία η εν λόγω ελευθερία δεν είναι απλώς ένα δικαίωμα που αναγνωρίζεται στο άτομο, για την προβολή των ιδεών και την υπεράσπιση των συμφερόντων του: είναι επί πλέον μια διαδικαστική εγγύηση για την εκφορά, την υπεράσπιση, τη σύγκρουση και εν τέλει τη σύνθεση αντιτιθέμενων γνώμων και απόψεων.

1.3. Η υπ' αρ. 2383/2015²⁸⁴ Απόφαση του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Ρεθύμνου.

Κατηγορείται ως υπαίτιος του ότι, εντός της Ελληνικής Επικράτειας και στο Ρέθυμνο, (...)επιδοκίμασε ευτέλισε και κακόβουλα αρνήθηκε την ύπαρξη και τη σοβαρότητα αναγνωρισμένων από τη Βουλή των Ελλήνων εγκλημάτων πολέμου που διέπραξαν οι κατοχικές στρατιωτικές δυνάμεις κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, 1941-1945 (...) πράττοντας τούτο με τρόπο που στρέφεται κατά του Κρητικού Λαού και που ενέχει εξυβριστικό χαρακτήρα σε βάρος του (...). Συγκεκριμένα (...) στο ως άνω βιβλίο του μεταξύ άλλων αναφέρει τα εξής: (....)18. Ότι η Μάχη της Κρήτης έγινε ένας στρατιωτικός μύθος, (σελ. 442) «Η Μάχη της Κρήτης έγινε ένας στρατιωτικός μύθος, όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός σχετικών μελετών στην αγγλική γλώσσα» (σελ. 442), με το να καλλιεργείται η ψευδαίσθηση ότι η Ελληνική συμβολή στον πόλεμο ήταν αποφασιστικής σημασίας για τη νίκη των συμμάχων, τονώνεται το Ελληνικό εθνικό φρόνημα» (σελ. 440) (...) «το επαναλαμβανόμενο επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο οι επιχειρήσεις ΜΑΡΙΤΑ και ΕΡΜΗΣ καθυστέρησαν κατά έξι βδομάδες τη γερμανική επίθεση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης έχει από καιρό καταρριφθεί, συνεχίζει όμως να ζει ως μύθος, τον οποίο τείνουν να πιστεύουν οι Έλληνες» (σελ. 440, βλέπε όμως Georgy Constantinovich Zhoukon, Στρατηγός του Σοβιετικού Στρατού; Εάν οι Ρώσοι κατόρθωσαν να προβάλλουν αντίσταση στην είσοδο της Μόσχας, για να σταματήσουν και να αποτρέψουν το γερμανικό χείμαρρο, το

---

²⁸⁴ Κατόπιν τηλεφωνικής μου επικοινωνίας με την γραμματεία του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Ρεθύμνου ενημερώθηκα για τον αριθμό της εν λόγω απόφασης, η οποία μέχρι και την 20-9-2016 που επικοινωνήσα τηλεφωνικώς δεν είχε καθαρογραφεί. Κατά συνέπεια ακόμα δεν γνωρίζουμε αν θα καταστεί και αμετάκλητη, διότι υπάρχει προθεσμία για αναίρεση μέσω του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου.

*οφείλουν στους Έλληνες, οι οποίοι καθυστέρησαν τις γερμανικές μεραρχίες, την ώρα που θα μπορούσαν να μας κάνουν να γονατίσουμε)*²⁸⁵

Το ως άνω απόσπασμα αποτελεί τμήμα του κλητηρίου θεσπίσματος του αντεισαγγελέα πρωτοδικών Ρεθύμνου στον κατηγορούμενο και καθηγητή ιστορίας του Πανεπιστημίου του Μάνχαιμ Χάιντς Ρίχτερ για το έγκλημα της άρνησης εγκλημάτων του άρθρου 2 & 1 . 927/1979 μέσα από τις δημοσιευμένες στο βιβλίο «Η Μάχη της Κρήτης» απόψεις που θέτουν αναμφίβολα τα ερωτήματα που εδώ το διαδέχονται με ιδιαίτερη οξύτητα. Πρόκειται για την πρώτη γνωστή ποινική δίωξη στην Ελλάδα μετά την ψήφιση του ν. 4285/2014 «για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου» που τροποποίησε τον ελάχιστο εφαρμοσθέντα στην πράξη αντιρατσιστικό ν. 927/1979. Η υπόθεση ξεκίνησε όταν τον Νοέμβριο του 2014 σημειώθηκαν έντονες αντιδράσεις στην τοπική κοινωνία του Ρεθύμνου σχετικά με την αναγόρευση του Ρίχτερ σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης, με αποτέλεσμα να ματαιωθεί η προγραμματισμένη αρχικά στις 19-11-2014 τελετή της αναγόρευσης στο Ωδείο του Ρεθύμνου και να πραγματοποιηθεί αυτή μία μέρα αργότερα στον χώρο του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η κορύφωση των αντιδράσεων προκάλεσε τελικά την αυτεπάγγελτη παρέμβαση της δικαστικής εξουσίας και, μετά από την διενέργεια της προανάκρισης ακολούθησε η κίνηση της ποινικής δίωξης κατά του καθηγητή για «άρνηση των εγκλημάτων του ναζισμού και των εγκλημάτων πολέμου που διαπράχθηκαν από τις ναζιστικές δυνάμεις εις βάρος του κρητικού λαού και τα οποία έχουν αναγνωριστεί από την Βουλή των Ελλήνων, πράττοντας τούτο με τρόπο που στρέφεται κατά του Κρητικού Λαού και ενέχει εξυβριστικό χαρακτήρα σε βάρος του.

Αιτία των αντιδράσεων και της ποινικής δίωξης ήταν οι απόψεις που εξέφρασε ο Ρίχτερ με το συγκεκριμένο έργο του, και συγκεκριμένα η διατύπωση απόψεων που αποκλίνουν σημαντικά από την κρατούσα στην Ελλάδα ιστορική άποψη για τα γεγονότα της εισβολής Γερμανικών Δυνάμεων στην Κρήτη και την κατάληψή της από αυτές τον Μάιο του 1941. Ως κεντρικά σημεία τριβής αναδεικνύονται η θέση του Ρίχτερ ότι οι

---

²⁸⁵ Στοιχείο 18 από το Κλητήριο Θέσπισμα του αντεισαγγελέα πρωτοδικών Ρεθύμνου στον κατηγορούμενο Heinz Richter για την παραβίαση μεταξύ άλλων του άρθρου 2&1 ν. 4285/2014 (δημόσια επιδοκιμασία ή άρνηση εγκλημάτων) βλ. Κλητήριο Θέσπισμα Ρίχτερ, 3 Μαρτίου 2015 διαθέσιμο διαδικτυακά στο <http://tinyurl.com/omxuhlc>

νεκροί Γερμανοί υπέστησαν μεγάλες κτηνωδίες από τον κρητικό λαό,²⁸⁶ η καταγραφή ορισμένων ιστορικών περιστατικών με τρόπο που υποβαθμίζει την σημασία τους, ο χαρακτηρισμός του αντάρτικου πολέμου των Κρητών ως βρώμικου και κτηνώδους που είχε οργανωθεί και ενισχυθεί από τις Βρετανικές Επιχειρήσεις Ειδικών Αποστολών (SOE) και η αμφισβήτηση της άποψης ότι η κρητική αντίσταση συνέβαλλε αποφασιστικά στη νίκη των συμμάχων.²⁸⁷

Ο πρόεδρος του δικαστηρίου Αλέξανδρος – Ιωάννης Καργόπουλος ύστερα από την αποβολή της πολιτικής αγωγής²⁸⁸ και την απαλλακτική πρόταση του Εισαγγελέα.....²⁸⁹ ανέφερε στο σκεπτικό της απόφασής του τα εξής: *«Θεμελιώδη αρχή του Συντάγματος συνιστά το κράτος δικαίου και ειδικότερες πτυχές του, η αρχή της νομιμότητας της δράσης των πολιτειακών οργάνων, η διάκριση των λειτουργιών και ειδικότερα, μεταξύ της νομοθετικής και της δικαστικής λειτουργίας και η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η νομοθετική λειτουργία συνίσταται, στην έκφραση της γενικής βούλησης του λαού με τη θέσπιση νόμων, οι οποίοι, κατ' αρχήν και πλην εξαιρέσεων, όπως λ.χ. ο προϋπολογισμός του Κράτους, απαρτίζονται από κανόνες δικαίου. Τέτοιοι ιδίως είναι οι ποινικοί νόμοι, οι οποίοι ως κανόνες δικαίου πρέπει να περιέχουν γενικές, αφηρημένες και απρόσωπες ρυθμίσεις, επί τη βάση σαφώς ορισμένων στοιχείων ανθρώπινης εξωτερικής συμπεριφοράς, ώστε κανονιστικά και υποθετικά να ορίζουν τις συμπεριφορές των ανθρώπων για το μέλλον. Η δικαστική λειτουργία έγκειται στην επίλυση*

---

²⁸⁶ Richter, ο.π.σελ.174

²⁸⁷ Την οποία χαρακτηρίζει ο Richter ως «ψευδαίσθηση».

²⁸⁸ Ο Πρόεδρος του Δικαστηρίου απέρριψε την παράσταση πολιτικής αγωγής, αφού δεν προέκυψε άμεση ηθική βλάβη σε βάρος των φορέων και των πολιτών που εκπροσωπούσε. Η ανακοίνωση του σκεπτικού της αποβολής της πολιτικής αγωγής, σύμφωνα με παρατηρητές, αποτελεί ένδειξη ότι η έδρα κλίνει προς το συμπέρασμα ότι η πρόκληση μίσους δεν τεκμαίρεται. <http://www.google.gr/w.avgi.gr>

²⁸⁹ Ο εισαγγελέας, κ. Ιωακείμ Κασσωτάκης πρότεινε την απαλλαγή του κατηγορουμένου εκτιμώντας, όπως ανέλυσε, πως στο βιβλίο του Γερμανού ακαδημαϊκού υπάρχουν ιστορικές ανακρίβειες, και ιδιαίτερα με συγκεκριμένες αναφορές. Ωστόσο ανέφερε πως υπάρχουν αμφιβολίες για άρνηση ή μείωση των εγκλημάτων πολέμου των Γερμανών κατά των Κρητικών, μέσα από αναφορές περί αρχαίου εθίμου των Κρητικών και βεβηλώσεις νεκρών Γερμανών, ιδιαίτερα ως προς τη δικαιολόγηση της διαταγής Στούντεντ και τις σφαγές αμάχων. Έκρινε παράλληλα, πως αναφορές του κ. Ρίχτερ στη συμπεριφορά των Κρητικών στη Μάχη της Κρήτης, δε μπορούν να οδηγήσουν στην πρόκληση οποιασδήποτε μορφής μίσους εναντίον των Κρητικών. Ιδιαίτερα σε ό, τι αφορά αναφορές περί εθίμου των Κρητικών, το οποίο και ο ίδιος χαρακτήρισε ανύπαρκτο, που τους θέλει να βεβηλώνουν πτώματα, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Εισαγγελέας ανέφερε, πως παρ' όλο που θα μπορούσαν να θίξουν την τιμή και την υπόληψη των Κρητικών, δεν εκτιμά πως ο συγγραφέας αποσκοπεί σε κάτι τέτοιο. Μάλιστα, συνέχισε, τονίζοντας πως φαίνεται ότι ο κ. Ρίχτερ στο πλαίσιο της περιφρόνησης του θανάτου, δίνει θετική απόχρωση δείχνοντας θαυμασμό για το αγωνιστικό φρόνιμα των Κρητικών. Κατέληξε εκτιμώντας πως δεν προκύπτει δόλος ή εξύβριση των Κρητικών από πλευράς του κ. Ρίχτερ. <http://www.google.gr/www.28310.gr>

των διαφορών που αφορούν στην εφαρμογή ή μη των κανόνων δικαίου, η οποία, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει, αφενός, την τιμωρία των εγκλημάτων, δηλαδή την εξακρίβωση των πραγματικών περιστατικών, το νομικό χαρακτηρισμό τους και την επιβολή των προβλεπόμενων κυρώσεων, και, αφετέρου, την υποχρέωση ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, σε περίπτωση αντίθεσής τους με συνταγματικούς κανόνες και αρχές, όπως τα ατομικά δικαιώματα και η ίδια η διάκριση των λειτουργιών.

Η Βουλή με τους νόμους 2193/94, 2645/98 έχει αναγνωρίσει συγκεκριμένες γενοκτονίες, και με το άρθρο 18 παρ. 5 του Ν.2503/1997 σε συνδ. με τα κατ' εξουσιοδότηση βάσει αυτού εκδοθέντα προεδρικά διατάγματα ΠΔ 399/1998, 99/2000, 40/2004, εγκλήματα που τέλεσαν στην Κρήτη οι δυνάμεις κατοχής κατά τα έτη 1941-44. Οι νόμοι αυτοί όμως, ανεξαρτήτως του πολιτικού συμβολισμού και χαρακτήρα τους κατά τον οποίον δεν υπάγονται σε δικαστική κρίση, αναγνωρίζουν παρελθοντικά γεγονότα και τα χαρακτηρίζουν νομικώς, χωρίς όμως να διαθέτουν κανονιστικό περιεχόμενο, ώστε να ανάγονται σε δεσμευτικούς κανόνες δικαίου με έννομες συνέπειες. Με τη διάταξη του άρθρου 2 του Ν. 4285/14 με την οποίαν ενσωματώθηκε η απόφαση-πλαίσιο 2008/931/ΔΕΥ, ο νομοθέτης επέλεξε να τιμωρήσει την επιδοκίμασία, τον ευτελισμό ή την κακόβουλη άρνηση της ύπαρξης και της σοβαρότητας γενοκτονιών, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και πολέμου, τα οποία, εκτός από αποφάσεις διεθνώς δικαστηρίων, έχουν αναγνωριστεί και «με αποφάσεις της Βουλής», στις οποίες εμπίπτουν και οι παραπάνω νόμοι σε συνδυασμό με τα εκδοθέντα ΠΔ. Ειρήσθω εν παρόδω, η απόφαση-πλαίσιο αποτέλεσε τον καρπό της Γερμανικής Προεδρίας της ΕΕ κατά το 2007.

Σε γενικές γραμμές, ο νόμος Ν. 4285/14, καθόσον απαιτεί την εκφορά ρατσιστικού λόγου που δύναται να προκαλέσει μίσος ή έχει υβριστικό ή απειλητικό περιεχόμενο και δεν αρκείται μόνον στην άρνηση, την επιδοκίμασία ή τον ευτελισμό των παραπάνω εγκλημάτων, κινείται εντός των πλαισίων που διαγράφονται από τα θεμελιώδη δικαιώματα και το Σύνταγμα.

Ο Έλληνας νομοθέτης όμως, με την προσθήκη του σκέλους που παραπέμπει «σε αποφάσεις της Βουλής» μπορεί να τιμωρεί την επιδοκίμασία, τον ευτελισμό ή την κακόβουλη άρνηση της ύπαρξης και της σοβαρότητας ιστορικών ή σύγχρονων περιστατικών, των οποίων την ύπαρξη και το νομικό χαρακτηρισμό ως εγκλήματα, μπορεί ο ίδιος να καθορίζει, υποκαθιστώντας έτσι τη δικαστική λειτουργία.

Επιπλέον, η προσθήκη του προαναφερθέντος στοιχείου, όχι μόνο δεν προβλεπόταν από την ίδια την απόφαση-πλαίσιο που ενσωματώθηκε με το Ν. 4285/14, αντιθέτως σαφέστατα αποκλείεται, διότι αυτή αναφερόταν αποκλειστικά στην αναγνώριση εγκλημάτων πολέμου κ.λ.π. «με αποφάσεις διεθνών ή/και εθνικών δικαστηρίων μόνον». Συνεπώς, ο νομοθέτης με την εισαγωγή του σκέλους που παραπέμπει σε εγκλήματα που έχουν αναγνωρισθεί «με αποφάσεις της Βουλής», υπερέβη αντισυνταγματικώς τα όρια της νομοθετικής του λειτουργίας, παραβίασε τη συνταγματική αρχή της νομιμότητας των ποινικών εγκλημάτων και επιχείρησε να εισχωρήσει ανεπίτρεπτα στη δικαστική λειτουργία, διότι δεν θεμελίωσε το αξιόποιο αποκλειστικά σε κανόνα δικαίου ως όφειλε, αλλά στην αναγνώριση και το νομικό χαρακτηρισμό γεγονότων του παρελθόντος ως εγκλημάτων με νόμο, υποκαθιστώντας έτσι τη δικαστική κρίση.

Επιπροσθέτως, παραβίασε την ελευθερία του λόγου και την ακαδημαϊκή ελευθερία, δοθέντος ότι οι νόμοι που «αναγνωρίζουν» (ή θεσπίζουν) ιστορικά γεγονότα, ακόμη κι αν εκφράζουν την πλειοψηφία, δεν μπορούν σε μια δημοκρατική και πλουραλιστική κοινωνία και σύγχρονο κράτος δικαίου να αποτελούν τη βάση δεσμευτικών κανόνων που να συνεπάγονται νομικές απαγορεύσεις και κυρώσεις.

Τέλος, παραβίασε το καθήκον αμοιβαίας και πιστής συνεργασίας της Συνθήκης της ΕΕ, διότι, κατά την ενσωμάτωσή της παραπάνω απόφασης-πλαισίου, εξάρτησε το αξιόποιο από «αποφάσεις της Βουλής», το οποίο η ίδια σαφώς απέκλεισε και έτσι παρέκκλινε ουσιωδώς από την αξιόποινη συμπεριφορά που αυτή τυποποιούσε, με αποτέλεσμα να αναιρεί τους επιδιωκόμενους σκοπούς της και συγκεκριμένα, τη νομοθετική εναρμόνιση σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Τούτων δοθέντων, το άρθρο 2 του Ν. 4285/14 με το οποίο αντικ. το άρθρο 2 του Ν. 927/1979 κατά το σκέλος που παραπέμπει σε γενοκτονίες και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και πολέμου που έχουν αναγνωρισθεί «με αποφάσεις της Βουλής των Ελλήνων» είναι αντίθετο με το Σύνταγμα και το Ευρωπαϊκό δίκαιο, και, ως εκ τούτου, ανίσχυρο και ανεφάρμοστο». ²⁹⁰

Συμπερασματικά το Μονομελές Πλημμελειοδικείο Ρεθύμνου αθώωσε τον Καθηγητή Ρίχτερ κρίνοντας όχι μόνο ότι δεν ευσταθούν οι κατηγορίες, αλλά και ότι το

---

²⁹⁰ <http://www.rethnea.gr>

επίμαχο άρθρο είναι αντισυνταγματικό. Με την ανωτέρω Απόφαση εκτιμάται ότι ανοίγει ο δρόμος για συνολική αναθεώρηση του επίμαχου άρθρου.

Z. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

Πολλοί ήταν οι φιλόσοφοι που προσέγγισαν την προστασία του δικαιώματος της ελευθερίας δίνοντας έμφαση στην απόλυτη προστασία του. Ως το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα οι φιλόσοφοι της ευρωπαϊκής ηπείρου, όπως ο Μπαρούχ Σπινόζα και ο Πιέρ Μπελ είχαν αναπτύξει ιδέες οι οποίες περιέλαβαν μια πιο καθολική ματιά στην ελευθερία του λόγου και στην ανοχή από τους πρώιμους Άγγλους φιλοσόφους²⁹¹. Σε όλο τον δυτικό κόσμο του 18ου αιώνα, λόγιοι συζητούσαν την ιδέα της ελευθερίας του λόγου και ιδιαίτερα Γάλλοι φιλόσοφοι όπως ο Ντιντερό, ο Βαρώνος Ντ'Ολμπακ και ο Κλοντ Αντριέν Ελβέτιος.²⁹² Η ιδέα αυτή ξεκίνησε να εντάσσεται στην πολιτική θεωρία θεωρητικά και πρακτικά. Το πρώτο κρατικό διάταγμα στην ιστορία που ανακήρυξε πλήρη ελευθερία του λόγου εκδόθηκε στις 4 Δεκεμβρίου 1770 στην ένωση Δανίας-Νορβηγίας επί βασιλείας του Γιόχαν Φρίντριχ Στρούενζε.²⁹³ Ο ίδιος ο Στρούενζε, όμως, επέβαλε μικρούς περιορισμούς στο διάταγμα αυτό στις 7 Οκτωβρίου 1771, και αυτό περιορίστηκε περαιτέρω μετά την πτώση του Στρούενζε με νομοθεσία του 1773, αλλά χωρίς να επανέλθει λογοκρισία.²⁹⁴

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ (1806-1873) υποστήριζε ότι η ανθρώπινη ελευθερία είναι αναγκαία για την πρόοδο στην επιστήμη, τα νομικά ή την πολιτική, που σύμφωνα με τον Μιλ χρειάζονται ελεύθερη συζήτηση απόψεων. Στην κλασική πολεμική για το δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης.²⁹⁵ Περί Ελευθερίας του Μιλ, που εκδόθηκε το 1859,

---

²⁹¹ <https://el.wikipedia.org>.

²⁹² Ο. π.

²⁹³ Ο. π.

²⁹⁴ Ο. π.

²⁹⁵ Ο. π.

υποστήριξε ότι η αλήθεια διώχνει την αναλήθεια, επομένως δεν πρέπει να φοβόμαστε την ελεύθερη έκφραση ιδεών, είτε είναι αληθείς, είτε είναι ψευδείς. Επομένως οι απόψεις δεν πρέπει να απαγορεύονται λόγω της φαινομενικής αναλήθειάς τους. Ο Μιλ επίσης υποστήριξε ότι η ελεύθερη συζήτηση απαιτείται για να αποφευχθεί ο «βαθύς λήθαργος μιας αποφασισμένης γνώμης». Η συζήτηση θα οδηγούσε την εφεξής πορεία της αλήθειας και εξετάζοντας λανθασμένες απόψεις, η βάση των αληθών απόψεων θα μπορούσε να επαναβεβαιωθεί.²⁹⁶ Επιπλέον ο Μιλ υποστήριξε ότι μια γνώμη έχει μια ουσιαστική αξία σε αυτόν που την φέρει, κι έτσι το να φιμωθεί αποτελεί αδικία ως προς ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα. Για τον Mill ο ακραίος και επιθετικός λόγος πρέπει να προστατεύεται ακόμα και όταν προκαλεί οδύνη. «Όταν απαγορεύεις τη διατύπωση μιας άποψης, γράφει, είναι σαν να ληστεύεις την ανθρωπότητα». Η μοναδική περίπτωση όπου νομιμοποιείται κανείς να καταστείλει το λόγο, κατά τον Μιλ, είναι όταν υπάρχει ξεκάθαρη και άμεση απειλή, ώστε να μην μπορεί να βλάψει. Δε δικαιολογείται καταστολή του λόγου, ούτε από οικονομικές ή ηθικές επιπτώσεις, ούτε από την ευημερία του ομιλητή.

Στη βιογραφία του Βολταίρου, η Έβελιν Μπίατρις Χολ επινόησε την εξής φράση για να απεικονίσει τα δόγματα του Βολταίρου: «Διαφωνώ με αυτό που λες, αλλά θα υπερασπιστώ μέχρι το δικαίωμά σου να το λες». Η ρήση της Χολ παρατίθεται συχνά για να περιγράψει την αρχή της ελευθερίας του λόγου. Στον 20ό αιώνα, ο Νόαμ Τσόμσκι γράφει ότι: «Αν πιστεύετε στην ελευθερία του λόγου, πιστεύετε και στην ελευθερία του λόγου για απόψεις που δε σας αρέσουν. Για παράδειγμα, ο Στάλιν και ο Χίτλερ, ήταν δικτάτορες που ήταν υπέρ της ελευθερίας του λόγου για απόψεις που άρεσαν μόνο σε αυτούς. Εφόσον είστε υπέρ της ελευθερίας του λόγου, τότε είστε υπέρ της ελευθερίας του λόγου ακριβώς για απόψεις που αντιπαθείτε».²⁹⁷ Ο καθηγητής Λι Μπόλινγκερ υποστηρίζει ότι «η αρχή της ελευθερίας του λόγου συνεπάγεται μια ειδική πράξη απόσυρσης ενός τμήματος της κοινωνικής αλληλεπίδρασης για έκτακτη αυτοσυγκράτηση, ο σκοπός της οποίας είναι να αναπνυχθεί και να αναδειχθεί ο έλεγχος συναισθημάτων που προκαλούνται από μια σειρά κοινωνικών συναντήσεων». Ο Μπόλινγκερ υποστηρίζει ότι η ανοχή είναι μια επιθυμητή αξία, αν όχι αναγκαία. Παρόλα αυτά, οι επικριτές πιστεύουν,

---

²⁹⁶ <https://el.wikipedia.org>.

²⁹⁷ Ο. π.

ότι η κοινωνία θα πρέπει να ανησυχεί για τους ευθείς απαρνητές ή τους υποστηρικτές γενοκτονιών, για παράδειγμα.

Εξάλλου, ο Καντ, ο φιλόσοφος της αυτονομίας, προσεγγίζοντας την έννοια της ελευθερίας της έκφρασης και την προστασία αυτής, αναρωτιέται «πόσο και με ποια ορθότητα είναι δυνατόν να σκεπτόμαστε καν, άμα δε σκεπτόμαστε από κοινού με άλλους, ανακοινώνοντας σε αυτούς τις σκέψεις μας και εκείνοι σ' εμάς τις δικές τους;»²⁹⁸ Και συμπεραίνει: «Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι εκείνη η εξωτερική βία που αφαιρεί από τους ανθρώπους την ελευθερία να ανακοινώσουν δημόσια τις σκέψεις τους, τους παίρνει και την ελευθερία να σκέπτονται». Αυτός που μπορεί να θέλει να μας στερήσει την ελευθερία της σκέψης και της κρίσης δε χρειάζεται να είναι, και συνήθως δεν είναι εχθρός μας ή καν κακοπροαίρετος. Μπορεί αντίθετα να είναι κάποιος γεμάτος στοργή, σαν πατέρας απέναντι σε «ανώριμα παιδιά, που δε μπορούν να ξεχωρίσουν τι είναι γι' αυτούς αληθινά ωφέλιμο ή επιζήμιο κι εξαναγκάζονται να συμπεριφέρονται απλώς παθητικά περιμένοντας το πώς πρέπει να είναι ευτυχείς από την κρίση του. Αυτός είναι ο πιο μεγάλος δεσποτισμός που μπορούμε να σκεφτούμε: ένα πολίτευμα, όπου οι πολίτες δεν έχουν καθόλου δικαιώματα».²⁹⁹

Ωστόσο, πολλοί ήταν οι φιλόσοφοι που επιχείρησαν να θέσουν όρια στον περιορισμό της ελευθερίας. Ο John Stuart Mill, στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του Περί Ελευθερίας (1859), είχε επιχειρήσει να θέσει ένα όριο στον περιορισμό της ελευθερίας, ένα διάσημο πλέον όριο. Κατά τη μετάφραση του Αριστείδη Χατζή,³⁰⁰³⁰¹ ο μοναδικός σκοπός χάριν του οποίου δικαιούται το κράτος να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου παρά τη θέλησή του τελευταίου είναι για να αποτρέψει τη βλάβη σε άλλα άτομα. Δεν νομιμοποιείται όμως το κράτος να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου για το «δικό του καλό» (σωματικό ή ηθικό). Δεν δικαιούται να το υποχρεώσει να κάνει ή να μην κάνει κάτι, διότι υποτίθεται πως έτσι θα είναι καλύτερα γι' αυτό ή διότι θα το κάνει

---

²⁹⁸ Καντ (1971), «Τι σημαίνει προσανατολίζομαι στη σκέψη», σελ. 86

²⁹⁹ Καντ(1971), Απάνω στο κοινό απόφθεγμα «Τούτο μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», σελ. 131

³⁰⁰ Ο Αριστείδης Χατζής είναι Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου και Θεωρίας Θεσμών στο Τμήμα ΜΙΘΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών και μέλος της American Civil Liberties Union (ACLU), τη μεγαλύτερη φιλελεύθερη οργάνωση προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων στις Η.Π.Α.

³⁰¹ Χατζής (2011), διαθέσιμο στην ιστοσελίδα, <http://www.self-ownership.org/2011/03/blog-post10.html>.

ευτυχέστερο ή γιατί σύμφωνα με κάποιους έτσι είναι «πιο σωστό» ή «πιο σοφό». Το άτομο είναι κυρίαρχο πάνω στον εαυτό του, πάνω στο σώμα του και στο μυαλό του.

Αυτή είναι η περίφημη «αρχή της βλάβης» (harm principle), η οποία ακούγεται τόσο πειστική, όσο και ασαφής. Ακόμα και για έναν φιλελεύθερο που την υιοθετεί με ενθουσιασμό, η λέξη «βλάβη» είναι πολύ γενική και σίγουρα δε μπορεί να εφαρμοσθεί μηχανιστικά, όπως ίσως ήλπιζε ο Mill.

Ακούγεται εύλογη λοιπόν η αρχή του Mill, αλλά θα πρέπει να δούμε και πώς ορίζεται η βλάβη. Σύμφωνα με τον Feinberg, βλάβη είναι οποιαδήποτε πράξη ή παράλειψη πλήττει τις βασικές προϋποθέσεις για την ευημερία ενός ατόμου. Ο κίνδυνος της διασταλτικής ερμηνείας υπάρχει πάντα, αλλά το βάρος της απόδειξης το έχει αυτός που υποστηρίζει τον περιορισμό. Μεγάλη είναι η συνεισφορά του Joel Feinberg (1926-2004), τόσο στο διάλογο για το τι είναι βλάβη και το ποια είναι τα όρια της κρατικής παρέμβασης στην ατομική ελευθερία. Ο Feinberg δίδαξε σε πολλά αμερικάνικα πανεπιστήμια (μεταξύ των άλλων στο Princeton και στο UCLA) μέχρι να καταλήξει στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Αριζόνα, όπου δίδαξε για 17 χρόνια μέχρι τη συνταξιοδότησή του το 1994. Το έργο του είναι πλουσιότατο, αλλά η μεγαλύτερή του συνεισφορά βρίσκεται στη φιλοσοφία του ποινικού δικαίου. Το περίφημο τετράτομο έργο του «Τα Ηθικά Όρια του Ποινικού Δικαίου» (The Moral Limits of the criminal Law), που δημοσιεύτηκε από το 1984 έως το 1988 δικαιολογημένα θεωρείται ως ένα από τα σημαντικότερα έργα φιλοσοφίας του δικαίου του 20ου αιώνα.³⁰²

Ο Feinberg, ως κλασικός φιλελεύθερος, θεωρεί καταρχήν πως το κράτος θα πρέπει να μην περιορίζει την ελευθερία των πολιτών παρά σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπου ο περιορισμός της νομιμοποιείται από ηθικές αρχές. Ασκώντας κριτική στις θεωρίες του καθήκοντος, επαναφέρει τη συζήτηση στα δικαιώματα. Εάν εννοούσε τα νομικά δικαιώματα (legal rights), το όλο επιχείρημα θα ήταν κυκλικό. Θεωρώντας ότι σοβαρά μπορούν να συζητηθούν τέσσερις περιπτώσεις στις οποίες το

---

³⁰² Χατζής (2011), Περί ρατσισμού και ελευθερίας του λόγου, διαθέσιμο στο <http://www.google.gr/www.tovima.gr>

κράτος νομιμοποιείται να περιορίσει την ελευθερία ενός ατόμου. Πιο συγκεκριμένα, όταν το άτομο πρώτον, βλάπτει σοβαρά κάποιο άλλο ή το υποβάλλει σε παράλογο κίνδυνο (αρχή της βλάβης / harm principle), δεύτερον, προσβάλλει ένα άλλο πρόσωπο με τις ενέργειές του (αρχή της προσβολής/offence principle), του δημιουργεί δηλαδή αισθήματα ντροπής, άγχους, αηδίας, αγανάκτησης, κλπ., τρίτον, βλάπτει τον εαυτό του σωματικά, οικονομικά ή ηθικά,(νομικός πατερναλισμός/legal paternalism), τέταρτον, αν και δεν βλάπτει ή ενοχλεί κανέναν, η συμπεριφορά του κρίνεται ως ανήθικη από την κρατούσα συμβατική ηθική (νομικός ηθικισμός/legal moralism).

Εξάλλου, ο Alan Wertheimer θα προσθέσει άλλες τρεις περιπτώσεις περιορισμού της ελευθερίας. Η πρώτη περίπτωση αφορά τον περιορισμό της ελευθερίας σε περίπτωση που είναι απαραίτητο για την παροχή δημόσιων αγαθών (αρχή των συλλογικών αγαθών/collective benefits principle), η δεύτερη περίπτωση περιορίζει την ελευθερία για λόγους δικαιοσύνης,(αρχή της δικαιοσύνης/justice principle), ενώ η τελευταία περίπτωση για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες άλλων ανθρώπων (αρχή της ανάγκης/need principle).

Οι εξαιρέσεις είναι τόσες πολλές που, αν υιοθετηθούν όλες, θα μετατρέψουν την ίδια την ελευθερία σε εξαίρεση. Ο Feinberg συζητά τις τέσσερις και καταλήγει πως μόνο οι δύο πρώτες (πολύ περισσότερο η αρχή της βλάβης) νομιμοποιούν ηθικά τον περιορισμό της ελευθερίας. Για τον Feinberg, ο φιλελευθερισμός αποκλείει κάθε άλλη αρχή παρέμβασης. Πολλοί ακραίοι φιλελεύθεροι (libertarians) θα δέχονταν μόνο την πρώτη αρχή και μάλιστα ερμηνεύοντάς την συστατικά. Οι ωφελμιστές φιλελεύθεροι, αντίθετα θα έβλεπαν με συμπάθεια τη δεύτερη και ιδιαίτερα την πέμπτη σε περιπτώσεις διλήμματος του φυλακισμένου. Για τον Feinberg όμως αυτό που έχει ενδιαφέρον δεν είναι το πρόβλημα του κοινωνικού ελέγχου με όργανο το (ποινικό) δίκαιο, αλλά τα ηθικά όρια της κρατικής παρέμβασης, δηλαδή του περιορισμού της ελευθερίας από το κράτος. Σε αντίθεση με τους θετικιστές (όπως ο Hart) και τους οπαδούς του ουδέτερου φιλελεύθερου κράτους (όπως ο Rawls) ο Feinberg βλέπει την παρέμβαση αυτή ως ένα είδος επιβολής κοινώς αποδεκτών ηθικών αξιών, ιδιαίτερα των ηθικών δικαιωμάτων. Για τον Feinberg η ποινική διαδικασία είναι εγγενώς ηθική, την ονομάζει «μεγάλη ηθική μηχανή» (great moral machine). Το ποινικό δίκαιο δεν έχει δηλαδή σαν μοναδικό στόχο

να αποτρέψει τη βλάβη, αλλά και να εκφράσει την ηθική απαξίωση της συγκεκριμένης βλάβης (expressive function of punishment).³⁰³

Έτσι, σύμφωνα με τον Feinberg, βλάβη είναι οποιαδήποτε πράξη ή παράλειψη πλήττει τις βασικές προϋποθέσεις για την ευημερία ενός ατόμου. Ο κίνδυνος της διασταλτικής ερμηνείας υπάρχει πάντα, αλλά το βάρος της απόδειξης το έχει αυτός που υποστηρίζει τον περιορισμό. Στην περίπτωση της προσβολής (offence) θα θέσει μια σειρά κριτηρίων (μέγεθος προσβολής, αδυναμία αποφυγής της προσβολής από το θύμα, κίνητρα του δράστη, μέγιστη δυνατή προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, κ.ά.) για να περιορίσει την εφαρμογή της κατά το δυνατόν. Απορρίπτει επίσης τον πατερναλισμό, δηλαδή την ποινικοποίηση της εκούσιας συμπεριφοράς που μπορεί να βλάψει τον ίδιο το δράστη φυσικά, ψυχολογικά, οικονομικά, για ορισμένους ακόμα και ηθικά. Φυσικά απορρίπτει και το νομικό ηθικισμό, σύμφωνα με τον οποίο ορισμένες πράξεις είναι τόσο εγγενώς ανήθικες ώστε πρέπει να απαγορεύονται ακόμα και αν δεν βλάπτουν ή προσβάλλουν άμεσα κάποιον και λαμβάνουν χώρα ιδιωτικά από συναινούντες ενήλικες.

Αυτό λοιπόν που διακυβεύεται κυρίως σε φιλοσοφική ανάλυση, όταν διακυβεύεται η ελευθερία της διάδοσης γνώμης και πληροφορίας είναι η αξία μας ως ανθρώπων, αλλά και το δικαίωμά μας στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς μας σε όλες τις εκφάνσεις της. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι δεν είναι σε πολλές περιπτώσεις ανεκτοί ή και θεμιτοί οι περιορισμοί στην ελευθερία της έκφρασης. Τέτοιοι περιορισμοί όμως, όπως παρατίθενται ανωτέρω, εφόσον επιβάλλονται με βάση μια αρχή ακριβοδικίας, ενδέχεται να λειτουργούν περισσότερο ως εγγυήσεις της ισότητας στην απόλαυση της ελευθερίας έκφρασης, μάλλον παρά ως πραγματικοί περιορισμοί. Υποστηρίζω κι εγώ την άποψη, ότι μόνο με την απόλυτα ελεύθερη αγορά των ιδεών μπορούμε να αντιμετωπίσουμε ανοικτά το μισαλλόδοξο λόγο και μόνο έτσι μπορούμε να ελέγχουμε τις αρχές μας και τις αντιλήψεις μας συνεχώς, χωρίς να εφησυχάζουμε ποτέ.

---

³⁰³ Χατζής (2011). Περί ρατσισμού και ελευθερίας του λόγου, διαθέσιμο στο <http://www.google.gr/www.tovima.gr>

Μόνο έτσι μπορούμε να έχουμε μια καθαρή και ζωντανή εικόνα της αλήθειας, όταν αυτή θα παραχθεί μετά από τη σκληρή σύγκρουσή της με το σφάλμα.³⁰⁴

Η. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η σημασία της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης σε συνδυασμό με τον υψηλό βαθμό προστασίας που οι διεθνείς, ευρωπαϊκοί και εθνικοί θεσμοί της επιφυλάσσουν, επιβάλλει την προσεκτική χάραξη του συστήματος περιορισμών της. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Εθνικών Δικαστηρίων, αλλά και οι προδιαγραφές που τίθενται από τους διεθνείς οργανισμούς για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την επίτευξη του επιθυμητού αυτού στόχου. Όσον αφορά ειδικότερα τους περιορισμούς που θεσπίζονται στον προκλητικό λόγο που επιφέρει διακινδύνευση της δημόσιας τάξης και στον μισαλλόδοξο λόγο οι βασικές κατευθύνσεις θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

α) αυτές οι μορφές λόγου, εφόσον αποτελούν έκφραση γνώμης, καλύπτονται καταρχήν από την προστασία του δικαιώματος έκφρασης,

β) οι περιορισμοί που επιβάλλονται σε αυτά τα είδη λόγου πρέπει να είναι σαφείς και να ερμηνεύονται στενά,

γ) οι εν λόγω περιορισμοί οφείλουν να περιλαμβάνουν μόνο τις εκφράσεις που έχουν ως αποτέλεσμα την διατάραξη της δημόσιας τάξης και την πρόκληση βίας, μίσους ή διακρίσεων, είτε οι συνέπειες αυτές επήλθαν και είναι εξωτερικά διαπιστώσιμες, είτε είναι πιθανό να επέλθουν άμεσα εξαιτίας της εκφοράς του λόγου. Στη δεύτερη περίπτωση ο κίνδυνος πρέπει να είναι ενεργός, ώστε μόνο με τον περιορισμό του λόγου να μπορεί να αποσοβηθεί η ανατροπή της τάξης ή το ξέσπασμα της βίας,

δ) κάθε δήλωση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται γενικά, αλλά υπό το φως των συγκεκριμένων περιστάσεων λαμβανομένων υπόψη στο σύνολό τους,

---

³⁰⁴ Χατζής Α. Περί ρατσισμού και ελευθερίας του λόγου, διαθέσιμο στο <http://www.google.gr/www.tovima.gr>

ε) κανείς δεν πρέπει να διώκεται ποινικά για την διάδοση προκλητικού ή μισαλλόδοξου λόγου, αν δεν αποδεικνύεται ότι το έκανε με πρόθεση να προκαλέσει βία, μίσος ή διάκριση,

στ) η ελεύθερη συζήτηση είναι ζήτημα δημοσίου συμφέροντος και ο ρόλος των μέσων μαζικής ενημέρωσης στο θέμα αυτό είναι κομβικός. Το δικαίωμα των δημοσιογράφων να αποφασίζουν ανεξάρτητα πως θα δημοσιεύσουν τις πληροφορίες και τις ιδέες τους στο κοινό πρέπει να γίνεται σεβαστό,

ζ) η προληπτική λογοκρισία δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως μέσο απαγόρευσης του προκλητικού λόγου που ωθεί στη βία ή του μισαλλόδοξου λόγου,

η) σε κάθε περίπτωση πρέπει να επιβάλλονται τα λιγότερο επαχθή και παρεμβατικά μέτρα περιορισμού και πάντα υπό τον όρο ότι δεν υφίστανται εναλλακτικές δυνατότητες που θα επιφέρουν λιγότερα εμπόδια στην ελεύθερη έκφραση και

θ) κάθε πρόβλεψη για επιβολή κύρωσης πρέπει να είναι αποτέλεσμα αυστηρής εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας, ενώ οι ποινικές κυρώσεις και κυρίως η φυλάκιση θα πρέπει να θεωρούνται ως η τελευταία λύση.

Σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να υποτιμάται η αυταξία του δικαιώματος έκφρασης και ότι μοναδικός σκοπός των περιορισμών του είναι η ελεύθερη άσκηση άλλων ατομικών δικαιωμάτων που κρίνονται εν προκειμένω σημαντικότερα ή το συμφέρον της δημοκρατικής κοινωνίας συνολικά για την κάλυψη μιας επιτακτικής ανάγκης και όχι η προστασία από την κριτική. Η ελευθερία έκφρασης γνώμης επιτρέπει την ανοικτή και ελεύθερη συζήτηση για κάθε θέμα και την άσκηση κριτικής, ακόμα και ενοχλητικής ή ακραίας, εφόσον δεν είναι εξατομικευμένη.

Ωστόσο, δίνοντας έμφαση στο αναμφίβολα υψίστης σημασίας δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης δε σημαίνει ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε τον αγώνα μας κατά του ρατσισμού. Θα ήταν όμως λάθος να θεωρηθεί ότι το πρωτεύον στον αγώνα κατά του ρατσισμού είναι απλώς «*ν' αλλάζουν οι λέξεις*». Διότι, περισσότερο από το «*ν' αλλάζουν οι λέξεις, είναι ν' αλλάζουν τα πράγματα*». Η συγκέντρωση όλων των προσπαθειών για την καταπολέμηση του ρατσισμού στο νομικό πεδίο, δεν αποτελεί μια στρατηγική απάντηση. Το δίκαιο μπορεί στην καλύτερη περίπτωση ν' αντιμετωπίσει τα συμπτώματα του ρατσισμού, όχι τις αιτίες του.³⁰⁵ Όσο ένα μεγάλο μέρος της φτωχής ανθρωπότητας,

---

³⁰⁵ Ανθόπουλος (2000) σ.σ. 175-177

δεν έχει άλλη ελπίδα από τη μετανάστευση στις χώρες της Δύσης, όσο αυξάνονται δραματικά οι ανισότητες στο εσωτερικό των κοινωνιών αυτών μεταξύ των «εγγυημένων και των μη εγγυημένων» κατηγοριών των αυτοχθόνων πολιτών, τα νομοθετικά μέτρα δεν θα επαρκούν για ν' αποτρέψουν τις ρατσιστικές εκδηλώσεις. Κλείνοντας λοιπόν τη μελέτη αυτή, δε βρίσκουμε τίποτα πιο επίκαιρο από την απάντηση ενός σοσιαλιστή μιας άλλης εποχής, του Λόρδου Beneridge, όταν κλήθηκε να υπερασπίσει το σχέδιό του για την αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου στη Μεγάλη Βρετανία, την επαύριον του πολέμου: *«Κύριοι, εδώ θέλουμε πρώτα απ' όλα, να εξαλείψουμε τις οικονομικές και κοινωνικές βάσεις που παρήγαγαν το φασισμό, το ναζισμό, τον πόλεμο. Αυτό θέλουμε να μην επαναληφθεί ποτέ πια»*.³⁰⁶

---

³⁰⁶ Ανθόπουλος (2000) σελ. 177

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνικές πηγές και βιβλιογραφία

Βιβλία - Μονογραφίες

Αλιβιζάτος Ν. (2004), Νέες τεχνολογίες και συνταγματικά δικαιώματα, Εκδόσεις . Σάκκουλα Α.Ε, Αθήνα- Θεσσαλονίκη,

Ανδρουλάκης Ν. (1991), Ποινικό Δίκαιο Ι, Γενικό Μέρος, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή.

Ανθόπουλος Χ. (2000), Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφόρησης: ένα συνταγματικό δίλημμα, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα.

Βαθιώτης Κ. (2010), Τραγικά διλήμματα στην εποχή του πολέμου κατά της τρομοκρατίας: Από τη σανίδα του Καρνεάδη στο ποινικό δίκαιο του εχθρού, Νομική Βιβλιοθήκη.

Δημητράτος Ν. Γ.(1998), Έννομο αγαθό και Διδασκαλία περί Εγκλήματος στο Ποινικό Δίκαιο, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Δημητρόπουλος Α. (2008), Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος-Ειδικό Μέρος: Μητρικά Δικαιώματα- Φυσική Υπόσταση- Πνευματική Υπόσταση, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου Τόμος Γ΄ - Τεύχος Ι-ΙΙΙ Β΄ Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη.

Δαγτόγλου Π. (2005), Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα Α΄, Β΄ αναθεωρημένη έκδοση, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

Ιγγλεζάκης Ι. (2003), Ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, Σάκκουλας, Αθήνα Θεσσαλονίκη.

Καϊάφα – Γκμπάντι Μ. (2005), (επιμ.) σε Ι. Μανωλεδάκη, Ποινικό Δίκαιο: Επιτομή Γενικού Μέρους, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Καϊάφα – Γκμπάντι Μ. (2005), Κοινώς Επικίνδυνα Εγκλήματα, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Καϊάφα – Γκμπάντι Μ. (2008), Επιμέτρηση και Επιβολή της ποινής, σε Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι, Ν. Μπιτζιλέκη, Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Δίκαιο των Ποινικών Κυρώσεων, Νομική Βιβλιοθήκη.

Καϊάφα – Γκμπάντι Μ. (2011), Ευρωπαϊκό Ποινικό Δίκαιο & Συνθήκη της Λισσαβώνας Εκδόσεις Σάκκουλα.

Καμτσίδου Ι. (2001), Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου, ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη.

Κανελλόπουλος Π. (2003), Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.

Καρακώστας Γ. (1997), Προσωπικότητα και τύπος, νομική θεώρηση ενός δεοντολογικού ζητήματος, Β΄ έκδοση, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.

Καρατζά Α. (2015), 4 Κώδικες, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα - Θεσσαλονίκη.

Κτιστάκης Γ. (2004), Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.

Μαργαρίτης Μ. (2009), Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία Εφαρμογή, Β΄ Έκδοση Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή.

Μανωλεδάκης Ι. (1973), «Η Διαλεκτική έννοια των εννόμων αγαθών», Εκδόσεις Σάκκουλα.

Μανωλεδάκης Ι. (1990), «Επιβουλή της δημόσιας τάξης», Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.

Μανωλεδάκης Ι. (2011), «Δίκαιο και ιδεολογία», Εκδόσεις Σάκκουλα.

Παπαδαμάκης Α. (2011), Η ποινική δικονομία, η δομή της Ποινικής Δίκης, 5^η Έκδοση.

Παράρας Π. (2001), Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 150-160

Πελεργίνης Θ. (2013), Λεξικό της Φιλοσοφίας, Οι έννοιες, οι θεωρίες, οι σχολές, τα Ρεύματα και τα Πρόσωπα - Εξάγλωση Ορολογία, Εκδόσεις Πεδίο.

Ρούκουνας Ε. (1995), Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα.

Σάρμας Ι. (2003), Κράτος και δικαιοσύνη 1, Ελευθερία με υπεροχή του δικαίου, Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, πρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.

Σαχπεκίδου Ε. (2013), Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2^η έκδοση.

Σισιλιάνος Λ-Α. (2013), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Σκουρής Β. - Ιωάννου Κ. (1996), Η ελευθερία της διαφήμισης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.

Σπυρόπουλος Φ. Κ. (1999), Η ερμηνεία του Συντάγματος: εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου;, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα Κομοτηνή.

Στάγκος Π. (2004), Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη, η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πρ. Χρ. Α. Ροζάκη, Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη.

Τσακυράκης Σ. (1997), Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ, Π.Ν. Σάκκουλας, Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα.

Τσακυράκης Σ. (2006), Θρησκεία κατά τέχνης, Πόλις, Αθήνα.

Τσακυράκης Σ. (1996), Ο μισαλλόδοξος λόγος σε : Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, τεύχος II.

Τσάτσος Δ. (1988), Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, I. Γενικό Μέρος, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.

Φουντεδάκη Π. (2002), Το τουρκικό πολίτευμα: το χωλό δημοκρατικό πρότυπο και οι θεσπισμένες παρεκκλίσεις του, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.

Χριστόπουλος Δ. – Τσιτσελίκης Κ. (1997), Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, Κριτική, Αθήνα.

Χαραλαμπάκης Α. (2011), Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία κατ' άρθρο, τομ. α' (α. 1-206), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Χρυσογόνος Κ. (2002), Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Β' έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.

Άρθρα σε περιοδικά

Αλιβιζάτος Ν. (1995), Η ελευθερία της έκφρασης επί «εθνικών θεμάτων», Σύγχρονα Θέματα, Ιούλιος - Σεπτέμβριος, τεύχ. 56, σ. 8-10.

Αλιβιζάτος Ν. (1998), Σημείωμα μαρτυρικής καταθέσεως, Το Σύνταγμα, τεύχ. 4, σ. 718-720.

Αναγνωστόπουλος Α., Παρατηρήσεις στον Ν. 4285/2014, μέρος Α', 2014, διαδικτυακά διαθέσιμο στο <http://tinyurl.com/q4ffa31>

Αναγνωστόπουλος Α., Παρατηρήσεις στον Ν. 4285/2014, μέρος Β', 2014, διαδικτυακά διαθέσιμο στο <http://tinyurl.com/omxuhlc>

Ανδρουλάκης Ν. (1977), Η αυθεντία της εξουσίας και το έγκλημα της περιϋβρίσεως της αρχής, Νομικό Βήμα, σ. 865-882 και 1105-1123.

Ανθόπουλος Χ. (2001), Η απαγόρευση του ρατσιστικού λόγου ως συνταγματικό πρόβλημα, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου, τεύχ. 1 σ. 31-52.

Αποστολάκης Γ. (2002), Η ποινική καταστολή των φυλετικών, εθνικών και θρησκευτικών διακρίσεων, Ποινική Δικαιοσύνη, τεύχ. 11, σ.1184-1189.

Βασματζίδης Χ. (2015), Ποινικοποίηση του ρατσιστικού λόγου και δικαίωμα στην ασφάλεια, *Συνταγματικά Ζητήματα*, ΕΔΔΔΔ, Τόμος 59, Τεύχος Ι, Ιανουάριος - Μάρτιος, σ. 12

Βούλγαρης Χ. (2015), Τα εγκλήματα μίσους και η ποινική αντιμετώπισή τους στην Ελλάδα, *Ποιν. Δικ.* 3, σ. 277

Καϊδάτζης Α. (1998), Η ελευθερία της επιστημονικής έκφρασης σε σύγκρουση με το δικαίωμα προστασίας της προσωπικότητας, *Σχόλια στην Μον. Πρ. Θεσ 18.134/98* (ασφ. μ.), *Το Σύνταγμα*, τεύχ. 4, σ. 753-763.

Καντ. Ι. (1971), *Δοκίμια*, μτφ. Ε. Παπανούτσου, Αθήνα, εκδ. Δωδώνη.

Καρεκλάς Σ. (1995), Οι δυνατότητες του ποινικού δικαίου για την προστασία των μειονοτήτων και την καταπολέμηση των φαινομένων του ρατσισμού και της αντίστοιχης βίας ακροδεξιών ομάδων. Το παράδειγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, μέρος Α', *Υπερ* 1995, 621 και μέρος Β' *Υπερ*, 880.

Κασιμάτης Γ. (1998), Η επιστήμη υπό δικαστική απαγόρευση, *Το Σύνταγμα*, τεύχ. 4, σ. 725-730.

Κοσκινά - Σαριδάκη Α. (2013), *Το Δικαίωμα στην Επιστημονική έρευνα*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη.

Κρουσταλάκης Ε. (1978), Η υπόθεση Handyside [Η ελευθερία της εκφράσεως, η προστασία της ιδιοκτησίας και οι άσεμνες δημοσιεύσεις], *Ποινικά Χρονικά*, τόμ. ΚΗ', σ. 369-379.

Λίβος Ν. (1991), Επί της εξυβρίσεως με ομαδικό χαρακτηρισμό (παρατηρήσεις εξ αφορμής της ΑΠ 1427/1990, *ΠοινΧρ ΜΑ'*, 588 επ.), *Ποινικά Χρονικά*, τόμ. ΜΑ', σ. 1217-1222.

Λίβος Ν. (1997), Ο αξιόποινος εγκωμιασμός κακουργήματος (με αφορμή την Πλημ. Αθ. 34767/1996 (αποφ.), *ΠοινΧρ ΜΖ'*, σ. 690 επ.), *Ποινικά Χρονικά*, τόμ. ΜΖ', σ. 723-733.

Μάλλιος Β. (2010), Παρατηρήσεις στην ΟΛΑΠ 3/2010, *ΔιΜΕΕ*, σ. 397-401.

Μάνεσης Α. (1977), Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, Το Σύνταγμα (Ιανουάριος - Μάρτιος, σ. 1-36.

Μίτλεττον Φ. (2001), Προβλήματα εφαρμογής της ευρωπαϊκής οδηγίας για την προστασία προσωπικών δεδομένων στην ελληνική έννομη τάξη, Δικαιώματα του Ανθρώπου, τεύχ. II, σ. 751-761.

Μοροζίνης Ι. (2010), Απαγόρευση διακρίσεων και ελευθερία της έκφρασης, ΠΧ. 450

Μποτόπουλος Β. (1989), Εισήγηση επί της ΣτΕ 5148/1987, ΤοΣ , σελ 120

Παϊονίδης Φ. (1998), Διαβουλευτική δημοκρατία και ελευθερία της έκφρασης, Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχ. 1, σ. 29-56.

Παναγοπούλου- Κουτνατζή Φ.(2016), Η ελευθερία του τύπου και η προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, τεύχος 12, σ.σ. 39-43

Παπαστουλιανός Χ. (2005), Η δημόσια τάξη ως συνταγματικά αποδεκτός περιορισμός της ελευθερίας του λόγου: Προϋποθέσεις μιας σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας των σχετικών διατάξεων του ΠΚ, Ποινική Δικαιοσύνη, τεύχ. 3, σ. 333-345.

Παπαχαράλαμπος Χ. (2013), Η ποινική αντιμετώπιση των διακρίσεων και τα προβλήματά της, Εγκληματολογία I- 2, σελ. 59.

Παπαχαράλαμπος Χ. (2014), Νομοθετώντας για το μίσος, Το παράδειγμα του αντιρατσιστικού Ν. 4285/2014, 12^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Ποινικού Δικαίου, διαθέσιμο διαδικτυακά στο <http://www.poinikachronika.gr/Epikaira/focus.asp=938>

Ράμμος Χ. (2015), Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη Νομολογία του ΕΔΔΑ, Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας ,Τεύχος 1

Σταθόπουλος Μ. (1998), Η δίκη σώζει το άστοχο λήμμα;, Το Σύνταγμα, τεύχ. 4, σ. 735-741.

Συμεωνίδου - Καστανίδου Ε. (2013), Εκδηλώσεις ρατσισμού και ελευθερίας της έκφρασης, ΠΧ 481.

Συμεωνίδου - Καστανίδου Ε. (2015), Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα, ΠΧ 729.

Raphael Cohen- Almagor, Ο μισαλλόδοξος λόγος στον Καναδά, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.hate-speech-canada.doc>

Strasser W. (1997), Ένδικα μέσα κατά των φυλετικών διακρίσεων και άλλων μορφών ρατσισμού, ξενοφοβίας ή μισαλλοδοξίας στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, σ.σ. 925-930.

Συρίγος Α. (2002), Η υπόθεση του Κόμματος της Ευημερίας (Ρεφάχ) στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, τεύχ. Ι, σ. 153-167.

Τσακυράκης Σ. (1996), Ο μισαλλόδοξος λόγος, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, τεύχ. ΙΙ σ. 261-279.,

Τσακυράκης Σ. (1998), Σατανικό λεξικό, Το Σύνταγμα, τεύχ. 4, σ. 742-748

Τσάτσος Δ. – Σκουρής Β. - Σπυρόπουλος Φ. (1998), Ελευθερία του τύπου και προστασία του ατόμου από την επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών, Το Σύνταγμα, τεύχ. 3, σ. 499-520.

Φραγκάκης Ν., Ζητήματα εφαρμογής του άρθρου 14 ΕΣΔΑ σε ποινικές υποθέσεις, διαθέσιμο στο <http://www.fralaw.gr/Docs/ArticlesGr/ESDA.pdf>

Χατζής Α. Περί ρατσισμού και ελευθερίας του λόγου, διαθέσιμο στο <http://www.google.gr/> www.tovima.gr

Ξένες πηγές και βιβλιογραφία

Κείμενα 3η Έκθεση της Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας για την Ελλάδα το 2004 στην ιστοσελίδα http://www.coe.int/t/e/human_rights/ecri/1-ecri/2country-by-country_approach/Greece/Greece_CBC_3.asp#TopOfPage.

Επίσημο Έγγραφο του Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι στην ιστοσελίδα greekhelsinki.gr/pdf/Freedom-of-Expression-greece1999.PDF.

General Comment no. 10 της 29 Ιουνίου 1983 της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην ιστοσελίδα [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/2bb2f14bf558182ac12563ed0048df17](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/2bb2f14bf558182ac12563ed0048df17) Open document.

General Comment no 11 της 29 Ιουλίου 1983 της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην ιστοσελίδα [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/60dcfa23f32d3feac12563ed00491355?OpenDocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/60dcfa23f32d3feac12563ed00491355?OpenDocument).

General Policy Recommendation no. 7 of the European Commission against Racism and Intolerance on national legislation to combat racism and racial discrimination στην ιστοσελίδα <http://www.coe.int/t/e/human%5Frights/ecri/4%2DPublications/>

General Recommendation no. 15: organized violence based on ethnic origin (article 4): 23/03/93 στην ιστοσελίδα <http://www.ohcchr.org/English/bodies/cerd/comments.htm>.

Recommendation no. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on “hate speech” στην ιστοσελίδα [http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/r97\(20\)-e.htm](http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/r97(20)-e.htm).

BIBΛΙΑ - ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

Barendt E. (1985), Freedom of speech, Oxford University Press, Oxford, 1985.

Tassopoulos I. (1993), The constitutional problem of subversive advocacy in the United States of America and Greece, Publications of the Hellenic institute of international and foreign law, Ant.N. Sakkoulas, Athens - Komotini, “The article 19 freedom of expression

handbook” του «ΑΡΘΡΟ 19» του διεθνούς κέντρου κατά της λογοκρισίας στην ιστοσελίδα <http://www.article19.org/publications/law/the-handbook.html>.

Tridimas T. (2016), The General Principles of EU Law, Oxford EC Law Library, Oxford University Press, 2nd ed.

Άρθρα σε περιοδικά και στο διαδίκτυο

Brenstein D. (2003), Defending the First Amendment from antidiscrimination laws, North Carolina Law Review, vol. 82, σ. 224 επ. στην ιστοσελίδα http://ssm.com/abstract_id.

Brugger W. (2002-2003), The treatment of hate speech in German Constitutional Law (Part I), German Law Journal (01 December 2002), vol. 3, n. 12 στην ιστοσελίδα <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=212>.

Brugger W. (2002-2003), The treatment of hate speech in German Constitutional Law (Part II), German Law Journal (01 January 2003), vol. 4, n. διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=225>.

Callamard A., Striking the right balance στην ιστοσελίδα www.article19.org/pdfs/publications/hate-speech-reflections.pdf.

Cohen J. (2000), More censorship or less discrimination? Sexual orientation hate propaganda in multiple perspectives, McGill Law Journal, vol. 46, σ. 69104.

Hare I. (2005), Method and objectivity in free speech adjudication: Lessons from America, International and Comparative Law Quarterly (January), vol. 54, σ. 49-87.

Heinze E. (2006), Viewpoint absolutism and hate speech, Modern Law Review (July), vol. 69, n. 4, σ. 543-582 στην ιστοσελίδα <http://www.blackwellsynergy.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2230.2006.00599.x>.

Kentridge S. (1996), Freedom of speech: Is it the primary right? International and Comparative Law Quarterly (April), vol. 45, σ. 253-270.

Lerner N. (1996), Is there a right to hate speech?, Human Rights Brief (Winter 1996), vol. 3, n. 2 στην ιστοσελίδα <http://www.wcl.american.edu/hrbrief/v3i2/lerner32.htm>.

Mcgoldrick D. - O'donell Therese, (1998), Hate speech laws: consistency with national and international human rights law, Legal Studies (December), vol. 18, n. 4, σ. 453-485.

Mcgonagle T. (2001), Wrestling (racial) equality from tolerance of hate speech, Dublin University Law Journal (2001), vol. 23, σ. 21-54 στην ιστοσελίδα <http://www.ivir.nl/publications/mcgonagle/DULJhatespeech.pdf>.

Sadurski W. (1996), On 'seeing speech through an equality lens': a critique of egalitarian arguments for suppression of hate speech and pornography, Oxford Journal of Legal Studies (Winter), vol. 16, n. 4, σ. 713-723.

Tassopoulos I. (2002), Hate speech and liberal democracy-perspectives from Greece, XVIth Congress of the International Academy of Comparative Law, Brisbane, 14-20 July <http://www.ddp.unipi.it/dipartimento/seminari/brisbane/Brisbane-Grecia-2.pdf>.

Whillock Rita Kirk/ Slaydon David, Hate speech, SAGE Publications, One Thousand Oaks, Calif., 1995.

ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Ελληνικές:

Μον.Πρ.Ορεστ 1105/1984 στην ιστοσελίδα της ΝΟΜΟΣ <http://lawdb.intrasoftnet.com>.

ΑΠ 103/1988, ΠοινΧρ 1988, σελ.474

Στε Ολ. 2198/1988 ΕΔΚΑ

ΑΠ 1744/1989, ΠοινΧρ 1990, σελ. 840 .

Ολ. ΑΠ 13/99 στην ιστοσελίδα της ΝΟΜΟΣ <http://lawdb.intrasoftnet.com>.

ΑΠ 22/1995, ΠοινΧρ 1995, σελ.312

ΑΠ 984/2000, ΠοινΧρ 2001, σελ. 231

ΑΠ 115/2003, ΠοινΧρ 2003, σελ. 904

ΑΠ 183/2014, Α' Δημοσίευση ΝΟΜΟΣ

65.738/2014, Μον. Πλημ. Αθηνών

588/2011 Ναυτοδικείου Πειραιά

ΟΛΑΠ 3/2010, ΠοινΧρ 2010, σελ. 456

18.134/1998, Μον. Πρωτ. Θεσσαλονίκης

ΤρΕφΑθ **5800 & 5919/2008**

ΤρΠλημΑθ **48799/2008**

ΤρΠλημΑθ **8806/2010**

Μον. Πλημ.Ρεθ. **2383/2015**

Ξένες:

Alinak vs Τουρκίας, απόφαση της 29 Ιουνίου 2005.

Alinak και άλλοι vs Τουρκίας, απόφαση της 4 Μαΐου 2006.

Baskaya και Ocuoglu K. Τουρκίας, 8-7-1999

Balsyte - Lidekiene κ. Λιθουανίας, 4-11-2008,

Garaudy vs Γαλλίας, απόφαση της 7 Ιουλίου 2003.

Giniewski vs Γαλλίας, απόφαση της 31 Ιανουαρίου 2006.

Gunduz vs Τουρκίας, απόφαση της 14 Ιουνίου 2004. **H., W., P. και K. vs Αυστρίας**,

αριθμός αίτησης 12774/87. **Halis vs Τουρκίας**, απόφαση της 11 Απριλίου 2005.

Han vs Τουρκίας, απόφαση της 13 Δεκεμβρίου 2005.

Handyside vs Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 7 Δεκεμβρίου 1976.

Jersild vs Δανίας, απόφαση της 23 Σεπτεμβρίου 1994.

Ivanov κατά Ρωσίας, απόφαση της 20-2-2007

Keskin vs Τουρκίας, απόφαση της 22 Νοεμβρίου 2005.

Lehideux και Isorni vs Γαλλίας, απόφαση της 23 Σεπτεμβρίου 1998.

Μακαρατζής κατά Ελλάδας, απόφαση της 20-12-2004

Μπέκος και Κουτρόπουλος κατά Ελλάδας, απόφαση της 13-12-2005

No wood κατά Βρετανίας, απόφαση της 16-11-2004

Nachova κατά Βουλγαρίας, απόφαση της 6-7-2005

Observer και Guardian vs Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 26 Νοεμβρίου 1991.

Orban and others κατά Γαλλίας, απόφαση της 15 Ιανουαρίου 2009.

Refah Partisi και άλλοι vs Τουρκίας, απόφαση του Τμήματος της 31 Ιουλίου 2001.

Refah Partisi και άλλοι vs Τουρκίας, απόφαση της Ολομέλειας της 13 Φεβρουαρίου 2003.

Sadik vs Ελλάδας, απόφαση της 15 Νοεμβρίου 1996.

Sahin vs Τουρκίας, απόφαση της 6 Δεκεμβρίου 2005.

Schimanek vs Αυστρίας, αριθμός αίτησης 32307/96.

Sunday Times vs Ηνωμένου Βασιλείου (v.1), απόφαση της 26 Απριλίου 1979.

Surek vs Τουρκίας (v.1, v.2, v 3, v.4), αποφάσεις της 8 Ιουλίου 1999.

Surek vs Τουρκίας (v.5), απόφαση της 16 Ιουλίου 2002.

Χατζηαναστασίου κ .Ελλάδας, απόφαση της 16-12-1992, παρ. 44

Faruk Temel κ. Τουρκίας, απόφαση της 1-2-2011, παρ. 62

Feret κ. Βελγίου, 16-7-2009

Χατζηαναστασίου κατά Ελλάδα, απόφαση του 1992

Wingrove vs Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 25 Νοεμβρίου 1996.

W. Pand others κατά Πολωνίας, απόφαση της 2-9-2004

ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ελληνόγλωσσα

Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Τροποποίηση του ν. 927/1979 (Α΄139) και προσαρμογή του στην απόφαση πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28^{ης} Νοεμβρίου 2008, για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου, 18 Δεκεμβρίου 2013.

Έκθεση επί του Νομοσχεδίου (ν. 4285/2014) της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής, αναρτητέα στην Κοινοβουλευτική Διαφάνεια, 1 Σεπτεμβρίου 2014, σελ. 2 διαδικτυακά διαθέσιμη στο <http://tinyurl.com/omxuhlc>

Έκθεση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο για την εφαρμογή της απόφασης –πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου, Βρυξέλλες 27-1-2014

Κλητήριο Θέσπισμα Ρίχτερ, 3 Μαρτίου 2015, διαθέσιμο διαδικτυακά στο
<http://tinyurl.com/omxuhlc>

Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΓ', 5/9/2014 σ.σ.26-28

<http://www.constitutionalism.gr/site/rammos-charlie-hebdo/>

<http://www.28310.gr/rotator/.../apallagi-tou-kathigiti-richter-proteine-o-eisaggeleas.html>

<http://greek-language.gr>

<http://www.google.gr/w.avgi.gr>

<http://www.google.gr/www.28310.gr>

www.wikipedia.gr

www.kis.gr

<http://www.rethnea.gr>

http://www.self-ownership.org/2011/03/blog-post_10.html